

UNIVERZITA KARLOVA
Fakulta sociálních věd
Institut komunikačních studií a žurnalistiky

Rigorózní práce

2012

Matěj Stropnický

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Fakulta sociálních věd
Institut komunikačních studií a žurnalistiky
Katedra mediálních studií

Matěj Stropnický

Myslet socialismus bez tanků
*Diskurzivní analýza pojetí a úlohy svobody slova v různých
interpretacích československého roku 1968*

Rigorózní práce

Praha 2012

Autor práce: Mgr. Matěj Stropnický
Vedoucí práce: Prof. PhDr. Václav Bělohradský

Semestr a rok: LS 2012

Bibliografický záznam

STROPNICKÝ, Matěj: *Myslet socialismus bez tanků. Diskurzivní analýza pojetí a úlohy svobody slova v různých interpretacích československého roku 1968*. Praha, 2012. 143 stran. Rigorózní práce (PhDr.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut komunikačních studií a žurnalistiky. Katedra mediálních studií. Vedoucí rigorózní práce: Prof. PhDr. Václav Bělohradský.

Abstrakt

Postavením svobody projevu v československém roce 1968 do středu svého zájmu, snaží se práce překonat rozšířený interpretační nihilismus jeho významu plynoucí z traumatu způsobeného příchodem vojsk a následnou okupací. Svobodu slova a její úlohu v osmašedesátém – klíčovou pro nové zhodnocení tehdejších událostí – diskutuje autor srovnáváním různých dobových přístupů i od nich odvinutých interpretačních rámců až do současnosti. Mezi ty základní v práci sledované patří: *dogmatický* přístup odhalující ve svobodě projevu sdělovacích prostředků během *Pražského jara* organizovaný zdroj *kontrarevoluce*; *reformní* pojetí svobody projevu jako nedílné součásti *reformy*, ale i jako nástroj jejího prosazení, který se postupně *reformátorům* vymyká a stává se politickou mocí nekontrolovatelnou kontrolou politické moci; *realistickou* kritiku svobody projevu dotýkající se tématu odpovědnosti novinářů, přeceňujících svou vlastní úlohu; zkoumá postoje *nepojmenovaných*, tedy nečlenů komunistické strany, kteří využívají svobody projevu k sebepojmenování a ve vztahu k režimu jako ohnisko subverze; a konečně koncepci *radikálně-demokratickou*, která pojímá svobodu slova jako integrální předpoklad své politiky, ale zároveň se jejím prostřednictvím pokouší rekonstituovat společnost znovu jako autonomní dějinný subjekt. Práce konfliktně diskutuje dobové texty, dokumenty, i pozdější analytickou, historickou i memoárovou literaturu (např. Pithart, 1990; Hoppe, 2009) a zároveň hledá ve sledovaném období inspiraci pro dnešek a pro budoucnost.

Abstract

Trying to overcome the traditional analytic nihilism of papers dealing with Czechoslovakia in 1968, which arises from the military occupation, the author puts the fact of freedom of speech into his work's central interest. In a comparative study

this work studies the different interpretations of its role and meaning, including: the *dogmatic* point of view concerning the freedom of speech being a source of organized *counterrevolution*; the effort of the *reformers* to include the freedom of speech into their *reform* and meanwhile to make it an instrument of it and the way it instead became an autonomous control of their politics; the *realistic* criticism concentrated on the manifestations of irresponsibility in the press endangering the *reform* on the one side and not being able to exit the temporary system imagination on the other; it equally pays attention to the '*unnamed*', non-members of the Party, who process their self-establishment as an opposing political current, who however rest being no less than a source of interesting subversion; and finally examines the *radical democrat* approach understanding the freedom of speech as an obligatory condition of their politics together projecting the reconstitution of the society as an autonomous political subject. The work uses contemporary documents and texts as well as it argues historical and analytical papers elder like recent, nevertheless searching for inspiration for present and even future.

Klíčová slova

svoboda slova – masové sdělovací prostředky – Pražské jaro – osmašedesátý – okupace Československa – Literární listy – radikální demokracie – Karel Kosík – Petr Pithart – Jiří Hoppe – socialismus – demokracie

Key words

freedom of speech – mass communication media – Prague spring – sixty-eight – occupation of Czechoslovakia – Literární listy – Karel Kosík – Václav Havel – Milan Kundera – socialism – democracy – radical democracy

prohlášení autora

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně s použitím uvedených pramenů a literatury, že jsem ji obhájil jako diplomovou práci, v souladu s předpisy ji předkládám do rigorózního řízení a souhlasím s tím, aby byla použita pro studijní a výzkumné účely. Práce má 297 918 znaků včetně mezer bez poznámkového aparátu, s ním: 360 838 znaků.

V Praze dne 7. září 2012

Matěj Stropnický

obsah

bibliografický záznam.....	4
abstrakt/abstract.....	4
klíčová slova.....	5
prohlášení autora.....	6
obsah.....	7
úvod – otřes tanky.....	8
kapitola první – zdroj kontrarevoluce.....	18
kapitola druhá – nástroj reformy.....	37
kapitola třetí – projev neodpovědnosti.....	61
kapitola čtvrtá – ohnisko subverze.....	83
kapitola pátá – prostor artikulace.....	105
závěr – myslet socialismus bez tanků.....	127
cizojazyčné shrnutí – summary.....	133
použitá literatura.....	135

úvod – otřes tanky

Teze mé práce, původně nazvané *Neodpovědná svoboda slova*, vycházely z několika předpokladů, které mi další studium zvoleného tématu působení sdělovacích prostředků v období *Pražského jara* relativizovalo. Charakterizoval jsem tehdy téma práce takto: „Nerealismus představy, že dějiny píší noviny a novináři, spojený s osobními očekáváními, ctižádostí a frustracemi jednotlivců i redakčních kolektivů, vyvolával opakovaně iluzi, že určitý vývoj je možný. Následující deziluze byla tím trvalejší.“ Onou neodpovědností z názvu bylo v tezích myšleno novináři „nereflektované vědomí vnějších i vnitřních omezení reformy“.

Klíčovou váhu jsem zároveň přisoudil třem předpokladům povýtce psychologického rázu.

Předně tomu, že osobní minulost jednotlivců, jejich svědomí, a především jejich špatné svědomí z let, kdy z těch či oněch důvodů, nejčastěji směsi přesvědčení, kariérismu a strachu, tím či oním způsobem, zase: v rozsahu od nadšeného přitakání, „souhlasu s bytím“¹ po mechanický výkon požadovaného, byla, pokud ne jediným, tedy nejdůležitějším faktorem ovlivňujícím, motivujícím jejich všeobecnou podporu společenské změně v roce 1968. Že tedy veškerou přítomnost *Pražského jara* v médiích předem definovala, determinovala kolektivní minulost sdělovacích prostředků. Je to obecná teze převzatá z první části *Osmášedesátého* Petra Pitharta: *Myšlenky a tanky*.²

Druhým předpokladem neodpovědné svobody slova byl problematický návyk novinářů na cenzurní dohled, který za ně usměrňoval, co smí být otištěno či odvysíláno a co už ne. V zemi, kde veškerá média kontrolovala po celé poúnorové období, ač v různé intenzitě a střídavě zákonně i tajně, politická moc, si novináři nemohli – podle tohoto předpokladu – vytvořit vlastní míru pro to, co je a co není vhodné napsat, odvysílat, uveřejnit. Také tato teze byla převzata od Pitharta a práce ji měla doložit.

Konečně teze předpokládaly, že mimořádný nárůst zájmu veřejnosti o všechny druhy médií během *Pražského jara* (například 20. března 1968 Pražané skoupili všech

¹ srov. KUNDERA, Milan: *Kniha smíchu a zapomnění*, Sixty-Eight Publishers, Toronto 1981, str. 66

² PITHART, Petr: *Osmášedesátý*, Rozmluvy, Praha 1990, str. 13-81

557 192 výtisků novin, které byly k dispozici)³ a s ním související rostoucí prestiž sdělovacích prostředků, posilovaly společně sklon novinářů přicházet se stále novějšími novinkami, se senzacemi. A protože ústřední senzací roku 1968 byla svoboda, tedy se stále většími požadavky svobod. Právě tento obecný rys svobodných masových médií, tedy jejich vzájemné soutěžení o to, které víc zaujme, a odtud plynoucí senzacechtivost, dohromady s již uvedenými předpoklady, osobní minulostí novinářů i specifiky pro komunistická média, teze exponují jako další díl neodpovědnosti svobody slova.

Není nutné ani po hlubším studiu tyto teze zcela opustit za předpokladu jejich relativizace: jsou již interpretací úlohy svobody slova v *osmašedesátém* z určité perspektivy hodnocení celého sledovaného období, a to hodnocení i osobního a politického.

Zaujatost, v dobrém i méně dobrém smyslu slova, je nepominutelným rysem tak či onak vlastně všech prací o osmašedesátém. Doba je to stále příliš nedávná, stále politicky nestrávená, ještě žijí dvě celé generace lidí, kteří ji přímo zažili, a pro všechny něco představuje: ztracené iluze, nedokončený projekt, směšný pokus, sentimentální kýč, nejlepší roky života, politické nebezpečí, zdroj inspirace... Tato zaujatost vychází ostatně z různých interpretací smyslu událostí už v době jejich přítomnosti. Obtížnost při práci s prameny i velmi rozsáhlou literaturou spojenou s tématem a to u vědeckých prací, esejů i memoárů vzniká právě v tom, že se její autoři se svou perspektivou dostatečně nevyrovnávají, že svou zaujatost otevřeně neproblematizují. Apologetikami se tak často stávají i kritické, a svým způsobem *vykoupení se zřeknutím* dokonce sebekritické práce, například právě kniha Pithartova.

Každá zaujatost má vlastní slovník, jímž se po svém zmocňuje skutečnosti, jak ona ji vidí nebo jak ji předkládá ostatním.⁴ Interpretace je tak obsažena již ve volbě pojmosloví. V této práci narážíme hned nejméně na tři terminologické problémy, a sice: jak označovat sledované období, jeho kolektivní aktéry a vojenský zásah do jeho průběhu.

Nejprve přiblížme terminologické obtíže spojené s označováním sledovaného období. Jako první se objevuje již na zasedání ÚV KSČ v lednu 1968 slovní spojení *obrodný*

³ např.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 13

⁴ srov. analýza normalizačního jazyka FIDELIUS, Petr: *Jazyk a moc*, Arkýř, München 1983, nebo pozdějšího představbového jazyka PULLMANN, Michal: *Konec experimentu*, Scriptorium, Praha 2011

proces.⁵ Vytyčuje obecně následné reformní úsilí ve straně a ve společnosti jdoucí shora. Na jeho přerušení v srpnu 1968 vědomě navazoval i klub Obroda usilující od roku 1988 o jeho rehabilitaci.⁶ Popularizační úsilí zejména Josefa Smrkovského, v rámci něhož svými novinovými články⁷ seznamoval veřejnost se závěry zmíněného lednového pléna, dalo vznik publicistickému označení *polednová politika*, které se rychle vžilo a po celé sledované období patřilo k nejobecněji užívaným. Zároveň patřilo i do oficiálního referenčního rámce a to až do prvních týdnů po dubnovém plénu roku 1969, kdy Alexandera Dubčeka ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ vystřídal Gustáv Husák, aby potom zcela změnilo svůj význam. Pro sledované období je dnes asi nejvíce vžito slovní spojení *Pražské jaro*. Je to termín západního původu, který se v roce 1968 v Československu vůbec nepoužíval, jeho vznik bych ovšem podle místní vazby na hlavní město a ročního období iniciace nadějí vkládaných do vývoje v ČSSR na Západě započatých právě v Praze zařadil rovněž do prvních týdnů po lednovém plénu. Pojmem užívaným sice ne zcela pro sledované období, ale pro zamýšlený výsledek *reformy*, tedy *socialismus s lidskou tváří*,⁸ se nikdy nestal zcela oficiálním označením, přesto se v projevech čelných představitelů strany i státu, zejména pak Alexandra Dubčeka,⁹ objevoval poměrně často. Jeho hlavním smyslem bylo jednak odlišit *reformovaný* socialismus od jeho podoby z období stalinismu a jednak pravděpodobně i československý model od vzorového, sovětského. Určitou bezradnost v souhrnném pojmenování sledovaného období prozrazuje termín *krizový vývoj ve straně a společnosti po XIII. sjezdu* zaváděný postupně do oficiálního jazyka od dubnového pléna roku 1969 a kodifikovaný v *Poučení z krizového vývoje*.¹⁰ Ani termín *československá krize* užívaný v oficiálním názvosloví současnou českou vědeckou obcí v nejreprezentativnější pramenné

⁵ srov.: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969

⁶ PULLMANN, Michal: *Konec experimentu*, Scriptorium, Praha 2011, str. 168

⁷ srov. SMRKOVSKÝ, Josef: *Oč dnes jde?* Práce, 21. ledna 1968, str. 1, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 29-30; a zejména SMRKOVSKÝ, Josef: *Jak nyní dál*, Rudé právo, 9. února 1968, str. 3, kde přímo píše: „A co tedy po ‚lednu‘ dělat, mají-li se slova proměnit v činy a v život, má-li být důsledně plněn program a linie XIII. sjezdu, k němuž se zasedání ÚV rozhodně přihlásilo? Nemají-li se zklamat ty naděje, které se začínají ve straně šířit, nemá-li se zase prohosподаřit aktivita, jež tuto naději doprovází?“, citováno podle: tamtéž, str. 39-44, výňatek zde, str. 42

⁸ Autorem sloganu je podle Zdeňka Mlynáře Radovan Richta, srov.: MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremle*, Mladá fronta, Praha 1990, str. 151; Vůči tomuto Dubčekovu socialismu s lidskou tváří, socialismu „nereálnému“, se také později vymezil Husákův socialismus „reálný“.

⁹ srov.: DUBČEK, Alexander; (LALUHA, Ivan; ŽATKULIAK, Jozef – vyd.): *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory; výber 1963-1992*, VEDA – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2002

¹⁰ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám strany*, Svoboda, Praha 1978

řadě¹¹ není zcela bez hodnocení: slovem *krize* jakoby předznamenával nezbytnost *normalizace*¹² stavu společnosti. Obecný název *osmašedesátý* je sice u nás nejvíce spojen s knihou Petra Pitharta, ale již v době, kdy byla psána (konec sedmdesátých let), byl mezinárodně užívaným pojmem spojeným se všemi revoltami roku 1968, tedy nejen v Československu, ale také v Německu, Francii, Polsku, Itálii, USA, i jinde. U aktérů¹³ začněme od konce: od pojmu *osmašedesátý* je odvozen mezinárodně užívaný termín *osmašedesátníci*, označující vesměs levicové, ne vždy nutně komunistické intelektuály (opět nejen), kteří se koncem šedesátých let a nejčastěji s vrcholem v roce 1968 pokusili iniciovat v kapitalistickém i socialistickém bloku společenské změny, ať si kvalitativně i kvantitativně odlišné, a kteří byli vesměs v krátkodobém horizontu poraženi, své ideály si ale zachovali a dodnes zůstali ne zcela bezvýznamným generačním hlasem spojeným určitou, často až mytizovanou zkušeností. V samotném československém roce 1968 (ani jinde) označení *osmašedesátníci* pochopitelně neexistovalo, je to tedy termín pozdější. Sami iniciátoři změn započatých na lednovém plénu se považovali za *komunisty-reformátory*. *Reforma* bylo slovo sice ne zcela vítané, ale přeci jen se podstatně odlišovalo od zapovězené *revize*, protože zatímco *revize*¹⁴ se dotýkala ideologických postulátů, *reforma* se věnovala mnohem spíš provedení praktických změn. A od XX. sjezdu KSSS probíhala ve velké části socialistického bloku prakticky neustále nějaká *reforma*, nebo byla alespoň vyhlášována a pak v tichosti odvolávána.¹⁵ Českoslovenští *reformátoři* roku 1968 nechtěli odstranit vedoucí úlohu komunistické strany z československé ústavy, jen pro své vedení chtěli společnost získávat přesvědčováním, nechtěli opustit socialistickou soustavu států včetně Varšavské smlouvy, chtěli v ní získat rovnoprávnější postavení, nechtěli přejít na tržní model hospodářství, chtěli ale zavést některé jeho prvky včetně drobného soukromého podnikání a zefektivnit plánování jeho přenesením na nižší úroveň a zapojením do

¹¹ Ediční řada *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno

¹² Sám termín „normalizace“ pochází ve svém nejhojněji užívaném významu sice přímo z *Moskevského protokolu*, ale většina skupin někdejších aktérů i současných badatelů a laické veřejnosti se na jeho užívání shoduje, byť pro některé má kladný a pro zbylé záporný, případně ironický význam.

¹³ Vlastní rozdělení aktérů do skupin s charakteristikami nabízí např.: DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006, str. 60-70

¹⁴ srov. KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, Argo Praha 2009, *Poučení s ním ale pracuje*.

¹⁵ Někteří autoři toto střídání utužování a tání považují za rys vlastní všem režimům odvozeným od ruské říjnové revoluce a to již od doby Nové ekonomické politiky (NEP), viz např.: BESANÇON, Alain: *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses*, Hachette, Paris 1976

jeho přípravy i zaměstnance.¹⁶ Odpůrci *reforem* v řadách komunistické strany, případně výjimečně i mimo ně, se považovali za *zdravé jádro* nebo též za *marxisticko-leninské síly* pro svou věrnost internacionalismu pojímanému jako podřízenost sovětskému vedení, důslednost v třídním přístupu k řešení všech stranických i společenských otázek a nekompromisní vymáhání vedoucí úlohy KSČ ve státě. Ve společnosti i ve straně byli však označováni jako *konzervativci* nebo též *dogmatici*,¹⁷ někdy také leninskou terminologií jako *leví sektáři* pro své setrvávání na direktivních metodách řízení, administrativním řešení sporů a servilitu vůči Sovětskému svazu. Některé *reformátory* označovali *dogmatici* již od léta 1968, opět leninskou terminologií, za *pravcové oportunisty*, později prostě za *pravici*. Vzájemné označování a jeho proměny hrály mezi *reformátory* a *dogmatiky* pozoruhodnou roli v průběhu celého sledovaného období. Mnozí původní *reformátoři* se do roku 1969 stali v oficiální terminologii dokonce *kontrarevolucionáři*,¹⁸ což byl termín značící nikoli vnitrostranickou opozici jako *revizionisté*, ale přímé odpůrce komunistické ideologie usilující o *restauraci* kapitalismu. Od *reformátorů* se během sledovaného období postupně oddělili dva významné proudy: *realisté* nebo též *pragmatici* a *radikální demokraté*. *Pragmatici* sice slovně souhlasili s *reformami*, ale stále více zdůrazňovali nutnost nadřadit jim ohledy na mezinárodní souvislosti rozděleného světa, v němž Československo patří, a správně patří do sovětského geopolitického bloku. Do 21. srpna 1968 byli *pragmatici* hlasitými i faktickými stoupenci *reforem*, po podpisu *Moskevského protokolu* od faktické a po dubnovém plénu 1969 i od slovní podpory ale ustupovali a nakonec *reformy* úplně ukončili. *Radikální demokraté* si tak sice sami většinou neříkali, běžnější byl termín *radikální reformátoři*, označení se ale v šedesátých letech používalo, do diskuse jej vrátil již o desetiletí dříve filosof Karel

¹⁶ srov. *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969

¹⁷ Mezi *konzervativci* a *dogmatiky* ještě dále rozlišuje Jan Štern: „...Konzervativně hájit setrvačnost a investované zájmy byrokracie, jež ve svém celku neměla interest na nějakých podstatných změnách, to se pořád bohatě vyplácelo. Proto se mi trochu přičí, aby všichni soudobí konzervativci byli nazýváni dogmatiky. Vždyť dogmatik má nějaké ideje, i když ideje omezené, na nichž tvrdohlavě lpí.“ ŠTERN, Jan: *Dogmatici včera a dnes*, Práce, 6. března 1968, str. 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 66-7.

¹⁸ Význam přiřkládaný označování dokládá například i fakt, že za největší úspěch svých jednání se sovětským vedením v srpnovém týdnu následujícím po vojenském zásahu vojsk Varšavské smlouvy dne 21. srpna 1968 považovali mnozí *reformátoři* právě fakt, že československá situace srpna 1968 v *Moskevském protokolu* nebyla označena za *kontrarevoluční*. Srov.: PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, str. 278 a též DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006, str. 26

Kosík.¹⁹ *Radikální demokraté* postupně přicházeli s dalšími možnými *reformami*, protože ty obsažené v *Akčním programu* z dubna 1968 považovali do budoucna za nedostatečné. Opouštěli leninské pojetí státu podřízeného vedoucí úloze komunistické strany, požadovali obnovení pluralitní demokracie, v níž se bude komunistická strana ucházet o moc ve svobodných volbách spolu s obnovenou sociální demokracií či dalšími stranami při zachování socialistického společenského zřízení. Výjimečně a spíš postupem času byli ochotni se vzdát významu přisuzovanému dosud samotnému okamžiku revoluce.²⁰

V této práci je ve středu pozornosti uskutečňovaná, projevovaná svoboda slova a to zejména skrze sdělovací prostředky, do nichž je ovšem přístup privilegovaný i v obdobích, kdy cenzura neexistuje. Většinu promlouvajících v roce 1968 tvořili komunisté, ostatní nejvýstižněji nazval Alexandr Kliment *nepojmenovaní*.²¹ Sem patří politicky,²² kulturně, společensky či jinak angažovaní nekomunisté, zejména pak ti, kteří se neidentifikovali s žádným z výše popsaných proudů.

Třetím uzlovým bodem interpretačně zabarveného názvosloví v předmětném období je označování přítomnosti vojsk Varšavské smlouvy na československém území od 21. srpna 1968. Zde existují tři základní přístupy. První přítomnost vojsk odmítá a označuje tedy události spojené s jejich příchodem jako *vpád, agresí, obsazení* a následné období za *okupaci*. Druhý přístup vojska vítá a mluví tedy o vojenské, bratrské, případně internacionální *pomoci*. Někde mezitím vzniká třetí přístup, nejčastěji se pokoušející o co možná neutrální, jakoby popisné pojmenování, např. *vstup vojsk*. Jenže: i snaha o neutrální označení je v tomto případě interpretací a to ve vztahu k události samé interpretací výrazně apologetickou.²³

¹⁹ srov. KOSÍK, Karel: *Čeští radikální demokraté. Výbor politických statí z r. 1848-1870*, SNLP, Praha 1953, a zejména: KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie*, SNPL, Praha 1958

²⁰ srov.: LACLAU, Ernesto; MOUFFE, Chantal: *Hegemony and Socialist strategy. Towards a radical democratic politics*, Verso, London/New York 2001, str. 152; v českých souvislostech znamenalo opouštění „samotného okamžiku revoluce“ především přehodnocování významu ruské říjnové revoluce, viz zejména: ŠABATA, Jaroslav: *Zrádná revoluce. Od ‚Zrazené revoluce‘ Lva Davidoviče Trockého k revoluci novodemokratické*, v: TROCKIJ, Lev Davidovič: *Zrazená revoluce. Co je SSSR a kam spěje*, Doplněk, Brno 1995

²¹ KLIMENT, Alexandr: *Aktivita nepojmenovaných*, Literární listy 14. března 1968, str. 4, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 78-82

²² zejména viz: HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009

²³ srov. *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda Praha 1969, a též: *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám strany*, Svoboda, Praha 1978; V *Poučení* lze najít i formulace, které kombinují „neutrální“ označení se souhlasným, např.: „Proto vstup spojeneckých vojsk do ČSSR považuje (ÚV KSČ, pozn. aut.) za bratrskou internacionální pomoc

Původní záměr tezí pojmut úlohu svobody slova jako faktor s klíčovým podílem na jednadvacátém srpnu a tím i všem následujícím, který se projevil i v předpokládaném názvu práce *Neodpovědná svoboda slova* hodnotícím tento podíl kriticky, je již i kritickou interpretací osmašedesátého jako celku.

Postupně silící vědomí nástrahy, spočívající v apriorním přijetí určité interpretace československého *osmašedesátého*, které se, jak bylo ukázáno, projevuje i jen zvoleným pojmoslovím, tedy vědomí této nástrahy, již se nedaří vyhnout myslím ani generaci badatelů, kteří již přímými účastníky sledovaného historického období nebyli, mne vede oproti tezím ke dvěma pokusům, jak k věci přistoupit odlišně.

Jednak úvodem vyložím vývoj vlastního vztahu ke sledovanému období a jednak namísto snášení argumentů ve prospěch interpretace obsažené v tezích, nabídnu v celku práce různé pohledy na úlohu svobody slova v průběhu *Pražského jara*, přičemž původní interpretace z tezí bude již jen jednou z možných.

Můj zájem o *osmašedesátý* se zrodil z praktické snahy hledat k současnému stavu společnosti alternativní uspořádání spolu demokratické i sociálně spravedlivé, odpovídající místním podmínkám i zároveň zas světové a přitom radikálně odlišné od nabízejících se perspektiv. A z příležitosti: v letech 2003-9 jsem pracoval a publikoval v obnovených *Literárních novinách* a navázal tam několik přátelství s osobnostmi někdejších *Literárek*.²⁴ Mé teze vznikly při práci na textu²⁵ do seriálu *Literárních novin* na téma *Český úděl* po čtyřiceti letech a byly ovlivněny výše popsanou ambivalencí mezi radikální kontinuitou a radikálním rozchodem s *Pražským jarem*.²⁶

Tak se stalo, že mi mnou dále hypertrofovaný viník neúspěchu *reformního* pokusu z Pithartovy analýzy, tedy neodpovědná svoboda slova novinářů vedoucí ke konstruování neskutečné skutečnosti, vytváření iluzí a posilování nerealismu nesplnitelných očekávání, přišel velmi vhod. Svou prací chtěl jsem tuto interpretaci podpořit a doložit.

Jenže: na rozdíl od Pitharta, který neodpovědnost novinářů a intelektuálů *osmašedesátého* obecněji přiřadil bok po boku neodpovědnosti *reformních* politiků, a tím chtěl prokázat nemožnost *reformního komunismu*, čili na rozdíl od Pitharta, jemuž

československému lidu.“ (str. 31), což je dáno stále ještě ne zcela prosazenou normalizační linií, tedy tím, že se interpretace o pomoci teprve vnitrostranicky prosazovala. *Poučení* je dokument již z prosince 1970.

²⁴ V *Literárních novinách* jsem osobně poznal např. Alexandra Klimenta, Ludvíka Vaculíka, Milana Jungmanna, v souvislosti s prací v nich Jaroslava Šabatu, A.J. Liehma, Pavla Kohouta a mnohé další. S některými jsem navázal trvalé přátelství, které má na mé úvahy o *osmašedesátém* nepochybně rovněž vliv.

²⁵ viz: <http://www.matejstropnický.cz/literarni-noviny/clanky/reforma-revoluce-kontrarevoluce>

²⁶ Zastáncem rozchodu je také vedoucí mé práce Václav Bělohradský.

tedy posloužila neodpovědná svoboda slova jako důkaz neodpovědné politiky a tím jako bič na demokratický socialismus jako takový, byl můj záměr od počátku opačný. Původní teze mé práce chtěly naopak nepřiznaně zachránit *reformní komunismus* obžalobou neodpovědné svobody slova. Měla to být tato svoboda zneužitá prý novináři k hojení frustrace z vlastního podílu na vytváření démona souhlasu,²⁷ jejich v pozměněných poměrech rozkukavý oportunistus vedoucí je nejprve k opatrnému, posléze neukojitelnému denně radikálnějšímu radikalismu a nakonec ke spolupodílu na srpnové porážce. Napsal jsem *nepřiznaně*, ale nemyslím tím s dovolením s nepoctivými, postranními úmysly.

Toto „nepřiznané“ úsilí obhájit možnost *reformovaného komunismu* mne ovšem přivedlo v tezích vlastně až nad propast dvojího nihilismu: ten první tvrdí, že jediný způsob, jak socialismus zachránit, byl právě v tom, že tanky přijely, ten druhý tvrdí, že socialismus byl, je a navždy zůstane *nereformovatelný*, protože ho nelze uskutečňovat jinak, než pod dohledem tanků. První nihilismus má zdroj v setrvávání na leninském pojetí *socialisticko-proletářské* revoluce založené na třídním boji opravňujícím diktaturu proletariátu a ukotvujícím vedoucí úlohu komunistické strany řízené způsobem demokratického centralismu. Tuto tradičně, „starolevicově“ pojatou „revoluci“ tanky přijet „zachránit“ zřejmě musely. Druhý nihilismus má zdroj v odmítnutí socialismu a socialistické revoluce jako takových. Co tak vypadá tautologicky, ve skutečnosti dokládá pozoruhodný průnik starolevicového komunistického a antikomunistického tzv. *realismu*. Ani jeden neumí myslet socialismus nesilově. V našem prostředí jde zřejmě v obou případech o nereflexované trauma z historické skutečnosti, že do ČSSR tanky fakticky přijely.²⁸ Tak či onak je dodatečnou historizací, „poučením z krizového vývoje“, které traumaticky zmetafyzičnělo z jedné situace v jednom roce v jedné zemi na socialismus jako takový, kdykoli a kdekoli.

Skutečnost tanků otřásla ovšem reálností možnosti socialismu bez tanků v takové míře i za hranicemi Československa, že se stala téměř antitezí ideje „jiný svět je možný“. Tanky byly tak reálné, že se vše ostatní ve srovnání s faktem jejich existence stalo apriorně nereálným, naivním, „neskutečným“.

²⁷ srov. TATARKA, Dominik: *Démon souhlasu*, Československý spisovatel, Praha 1964

²⁸ Tuto nihilistickou tezi sdílí svým specifickým sarkastickým způsobem třeba i Jan Zábřana: „Na jedno tahle generace bude moct být za patnáct let hrdá (a já, který s nimi, těmi expartajnký, nechtěl mít nic společného, jim to neupřu): že na ně museli poslat tanky... Ano, museli. Při vši nesmyslnosti je to fakt.“; ZÁBRANA, Jan: *Celý život I*, Torst, Praha 1992, str. 421

Svémi tezemi jsem toto apriorní stanovisko podvědomě internalizoval a to zapříčinilo jejich nedůslednost: odmítají sice řešení tanky, zároveň se ale odmítají vzdát i socialismu, proto se mi viníkem krachu stává svoboda slova. Stejně nedůslední byli i *reformátoři*. Chtěli socialismus, odmítli omezit úplnou svobodu slova, ale nechťeli tanky (ani vlastní). Je snadné se jim za to smát, ale jen za předpokladu, že nám je jedna z těch tří tezí lhostejná. Pithart obětoval socialismus. Mé teze se snažily vystačit s „umravněním“ svobody slova odpovědností intelektuálů.

Stále méně ale odpovídaly postupně poznávané skutečnosti. S tezí o minulosti frustrovaných novinářích nelze vystačit pro interpretaci celého průběhu *Pražského jara*. Jako negativita stačí snad pro prvopočátek, pro první dny a týdny, u jednotlivců snad o málo déle, ostatně i politicky byl leden 1968 nejprve tím, co a koho „už ne“, ale ještě ne tím, co „tedy dál“, s kým a jak přesně. Odtud i započaté diskuse o minulosti, Janu Masarykovi, rehabilitace atd. Pomíjí ale už v únoru počínající a naplno od března přítomnou diskusi nad budoucností vrcholící v období před přijetím *Akčního programu*. Neumí také vysvětlit souběžné probouzení občanské veřejnosti a autenticitu vyjádření jejích pocitů, život(nost) až živel(nost) jejích projevů, s nimiž jsou sdělovací prostředky, dokud jsou zcela svobodné, tedy do podpisu *Moskevského protokolu* v trvalém souladu, kterou sice vytvářejí, ale také vyjadřují – jde nutně o oboustranný, dialektický vztah. Vyrovnávání se s minulostí ztrácí jako faktor v průběhu *osmašedesátého* podstatně na významu.

Determinismus path-dependency novinářů a intelektuálů vstupujících do roku osmašedesát nesvéprávně a bez odpovědnosti, s deformací návyku na cenzurní dohled, který je celá léta odpovědný místo nich, je rovněž příliš apriorní. Nezohledňuje v dostatečné míře právě vývoj šedesátých let, stále nebojácnější probíjování kritických textů, „pokoušení“ cenzury. Nerozlišuje také mezi odpovědností a autocenzurou: projevuje-li se odpovědnost právě tím, že ne všechno napíše a uveřejní, protože beru ohled na vnitřní i vnější politická, etická, historická či jiná omezení, na názor a možnosti vydavatele třeba, nuže je to projev často právě odpovědnosti spíše, než lhostejného vědomí, že kontrolu výstupů zajišťuje někdo jiný. U jednotlivců lze sice vybočující radikalismus sledovat a bude předmětem pozornosti dále, ale o kolektivní neodpovědnosti sdělovacích prostředků dané neexistencí návyku posuzovat uveřejňované individuálně lze jednoznačněji hovořit jen obtížně.

I na senzacechtivost a narůstající radikalismus požadavků nových a nových svobod, bourání dalších a dalších tabu, na mediální kampaně a určitou excentričnost některých projevů uveřejněných sdělovacími prostředky během *Pražského jara*, je opět možné nahlížet různě. Okolnosti, mluvčí, cíle toho, kdo o „neodpovědné“ svobodě slova mluví, mění nezanedbatelně případné hodnocení. A to hodnocení jak míry projeveného radikalismu, tak záměr (posílit *reformu*, povzbudit veřejnost, zahrnout do *obrodného procesu* dosud opomíjenou část společnosti, provokovat atd.), tak také téměř nesouměřitelný dopad podle daného média, kde byl text uveřejněn.²⁹

Relativizací optiky, v níž svoboda slova nutně musela být neodpovědná, protože nejen její zneužívání, ale její samotná existence, zřejmě přispěla (otázkou je, jak významně) k nezdaru československé *reformně-komunistické* politiky, již byla v průběhu *Pražského jara* nedílnou součástí, vzniká prostor pro popis a kritickou analýzu různých rolí, jež svobodě slova v tomto období různé jeho interpretace připisují.

Svou prací chci tedy zprostředkovat pět základních úhlů pohledu na fakt svobody slova v *osmašedesátém* a kriticky je analyzovat. Jsou mi jimi: svoboda slova jako zdroj kontrarevoluce, nástroj reformy, projev neodpovědnosti, ohnisko subverze a prostor artikulace.

²⁹ Náklad třeba *Tváře* či *Hosta do domu* byl se svými 7000-8000, resp. dokonce jen 1000-3000 výtisky zanedbatelný oproti nákladu *Literárních listů* (300 000 výtisků) nebo i *Reportéra* (100 000 výtisků), viz.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 20

kapitola první – zdroj kontrarevoluce

Zdravé, marxisticko-leninské síly,³⁰ které na své straně měly v okamžiku očekávané *bratrské pomoci* vojsk Varšavské smlouvy vyjma opory ve vedení Lidových milicí zcela nepatrnou část československé veřejnosti, byly přesto zastoupeny v předsednictvu KSČ, jeho aparátu i ústředním výboru, ve vládě, v Národním shromáždění a v dalších orgánech Národní fronty. Od podpisu *Moskevského protokolu*, návratu československých politiků z Moskvy 28. srpna, anulování tzv. Vysočanského sjezdu, od říjnového schválení smlouvy o *dočasném pobytu* vojsk Národním shromážděním, od listopadového pléna, na němž byly *pravicové síly* označeny za hlavní zdroj nebezpečí, a zejména od dubnového pléna roku 1969, na němž Alexandra Dubčeka v pozici prvního tajemníka ÚV KSČ vystřídal Gustáv Husák, jejich zástupci s mírnými výkyvy svůj vliv trvale posilovali.

Ovšem teprve na sklonku roku 1970 přijalo plénum ÚV KSČ vnitrostranický dokument *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* (dále *Poučení*),³¹ který se stal pro necelé následující dvacetiletí závazným výkladem smyslu událostí předešlých let. *Poučení* se samo chápe jako „kolektivní poznání strany“ vzešlé z ročních rozborů jednotlivých stranických orgánů a z pohovorů s půl druhým milionem členů komunistické strany při výměně legitimací.³² V klíčových interpretačních otázkách ovšem plně přejímá *dogmatické* stanovisko.

Svoboda slova, funkce sdělovacích prostředků v období *krizového vývoje* a především novináři samotní jsou v *Poučení* hojně diskutováni. Období mezi XIII. sjezdem KSČ v roce 1966 a lednovým plénem roku 1968 je charakterizováno formováním *pravicových a revizionistických sil*, které se přidaly k *maloměšťáckým elementům a představitelům poražené buržoazie*. „Tyto živly pronikly i do strany, zejména na ideologický úsek a do masových sdělovacích prostředků.“³³ Od ledna

³⁰ V celém textu vyjma citací budu názvosloví, které je spojeno s určitou interpretací popsanou v úvodu, označovat kurzívou.

³¹ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám strany*, Svoboda, Praha 1978; přijato bylo 11. prosince 1970

³² Kádrovou prověrku celé strany prosazovali *dogmatici* již od jara 1969, ale prosadili ji teprve o rok později, srov.: DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006, např. str. 174

³³ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám strany*, Svoboda, Praha 1978, str. 7. Též další citace v následujícím textu jsou z tohoto dokumentu, není-li uvedeno jinak.

popisuje *Poučení* vývoj jako nástup *pravicových sil*, které si v této době učinily z Alexandra Dubčeka svůj štít a využíváním toho, že závěry pléna nebyly zveřejněny, šířily jeho vlastní *revizionistickou* dezinterpretaci. Jednak vystupováním či příspěvkem jednotlivých představitelů těchto sil (jmenován je např. Ota Šik, František Kriegel, Josef Smrkovský ad.), jednak i samostatným působením sdělovacích prostředků, v nichž „měla pravice již před lednem významné pozice, které si v této době dále upevnila a učinila z nich hlavní zbraň útoků proti straně a socialistickému státu“. Řeč je přímo o kampaních, jejichž cíl popisuje *Poučení* ve vytvoření zdání, že jde o boj za nový, lepší socialismus. „Bylo to umožněno mimo jiné tím,“ dodává *Poučení*, „že vedení strany a státu se v podstatě zřeklo jejich řízení a kontroly.“ V průběhu března se ve dvou kolech konaly okresní stranické konference. *Pravice*, která v prvním kole neuspěla v úsilí vedení okresních výborů vyměnit, zorganizovala okamžitou kampaň sdělovacích prostředků pod heslem ‚novou politiku lze dělat jen s novými lidmi‘, v níž „známkovala každého oponenta jako ‚konzervativce““. Kampaně, složené z mítinků, rezolucí a podpisových akcí, měly podle *Poučení* sloužit *pravici* k vyjadřování názorů pracujících, ale byly často inspirovány jen zanedbatelnými skupinami. Sdělovací prostředky tedy popisovaly polednový vývoj jako střet mezi *progresivními* a *konzervativními*, kdežto šlo ve skutečnosti „o třídní zápas, o útok na existenci socialismu.“ Právě tomuto rámování zároveň *Poučení* připisuje i vinu na tom, že se podařilo „pomýlit i početné skupiny čestných pracujících“ tím spíš pak proto, že činnost sdělovacích prostředků ovlivňovalo opoziční, tzv. druhé centrum ve straně utvořené okolo městského výboru KSČ v Praze. Nejintenzivnější *kontrarevoluční* činnost ale začaly sdělovací prostředky vyvíjet teprve v létě. Jednak když uveřejnily v předvečer předsjezdových volebních okresních konferencí spolu *Literární listy*, *Mladá fronta*, *Práce* a *Zemědělské noviny* pamflet 2000 slov, dále, když usilovaly o rozpuštění Lidových milicí, a když stupňovaly *nacionalistickou*, *antisovětskou* náladu v souvislosti se štábním cvičením *spojeneckých* vojsk. Tiskovou kampaň proti 99 pragovákům hodnotí *Poučení* s implicitním odkazem na éru válečného komunismu v Rusku jako „svědectví rodícího se bílého teroru“.

V období následujícím po *vstupu spojeneckých vojsk*, kdy sdělovací prostředky vyvolaly podle *Poučení* paniku a jejich *kontrarevoluční* úloha vyústila ve „smršť šovinistické demagogie, která měla za cíl zabránit tomu, aby českoslovenští občané rozpoznali správnou dělicí čáru třídního boje“, a naopak je získat pro představu situace vlasteneckého hnutí vyžadujícího národní jednotu, „muselo *zdravé jádro*

strany používat i mimořádné formy politického boje“. Tím je odůvodněno vydávání *Zpráv*, které se následně v dikci *Poučení* staly jednak ideologickou protiváhou ostatních sdělovacích prostředků před veřejností, jednak ale i nástrojem organizačního sjednocování *zdravých sil*, jimž zvedalo vydávání tohoto listu sebevědomí.

Od okamžiku, kdy bylo listopadovým plénem vytvořeno byro ÚV KSČ, došlo při něm k založení časopisu *Tribuna*, což *Poučení* označuje za pozitivní průlom do dosavadního monopolu *pravice* ve sdělovacích prostředcích.

Přestože se i nadále *pravice* snažila držet v médiích sobě loajální novináře, jejich postupným ubýváním a naopak nástupem nových soudruhů se podle *Poučení* postupně od května 1969 tón i zaměření sdělovacích prostředků měnily a „veřejnost se postupně začala dovídat, jaké bylo skutečné pozadí tzv. obrodného a demokratizačního procesu“.

Poučení, které se na žádném místě výslovně nevymezuje proti svobodě slova, řadí problémy související se sdělovacími prostředky mezi „krizové jevy v ideologické oblasti“. Sdělovací prostředky zároveň souhrnně označuje za klíčový nástroj moci a politické výchovy, který se „nikdy nesmí vymknout řízení a kontrole marxisticko-leninské strany a socialistického státu, nemá-li se věc socialismu dostat do vážného nebezpečí“. Operuje tedy s jejich úlohou agitačního nástroje pod úplnou kontrolou vedoucí úlohy komunistické strany, případně dalších stran a organizací Národní fronty neboli jejích převodových pák.

Interpretace úlohy sdělovacích prostředků v podání *Poučení* je ovšem v důležitém místě příznačně nedůsledná. Na jedné straně opakovaně kritizuje Dubčekovo vedení strany z nedostatečné kontroly nad médii, tedy z toho, že pro něj média nejsou nástrojem moci a politické výchovy,³⁴ ale zároveň viní *pravicovou* část téhož předsednictva z toho, že si ze sdělovacích prostředků udělala nástroj svých cílů, *kontrarevoluce*.

³⁴ Aniž mimochodem zmiňuje, že faktické zrušení cenzury schválilo 4. března 1968 předsednictvo strany a předběžnou cenzuru označili za nepřipustnou následně 26. června změnou zákona č. 84/1968 Sb. poslanci. Viz např.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 394-5

Média tedy i ve sledovaném období podle *Poučení* pod kontrolou jsou, jenže nikoliv vedení strany, které se jejich řízení vzdalo, ani *zdravých sil*, které do nich nejsou připouštěny,³⁵ ale *kontrarevoluční pravice*.

V této *dogmatické* interpretaci se tedy vlastně nejedná o dopad zrušení cenzury a obnovení svobody slova během jara 1968, protože jsou zde média pojímána jinak. Mohou být a jsou pouze mocenským prostředkem, který se stává, není-li ovládán vedoucí úlohou strany, automaticky nástrojem *kontrarevoluce*. Podle *Poučení* tedy nejde o využití zrušení cenzury a obnovení svobody slova jako prostoru pro volnou konfrontaci, v němž neřízeně a právě tím neřízením převládla tendence jdoucí proti *dogmatickému* pojetí fungování strany a státu atd., ale o organizované ovládnutí technických prostředků komunikace určitou politickou skupinou, *pravící*. Nuže, jde o spikleneckou interpretaci.

Pozornost věnovaná *dogmatické* interpretaci sledovaného období byla záměrně nejprve zaměřena na kanonický text, do něhož tato interpretace na sklonku roku 1970 zkameněla. *Poučení*, jehož hlavním ideovým tvůrcem je *normalizační* ideolog Jan Fojtík, bývalý druhý muž druhého muže ve straně a hlavního ideologa za Antonína Novotného Jiřího Hendrycha, už nepochybuje, neváží, ale závazně stanovuje, co se vlastně stalo. Soubor textů³⁶ Jiřího Hájka, pozdějšího šéfredaktora *normalizační* *Tvorby*, časopisu s teoretickými ambicemi v *dogmatických* mezích, knižně vydaný jako *Mýtus a realita ledna 68*, o několik měsíců *Poučení* předběhl. Je poznamenán určitými významnými odlišnostmi a také neskrývaným subjektivismem, autor přesvědčuje, nepostuluje. Jeho interpretace je žádoucí, ale ne ještě schválená. Klíčovou tezi o organizovaném postupu *pravice* z *Poučení* však nejen anticipuje – je na ní přímo založena.

³⁵ *Poučení* si na to stěžuje např. na str. 28: „Agresivní skupiny tzv. progresivistů umlčovaly a terorizovaly poctivé redaktory a novináře, kteří chtěli pravdivě a objektivně hodnotit situaci v naší zemi.“ V úvodu ke své knize totéž bez dalších upřesnění podotýká i Jiří Hájek (později šéfredaktor *Tvorby*, nikoli tedy exministr zahraničí a jeden ze tří prvních mluvčích Charty 77): „Začal jsem na této knize pracovat už na sklonku r. 1968, kdy ještě nebyla nejmenší naděje, že by mohla vyjít.“, srov.: HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 6; K tomu poznamenávám, že velmi pravděpodobně by kniha ve znění, ve kterém vyšla v roce 1970, nemohla vyjít již ani o rok později.

³⁶ HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970. Tato kniha je pozoruhodná i tím, že na ni v žádné práci, na niž jsem při studiu narazil, není odkazováno, ani kriticky, a dokonce ani tam ne, kde se autoři s Hájkem v zásadních místech argumentace shodují, byť nesdílí jeho optiku. Zejména je to překvapivé u Petra Piharta. Srov.: PITHART, Petr: *Osmášedesátý*, Rozmluvy, Praha 1990

Hájek místo druhého, opozičního mocenského centra ve straně, jak o organizovaném postupu *pravice* píše *Poučení*,³⁷ mluví o *velké koalici* a rozumí jí ještě širší alianci, nejen uvnitř strany, ale obecněji intelektuály. Počátky jejího formování klade již do období po roce 1956 a hlavní vinu na něm připisuje Novotnému, který v Československu potlačil závěry XX. sjezdu KSSS, přičemž jejich otřes působil podle Hájka právě na inteligenci nejtěživěji, opakovaně zmařil důslednější rehabilitace kvůli vlastnímu podílu na politických procesech první poloviny padesátých let a opakovaně administrativně potlačoval i *marxistickou* diskusi. Právě tím podle Hájka přispěl zásadně k tomu, že si společnost postupně ztotožnila celou inteligenci s opozicí vůči Novotnému, aniž rozlišovala jeho *marxistické* a *liberalizující* kritiky. Jako příklad této společností nereflektované diference uvádí rozdíl mezi slovenským *Kultúrnym životem* a českými *Literárními novinami*.³⁸ Zatímco slovenský časopis sehrál v letech 1960-1 a dále Hájkovi péčí širší fronty komunistických intelektuálů pozitivní úlohu v úsilí o odstraňování *deformací* komunistické strany a mimo jiné skrze první zásadnější rehabilitace (tzv. buržoazních nacionalistů na Slovensku) v roce 1963 pomáhal rehabilitovat i stranu samou, čeští intelektuálové seskupení okolo *Literárních novin*³⁹ se považovali stále více za samostatnou politickou sílu. Hájek jako nejdůležitější teoretický zdroj tohoto sebepojetí, které českým intelektuálům okolo *Literárních novin* (ale nejen) připisuje, uvádí stať filosofa Ernsta Fischera *Intelektuál a moc*, která vyšla v červnu 1966 i v *Literárních novinách*. Tento esej staví do protikladu na jednu stranu vládnoucí kapitalisty a na druhou stalinistické

³⁷ „Opoziční, tzv. druhé centrum ve straně, které se zformovalo na bázi městského výboru KSČ v Praze, organizačně, politicky a ideově koordinovalo a sjednocovalo činnost různých opozičních skupin, určovalo jednotnou taktiku a způsob protistranického boje. Představiteli tohoto centra byli anebo se jimi později stali i někteří členové předsednictva, sekretariátu a i pléna ústředního výboru strany, jako například F. Kriegel, J. Smrkovský, J. Špaček, Č. Císař, V. Slavík, O. Šik, V. Prchlík, Z. Mlynář, F. Vodsloň, B. Šimon, J. Borůvka, M. Vaculík.“ Srov.: *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám strany*, Svoboda, Praha 1978, str. 16. *Poučení* navíc toto druhé centrum nespojuje na rozdíl od Hájka přímo se sdělovacími prostředky.

³⁸ „Na rozdíl od liberálů, kteří se omezovali na ‚problematizaci všeho, co existuje‘, abych použil slov jednoho z tehdejších teoretiků, vystupovali (slovenští komunističtí intelektuálové, pozn. aut.) ve jménu socialistických ideálů a bojovali za prosazení pozitivních změn v metodách stranické práce, na nichž závisela obnova politické autority a přitažlivosti komunistické strany.“ srov.: HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 31

³⁹ V této souvislosti stojí možná za připomenutí, že jakkoliv byly *Literární noviny* po celou dobu své existence orgánem Svazu československých spisovatelů, jejich redakce se vlastně od padesátých let příliš neobměňovala. Pravidelně byly za svůj úzký autorský okruh na spisovatelských sjezdech kritizovány. Např. na III. sjezdu v roce 1963 Jiřím Štolou (str. 82) nebo Alexejem Pludkem (str. 91), který za podpory Dominika Tatariky nebo Alexandra Klimenta navrhuje i nakonec nezpracovanou změnu znění sjezdového usnesení povolujícího skupinám spisovatelů zakládat si vlastní časopisy (str. 257), o nikoli nevýznamné podpoře tohoto názoru svědčí ale poměr hlasování: 64 pro, 71 proti, 14 se zdrželo; viz. *Protokol: III. sjezd Svazu československých spisovatelů* (Praha, 22. - 24. května 1963), Československý spisovatel, Praha 1963

byrokraty jako rovnocenně nesmiřitelné vůči intelektuálům a postuluje teorii o nezbytnosti „hegemonie intelektuálů“, která je ovšem možná právě jen za předpokladu jejich široké aliance.⁴⁰

Tato diference mezi *marxistickými* a *liberalizujícími* intelektuály se podle Hájka projevuje opakovaně jednak na IV. spisovatelském sjezdu v roce 1967, jednak pak i během roku 1968 a je významným zdrojem odlišného vývoje v českých zemích a na Slovensku.

Jiří Hájek interpretuje sjezdová vystoupení počínaje Milanem Kunderou a konče Ludvíkem Vaculíkem jako kritiku tehdejšího stavu československé společnosti i kulturní politiky coby „rozkladu všech struktur“, z něhož „už není prostě v rámci socialistického zřízení východiska“ a staví je do protikladu k dopisu zaslanému sjezdu Ladislavem Novomeským, v němž již roku 1963 rehabilitovaný slovenský básník patřící do okruhu *Kultúrného života* kritizuje hrubé a náladové administrativní zásahy cenzury,⁴¹ a k němuž Hájek přiřazuje spolu s celým slovenským zväzem i jeho předsedu Vojtecha Mihálíka.

Fakt, že Novotného vedení KSČ v září vyloučilo Vaculíka, Ivana Klímu a A.J. Liehma ze strany a *Literární noviny* zastavilo, vedl podle Hájka spolu s tím, že jejich sjezdové projevy nebyly zveřejněny, k vytvoření mýtu „hrdinů čtvrtého sjezdu“, který se stal důležitým prvkem i pro určitou interpretaci závěrů lednového pléna na počátku roku 1968. „Z obnovení Literárních novin pod názvem Literární listy se počátkem března stane moment jakéhosi celospolečenského potvrzení legendy ‚hrdinů čtvrtého sjezdu‘ (...). Teprve vyjitím prvního čísla Literárních listů je intelektuálská ‚velká koalice‘ definitivně zformována a dostává účelnou strukturu.“⁴² V Hájkově pojetí je na *Literární listy* napojen veškerý ostatní tisk i rozhlas a televize a týdeník tak ovlivňuje velmi podstatným způsobem celý politický vývoj země.

Zde předkládá Jiří Hájek i vlastní pohled na podobu a úlohu svobody slova ve sledovaném období. Občasné extrémní názory by podle něj ještě i v periodiku srovnatelného nákladu s *Literárními listy* samy o sobě nemohly uvést v pochybnost stabilitu samotného státního zřízení, neboť i v západních demokraciích takové

⁴⁰ HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 36-7

⁴¹ „Myslím si, že namiesto inštitúcie tlačového dozoru, nech má meno hocijaké, bola by spoľahlivejšia a dôstojnejšia socialistická a demokratická zodpovednosť autora. (...) Sama totiž vytvára tzv. autocenzúru, tj. núti autorov nepísať – ale aj nemyslieť, neuvažovať a nerozpracovávať problémy, ktoré by ‚aj tak nevyšli‘, či sotva vyšli.“ Viz. dopis Ladislava Novomeského, v: *Protokol: IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha 27. – 29. června 1967)*, Československý spisovatel, Praha 1968, str. 54

⁴² HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 54

časopisy existují a dodávají marcusovské ‚represivní toleranci‘ ‚patřičný demokratický lesk‘, protože jsou tam však hlavní sdělovací prostředky pevně velkými novinovými koncerny svázány bezpečně se zájmy vládnoucích tříd. Ovšem v situaci *polednového Československa* podle Hájka žádná obdobná relevantní protiváha *Literárním listům* neexistovala a to ani mezi čistě stranickým tiskem.⁴³ Jak Hájkovi tato jednotná fronta v médiích pod vedením *Literárních listů* vznikla, když právě novináři patřili ještě na podzim 1967 na svém sjezdu, odehrávajícím se docela v jiném duchu, než sjezd spisovatelský, k hlavním oporám Novotného režimu? „Přivrženci Novotného,“ píše Hájek, „chápou snad ze všech nejbystřeji, že v zájmu zachování existence se musí právě oni vrhnout do nového proudu co možná střemhlav a bez váhání.“⁴⁴

Zde se Hájkova *dogmatická* interpretace⁴⁵ odpoutává od polednového vedení strany a také je podrobuje kritice. Autor vytýká vedení strany, že bere sdělovací prostředky *velké koalice* v ochranu a dokonce je vydává za nástroj svého demokratizačního úsilí, neboť tlumočí mínění široké veřejnosti. „To nebyla jen naivita, nýbrž nejmírněji řečeno hrubá nezodpovědnost,“ konstatuje Hájek s tím, že právě v okamžiku, kdy mediální kampaně vrcholí, je „narychlo“ schválen nový tiskový zákon, „jímž strana prakticky jen legalizuje stav své naprosté bezmoci“.⁴⁶

Zároveň se distancuje od možnosti, že by snad vedení mělo obnovit používání dřívějších administrativních metod cenzurního postihu. Žádá ale zintenzivnění ideové práce ve stranickém tisku a přinejmenším záruku prostoru pro obhajobu politické linie politických představitelů v rozhlase a televizi coby státních médiích. Podle Hájka mělo vedení strany *velké koalice* médií čelit od počátku způsobem, jímž se o to pokoušel například i on sám později v čele časopisu *Tvorba*, to však již za zcela odlišných cenzurních podmínek. V průběhu dubna 1968 se o to po rozpadu redakce *Kultúrného života*, kterou, jak píše Hájek, ovládla rovněž odbočka *intelektuálské koalice* a skupina *marxistických* spisovatelů Novomeský, Mináč, Mihálik, Matuška,

⁴³ tamtéž

⁴⁴ tamtéž, str. 56

⁴⁵ Nesmí nás mást, že se Hájek soustavně vymezuje na obě strany: vůči bývalému Novotného vedení i vůči *pravici*. Že jsou to simulakra potvrzuje takřka identickou argumentací, jen svalující vinu z Novotného na jeho spolustraníky, třeba apologetická kniha Rudolfa Černého, tajemníka Antonína Novotného z doby po jeho pádu: „Koucký a Hendrych jsou především vinni za teoretickou slabost kulturní a ideologické fronty, to oni jsou vinni za uskutečnění kufkovské konference (konala se rovněž v roce 1963, do něhož klade vznik *velké koalice* i Hájek; v té době byl krátce ministrem školství pozdější *reformátor* Čestmír Císař, pozn. aut.), jako počátek všeho. Na konferenci se vytvořil skutečný mozkový trust kontrarevoluce, ona Elita vlivu.“ Viz: ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný: Pozdní obhajoba*, Kiezler, Praha 1992, str. 35; Jenže právě: Jan Fojtík, ideolog *normalizace*, byl Hendrychovou pravou rukou, takže jde o podstatnější kontinuitu, než jsou Hájek či dokonce Černý ochotni přiznat.

⁴⁶ HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 62-3 a znovu 127

Válek ji musela opustit, ojediněle pokusil se zmíněnými básníky Gustáv Husák. Tehdy jako svou platformu založili týdeník *Nové slovo*, do jehož prvního čísla píše 23. května 1968 Novomeský programaticky: „Nechceme, aby demokratismus (a ještě bůhvíjaký) jednoduše zalehl socialismus.“⁴⁷

Stejně jako v případě lednového pléna a jeho závěrů vidí Hájek i u *Akčního programu* problém méně v jeho samotném znění, jako spíš v interpretaci, kterou mu *velká koalice* vzápětí dodává, tedy interpretaci kompromisního materiálu, mrtvě narozeného, jenž bude muset být v zájmu pokračující demokratizace brzy překonán. Připomíná také, že titíž, kdo chtěli *Akční program* po jeho schválení překonávat, se ho od konce srpna začínají mýticky dovolávat. Sebe naopak přiřazuje k těm, kdo museli *Akční program* hájit proti těm, kdo si přáli především „demontáž systému“.⁴⁸

Strategie *velké koalice* ústí vzápětí Hájkovi do opět rozšířeného spojení za odstranění *konzervativních sil* s formujícími se opozičními uskupeními: KAN a K231. Anonym, podepsaný jako Dalimil,⁴⁹ ho začíná v těchto dnech pravidelně formulovat na stránkách *Literárních listů*. Jako příklad uvádí text *Mimořádný sjezd* z 6. června, kde Dalimil upozorňuje, že vše další bude záležet na tom, zda intelektuálové nebudou vystupovat „jen jako mluvčí skupinových zájmů inteligence a studentstva, ale jako mluvčí zájmů celonárodních a celostátních“.⁵⁰ Tento celonárodní společný zájem našla *velká koalice* podle Hájka na počátku léta v *nacionalistickém antisovětském*.

Samostatné analýze textu *Dvou tisíců slov* i okolností jeho publikace a reakcí na něj věnuje Jiří Hájek obsáhlou pasáž, v níž text samotný zcela diskvalifikuje jako slaboduchý, odmítavou reakci předsednictva ÚV KSČ má za bezzubou, jelikož neupozorňuje na možné použití síly proti šíření textu a za přímou kapitulaci *středu* ve vedení strany před *pravicí* označuje fakt, že se nikdo ani neozval proti distanci členů

⁴⁷ tamtéž, str. 71 Je nutno poznamenat, že Novomeský měl obrovskou autoritu, sice větší na Slovensku, ale i v českých zemích. Plynula ze tří zdrojů: kvality jeho básnické tvorby, věrnosti ideálům socialismu (za první republiky byl celkem sedmadvacetkrát trestán za tiskové delikty, viz.: UHER, Ján: *Zo zákulisia rehabilitácií*, Kalligram, Bratislava 2001, str. 94) a byl odsouzen v politickém procesu s tzv. buržoazními nacionalisty roku 1954 a o devět let později rehabilitován. Jeho návrat do svazu spisovatelů na sjezdu roku 1963 byl oceněn bouřlivým, dlouhotrvajícím potleskem, viz.: *Protokol: III. sjezd Svazu československých spisovatelů* (Praha, 22. - 24. května 1963), Československý spisovatel, Praha 1963, str. 6

⁴⁸ HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 125

⁴⁹ Jeden Dalimilův text pojal do svého výběru z publicistiky také Jiří Hoppe, který uvádí, že pod tímto pseudonymem psali střídavě A. J. Liehm, Václav Klaus a Milan Hübl; srov.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 269-72

⁵⁰ HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 107

předsednictva Kriegla a Smrkovského, kteří se od přijatého stanoviska vzápětí veřejně distancovali.⁵¹

Antisovětismus eskaluje podle Hájka ve sdělovacích prostředcích *velká koalice*, a v jejím rámci tentokrát jmenovitě Jan Procházka, hlavně v souvislosti se štábním cvičením vojsk Varšavské smlouvy na přelomu června a července, s varšavskou poradou a jednáními v Čierné. Vypjatý *nacionalismus* má v Hájkově podání kořeny především ve zdůrazňování ojedinelosti české cesty k socialismu, v *socialismu s lidskou tváří*, proti němuž prý to, co existuje v Sovětském svazu, nemá se socialismem nic společného. Příkladů této argumentace, většinou ilustrované ironickými citacemi z různých textů zástupců *koalice* na téma výjimečnost československého pokusu, je u Hájka vícero: „reprezentanti země ‚s nejdlejší a nejhlubší demokratickou tradicí“ (Goldstücker), „socialismus s lidskou tváří, který ‚na světě dosud není“ (Jodl) apod., on sám příklady ústí do výsměchu této představě o výjimečnosti československého pokusu o *reformu*: „Koho by bylo vůbec napadlo, že socialismus by měl být lidský! Zatím se přece všichni vždy a všude pokoušeli záměrně a tvrdošjně přesně o opak! Na co nepřišly mnohem větší a mocnější národy, to musily objevit dva nepočtené, ale pro humanitu a humanitní ideály celými svými dějinami předurčené národní celky – ovšem hlavně Češi, protože na Slovensko se podle názoru českých ‚progresivistů‘ musí bohužel zatím pokrok stále ještě vyvážet z Prahy.“⁵²

Pro Hájka jsou tedy příčinou *vstupu vojsk Varšavské smlouvy* nikoli cíle vyjádřené v *Akčním programu*, ale jejich popření. Odtud také jeho závěr, že *srpnové události* nebyly nevyhnutelné.⁵³

Jiří Hájek se tedy od *Poučení* na několika místech své analýzy podstatně odlišuje. Jednak v tom, že na rozdíl od *Poučení* nepřipisuje ani lednovému plénu ani *Akčnímu programu* principiálně *revizionistickou* povahu a dovozuje, že hlavní problém závěrů pléna i obsahu programu byl v tom, že byly dezinterpretovány *velkou koalici liberalizujících intelektuálů s antisocialistickými silami* v tom smyslu, že namísto korektiv stávajícího systému začala tato *koalice* ve sdělovacích prostředcích vyvíjet soustavný nátlak na mnohem hlubší změny, které mohly ústit a mnohdy, zejména od léta také ústily, v požadavky s existencí *socialismu* podle Hájka už neslučitelnými.

⁵¹ tamtéž, str. 128-35

⁵² tamtéž, str. 145-6

⁵³ tamtéž, str. 172

Opět na rozdíl od *Poučení* netrvá Hájek na tom, že naplňování vedoucí úlohy strany má nutně znamenat kontrolu veškerých sdělovacích prostředků coby nástroje moci. Je toho názoru, že však stranický tisk má hájit stranickou linii bezvýhradně a státní televize i rozhlas musejí poskytovat její obhajobě přinejmenším stejný prostor, jako kritice. Zde přisuzuje hlavní pochybení vedení strany v souhlasu s *Poučením* nedostatečnému ideovému působení ve sdělovacích prostředcích, faktické rezignaci vedoucích představitelů oponovat hlavnímu názorovému proudu utvářenému – *velkou koalici*.

Tento asi nejpozoruhodnější prvek Hájkovy argumentace – tedy teze o existenci cílené, vědomé a postupně utvářené alianci *liberalistických sil* se všemi, kdo jsou ochotni porazit *konzervatismus* – je zároveň jeho argumentem nejproblematictější, na čemž nic nemění fakt, že se v něm, jak už bylo zmíněno výše, shoduje s *Poučením*. Zatímco ale *Poučení* vrací do bojového aparátu *třídní boj* a jeho metody, mj. i tím, že považuje *Akční program* z roku 1968 za v mnoha ohledech *revizionistický*, a *polednový* vývoj, byť s kritickou distancí od Novotného éry, tedy za od počátku chybný, Hájek přisuzuje chyby vývoje mýtům spojeným s lednem a *Akčním programem*. Mýtům, tedy interpretačnímu skluzu, který *velká koalice* prosadila skrze sdělovací prostředky jako všeobecný. Hájek tedy přisuzuje úloze sdělovacích prostředků ve sledovaném období, jejich propojení s *intelektuální koalici* a nepřímou tedy i spikleneckému argumentu ještě větší význam, než *Poučení*.

Zároveň se v Hájkově argumentaci objevují jako významné momenty i teze, s nimiž se tato práce vyrovnává zvoleným způsobem v úvodu: loajální minulost novinářů horlivě lakovaná novou loajalitou vůči novému kurzu, rovněž z minulosti determinující neodpovědnost novinářů daná letitým návykem na cenzuru a senzacechtivost eskalujících požadavků nových a nových svobod. Jelikož klíčovým rámcem zůstává u Hájka dohodnuté spojenectví sil, které jsou *demokratizaci* ochotny obětovat socialismus, nebo které mají *demokratizaci* přímo jako nástroj, jímž se *socialismu* chtějí zbavit, mají tyto psychologické faktory u něj pouze dílčí úlohu. Přesto je pozoruhodné, že jsou přítomny jako negativně působící vlivy v interpretacích vycházejících z tak odlišných názorových perspektiv jako je ve srovnání s Hájkem optika Petra Pitharta. K tomu bude třeba se dále ještě podrobněji vrátit.⁵⁴

⁵⁴ Pithartovu analýzu i Hájkovu knihu jsem poprvé četl v roce 2007 krátce po sobě a spolu měly klíčový vliv na formulaci původních tezí diskutovaných v úvodu této práce. Tehdy mi ovšem ještě hlubší souvislosti pozic, z nichž oba autoři své interpretace předkládají, byly zcela neznámé.

Množstvím silových výrazů a *dogmatickou* nesmlouvavostí interpretace zachází zřejmě vůbec nejdál tzv. *Bílá kniha* oficiálně nazvaná *K událostem v Československu*.⁵⁵ Jsou pod ní podepsáni „moskevští žurnalisté“, v tiráži je uvedeno, že jde o překlad z ruštiny a distribuována byla sovětskými jednotkami.⁵⁶ Její dikce je ještě o poznání ostřejší, než *Poučení*, převládá slovník, který byl v Československu druhé poloviny šedesátých let v této koncentraci už spíše výjimkou (měl se později v plné intenzitě znovu vrátit): *imperialisté, revanšisté, reakcionáři, nepřátelské třídy, kapitalistické panství* atd. *Bílá kniha* pracuje s novinovými články a projevy a obsáhle z nich cituje, aby jednotlivými větami doložila *kontrarevoluční* podstatu *polednového* vývoje v Československu. Je zároveň zřejmým dokladem toho, že byly československé sdělovací prostředky v SSSR pečlivě sledovány a také toho, jakým způsobem bylo nakládáno s jejich obsahem při utváření sovětského názoru na vývoj událostí u nás: kniha vždy s uvedením autora, data publikace a zdroje cituje úryvek textu a doprovází jej jednoznačným komentářem vycházejícím z nesmiřitelných třídních pozic. Smyslem této práce však není vyvracet ani upřesňovat četné nepravdy a manipulace, které *Bílá kniha* obsahuje, ale přiblížit její úhel pohledu, protože je nejucelenějším dokladem sovětské *dogmatické* interpretace. Sdělovacím prostředkům a svobodě slova, vyjma toho, že je *Bílá kniha* založena právě na publikovaných materiálech, věnuje samostatnou kapitolu: „Heslo ‚svobody slova‘ v rukou *kontrarevoluce*“⁵⁷ a té zde bude nyní věnována stručná pozornost. Hned v úvodu *Bílá kniha* předkládá jako fakt, že ovládnutí médií bylo záměrem *kontrarevoluce*: „Liníí *kontrarevoluce* bylo zmocnit se masových sdělovacích prostředků a s jejich pomocí demoralizovat obyvatelstvo země a otrávit vědomí pracujících jedem protisocialistických idejí.“⁵⁸ Heslo ‚svobody slova‘ dávají autoři do souvislosti právě s tímto záměrem. Sdělovací prostředky se *kontrarevoluci* podle *Bílé knihy* podařilo vymanit z kontroly komunistické strany a přeměnit je ve svůj poslušný organizační nástroj a dokonce v centrum *kontrarevoluce*. *Bílá kniha* se vyznačuje ještě jedním specifickým rysem oproti dosud citovaným interpretacím: klade velký důraz na automatický předpoklad spojení československé *kontrarevoluce* se

⁵⁵ *K událostem v Československu. Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků*, Tisková skupina moskevských žurnalistů, Moskva 1968; Reakcí na ni se stala tzv. Černá kniha, Sedm pražských dnů, která vyšla ještě během podzimu 1968.

⁵⁶ srov.: DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006, str. 31

⁵⁷ *K událostem v Československu. Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků*, Tisková skupina moskevských žurnalistů, Moskva 1968, kpt. Heslo ‚svobody slova‘ v rukou *kontrarevoluce*, str. 53-70

⁵⁸ tamtéž, str. 55

západním *imperialismem*, který v textu neustále volně dokládá kladnými reakcemi západního tisku na jednotlivé události v Československu. Jde tak nejen nad *Poučení*, které píše o *druhém mocenském centru* ve straně, a nad Hájkem, který pracuje s myšlenkou *velké koalice* intelektuálů. *Bílá kniha* československou *kontrarevoluci* zasazuje do spojení s *kontrarevolucí* světovou.

Podle *Bílé knihy* byli „potřební lidé“ již dávno (konkrétními příklady závadných pořadů i článků se *Bílá kniha* vrací ve vývoji do roku 1966) *reakčními silami* „plánovitě rozmístěni do redakcí“ sdělovacích prostředků a prostřednictvím stále nových *demagogických* požadavků další liberalizace organizovali *plíživou kontrarevoluci*. Jejím základním nástrojem mělo být dlouhodobé *očerňování* vztahů Československa k Sovětskému svazu – také to je specifický rys *Bílé knihy* oproti textům *dogmatické* interpretace československého původu.⁵⁹ „Množství otištěných protisovětských materiálů se fakticky stalo kritériem ‚svobody tisku‘“, konstatuje *Bílá kniha*.⁶⁰

Kritiku záměrného vyvolávání protisovětských nálad ilustruje *Bílá kniha* také na hospodářských informacích, které podle ní neobjektivně vnucovaly představu, že obchodní výměna Československa se Sovětským svazem je pro ČSSR nevýhodná a že se Sověti chovají v hospodářských vztazích v rámci RVHP jako kolonizátoři. *Bílá kniha* však autentické citace nepoužívá vždy, často se spokojí jen s uvedením jednoho, dvou slov (zde právě například „kolonizátor“) a hned zobecňuje: „Kdyby si orgány ‚svobodného tisku‘ v souladu se zásadou objektivní informace – daly práci se získáním pravdivých faktů a cifer o zahraničním obchodě Sovětského svazu s Československem...“ a následuje výčet tun obilí, bavlny, surové železa atd., které SSSR Československu výměnou za místní stroje a průmyslové výrobky dodal s poukazem na to, že nakupovat tyto suroviny za volné měny by pro Československo bylo násobně nákladnější. *Bílá kniha* tak jde opět dál než *Poučení*, a snaží se prokázat, že sdělovací prostředky nejsou jen „opoziční stranou“, která je zdrojem ideologického nebezpečí, ale že *manipulují* či přímo uvádějí nepravdivé informace.⁶¹

Ještě závažnější, než kritika *manipulací* s údaji o hospodářských otázkách, je pro *Bílou knihu* poskytování informací či dokonce přístupu k nim ve vojenské oblasti. Autoři zmiňují na důkaz tohoto tvrzení případ, kdy byl sovětskými vojáky zadržen

⁵⁹Například: „V únoru a březnu 1967 otiskl ústřední orgán ČSM „Mladá fronta“ celou řadu materiálů o Sovětském svazu, v nichž se záměrně očerňovaly životní podmínky v SSSR. Autoři článku cílevědomě vytvářeli u čtenářů zkreslené, nesprávné představy o výsledcích dosažených v Sovětském svazu v sociální oblasti a v rozvoji vědy a techniky.“; tamtéž, str. 58

⁶⁰ tamtéž, str. 60

⁶¹ tamtéž, str. 60-1

fotograf americké televize CBS, když pořizoval snímky při štábním cvičení vojsk Varšavské smlouvy na území Československa. „Zadržený novinář byl předán Čechům, kteří ho okamžitě propustili i s filmovým materiálem,“ cituje *Bílá kniha* časopis *News Week*.⁶²

Bílá kniha se *kontrarevoluční* povahu československého vývoje ve sdělovacích prostředcích snaží dokázat ještě navázanými kontakty mezi domácími médii a exilem působícím ve *Svobodné Evropě*, konkrétně zmiňuje týdeník *Student a Obranu lidu*, jejichž novináři navštívili redakci exilové vysílací stanice v Mnichově. *Obrana lidu* začala na pokračování uveřejňovat sérii popularizačních článků o této stanici, jejíž redaktoři se přiznali, že jakkoliv „byla tato stanice ‚bouřlivou a vzrušenou opozicí‘ proti socialistickým zemím, v ‚nynější etapě‘ je však její činnost charakteristická (...) ‚dialogem‘“. Po kritice, kterou tentokrát *Rudé právo* otisklo, *Obrana lidu* tento seriál, jak uvádí *Bílá kniha*, zastavila.⁶³

Poslední oblastí, jíž *Bílá kniha* dokládá úlohu svobody slova v Československu ve sledovaném období jako *kontrarevoluční*, je vztah československých médií k referování socialistického a naopak západního tisku o československém vývoji. Zatímco „přátelsky míněnou kritiku“ ostatních socialistických zemí domácí tisk opakovaně bagatelizoval tím, že její příčina je v nedostatečné informovanosti o skutečném vývoji, velmi často naopak přetiskoval pozitivní ohlasy západních sdělovacích prostředků na domácí události jako „autoritativního, objektivního arbitra“.⁶⁴

Ze všech těchto důvodů byla *kontrarevoluční* evoluce svobodného tisku, skrývaná pod *falešnými* hesly *liberalizace*, podle *Bílé knihy* zbraní těch, „kdo usilovali o násilnou restauraci kapitalistických pořádků v Československu.“⁶⁵ *Bílá kniha* tak jde v hodnocení opět dál, než *Poučení* i *Mýtus*, když činí sdělovací prostředky součástí *násilného* plánu *restaurace*, navíc plánu, který neměl svou základnu pouze na území Československa, ale do něhož byl zapojen i západní tisk a *imperialistické* tajné služby.

Vedle soudobých dokumentů vyniká z memoárové literatury *dogmatické* interpretace svědectví prvního tajemníka ÚV KSS (leden – srpen 1968) Vasila Biľaka, ve dvou

⁶² tamtéž, str. 63; „Ne nadarmo americký časopis ‚News Week‘ považoval za znamenitou skutečnost, že pro antikomunistický tisk Západu je ‚československý tisk jedním z nejlepších pramenů informací,‘“ dodává *Bílá kniha*, str. 64

⁶³ tamtéž, str. 65-6

⁶⁴ tamtéž

⁶⁵ tamtéž, str. 69; Většinu zbylých stránek věnují autoři odhalování kontrarevoluce v dalších částech společnosti.

dílech vydané až roku 1991.⁶⁶ Jeho paměti se od všech předchozích textů liší především v jednom: všechna varování před rizikovým vývojem vkládají do úst Leonidu Brežněvovi, případně jinému soudruhovi ze sovětského politbyra,⁶⁷ po němž on sám na domácích fórech jeho argumentaci opakuje. Tedy, opakuje – ve svých pamětech ji opakuje, v souboru projevů a článků ze sledovaného období samého sice rovněž zastává *dogmatickou* pozici, ale tón je přeci jen odlišný.⁶⁸

Vezměme dvě ukázky z krátce po sobě jdoucích květnových plén ÚV KSS a ÚV KSČ. Na slovenském se Biľak táže, zda *Student* či *Literární listy* mluví samy za sebe, či za *protikomunistické síly*, které „se už formují“ a jejichž cílem je oslabovat přátelství se Sovětským svazem.⁶⁹ O pár dnů později v Praze uvažuje: „Protisocialistické síly se nemohou zformovat najednou, nebudeme-li dělat takové chyby, které by odpuzovaly naše lidi od idejí socialismu, což by objektivně nahrávalo antisocialistickým silám.“⁷⁰ V Praze se zároveň snaží přesvědčit přítomné ředitele státní televize a rozhlasu, že tato média musejí bezvýhradně sloužit zájmům státu a strany a v případě, že tomu tak není, že bude třeba do nich vyslat několik členů ústředního výboru na dohled. Ale dodává: „Doufám, že toho snad nebude zapotřebí. Bylo by přece neúnosné, aby v těchto velkých, společensky významných podnicích (...) musela vláda a ústřední výbor dosazovat ještě cenzory.“⁷¹ Z obou projevů plyne, že Biľak nejenže během sledovaného období nemluví o *kontrarevoluci*, ale nepovažuje ani *protisocialistické síly* za zformované, jejich nástup spojuje i v této době jen s nesprávným postupem komunistů a také on odmítá administrativní opatření ve sdělovacích prostředcích. Biľaka v jeho vystoupeních nepochybně omezuje zvolená taktika a také se drží legální platformy – tak tomu říká – doposavad schválených usnesení, zároveň je z obou jeho proslovů ale zřejmé, že aktuální situaci za *kontrarevoluční* nepovažuje a návrat před leden i on odmítá.

Jak odlišně popisuje situaci o mnoho let později v retrospektivě svých pamětí. Dávno před květnovým plénem, již v březnu v Drážďanech, upozorňuje na všechny základní negativní rysy fungování sdělovacích prostředků Brežněv: „Bída je v tom,“ upozorňoval soudruh Brežněv, „že není slyšet jiný, zdravý, pravdivý hlas, hlas

⁶⁶ BILÁK, Vasil: *Paměti Vasila Biľaka. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ I a II*, Agentura Cesty, Praha 1991

⁶⁷ Tak například Alexeje Kosyginu nechá dokonce předpovědět ropnou krizi, která nastala o pět let později roku 1973: „Přejde pár let a uvidíte, co se stane s dolarem, do jaké krize se dostane.“; srov. tamtéž, str. 138

⁶⁸ BILÁK, Vasil: *Pravda zůstala pravdou. Projevy a články (říjen 1967 - prosinec 1970)*, Svoboda, Praha 1971

⁶⁹ *Referát na plenárním zasedání ÚV KSS, 22. května 1968*, tamtéž, str. 81 a 87

⁷⁰ *Referát na plenárním zasedání ÚV KSČ, 29. května 1968*, tamtéž, str. 124-5

⁷¹ tamtéž, str. 129

dělnické třídy, pracujícího člověka, protože sdělovací prostředky ovládli nepřátelé a všechno pravdivé, zdravé ohluší.⁷² V přepisu Kosyginovy řeči uvádí jeho domněnku, že *pravdivý* článek by československý tisk ani neuveřejnil.⁷³ Stejně vyznívá i přepis vlastního příspěvku v debatě na jednáních v Čierné, kde Biľakovi neurčuje postup vedení strany, ale sdělovací prostředky, a to nikoli spontánně, ale organizovaně⁷⁴ a včetně mnoha excesů, na nichž se podílejí i členové vedení strany. Jako příklad takového excesu uvádí, že právě během bilaterálních jednání v Čierné uveřejnilo 30. července *Rudé právo* inzerát, v němž hledá tajemníka Okresního výboru KSČ v Praze 1.⁷⁵ Zatímco tak při svých vystoupeních během sledovaného období je Vasil Biľak opatrným kritikem, který sice občas pohrozí, ale dává si záležet, aby se sdělovacími prostředky vyšel po dobrém, a přestože jim od počátku přisuzuje často negativní vliv, zdráhá se je označovat za součást organizované opozice, tím méně přímo argumentuje sovětskými autoritami, dodatečně odvozuje svou pozici vůči médiím přímo ze sovětského stanoviska, s nímž se bezvýhradně ztotožňuje a které vnímá vůči celému dalšímu vývoji jako nejpředvídavější. Tato identifikace se sovětským pohledem na celý sled událostí je významným rysem *dogmatické* interpretace, který se v ostatních citovaných dokumentech objevuje spíše implicitně, ale u Biľaka, zejména v dodatečné historizaci jeho paměti jednoznačně dominuje. Neskrývaně *dogmatické* pozice se tak během sledovaného období objevují ve sdělovacích prostředcích skutečně zřídka. Jak ale ukazují umírněné projevy dokonce na uzavřeném vnitrostranickém fóru jednání ústředního výboru i takového Vasila Biľaka, není to proto, že by je sdělovací prostředky odmítaly uveřejňovat, ale protože se ve společnosti téměř nevyskytují. Výjimku tvoří vedle 99 Pragováků reagujících na *Dva tisíce slov* zejména skupina libeňských předválečných komunistů v čele s Josefem Jodasem a do určité míry také kritika *Dvou tisíců slov* v rozhovoru deníku *Práce* s generálem a poslancem NS Samuelem Kodajem. I zde je patrná nápadná diference, mezi poslancem Kodajem a řadovým komunistou Jodasem, kde se první důrazně hlásí k demokratizačnímu procesu, odmítá ale jeho excesy,⁷⁶ zatímco druhý

⁷² BILĀK, Vasil: *Paměti Vasila Biľaka. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ I*, Agentura Cesty, Praha 1991, str. 131

⁷³ tamtéž, str. 137

⁷⁴ BILĀK, Vasil: *Paměti Vasila Biľaka. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ II*, Agentura Cesty, Praha 1991, str. 76

⁷⁵ tamtéž, str. 81; Evidentně jde ovšem o provokaci tajných služeb.

⁷⁶ *Rozhovor redaktora Štefana Hud'agyho s generálem a poslancem Národního shromáždění Samuelem Kodajem*, *Práce* 4. července 1968, str. 1 a 3, citováno podle: viz.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*.

již v prohlášení z února píše: „Pokuste se napsat článek, jestli vám ho Rudé právo nebo některé noviny uveřejní.“ V rozhovoru Jodas tvrdí, že strana již nemá žádný svůj tiskový orgán, protože všechny sdělovací prostředky má v rukou *reakční skupina ve straně*. Také Jodas kritizuje nevalný charakter novinářů, který dává do souvislosti s jejich psaním před lednem a po něm. On sám vystupuje, protože se jako důchodce nemusí bát „existenčních následků“ toho, když bude označen za *konzervativce*, což jiným téhož smýšlení ve veřejném vystoupení brání.⁷⁷ Veřejná vystoupení Jodasovy libeňské skupiny jsou spolu s Pragováky *nejdogmatictějším* československým veřejným projevem během sledovaného období, rozhlasový vysílač *Vltava a Zprávy* je třeba považovat za projevy agenturní, sovětské, jejich interpretace je v zásadě totožná s *Bílou knihou* a není třeba je hlouběji samostatně analyzovat. Jiná *dogmatická* vystoupení se až na výjimky nevyskytují.

Lze tak shrnout, že pro *dogmatickou* interpretaci je charakteristické, že sdělovacím prostředkům ve sledovaném období přisuzují *kontrarevoluční* povahu, jsou pro ně zdrojem *kontrarevoluce* a tím opravňují nezbytnost vojenského zásahu. *Dogmatici* přitom vycházejí především z faktu nepřítomnosti své interpretace událostí ve veřejném prostoru spojeného s absencí ideového působení skrze média – pojímaná jako nástroj komunistické moci, jako součást vedoucí úlohy strany. Tato nepřítomnost je v *dogmatickém* podání zapříčiněna třemi hlavními faktory: organizovaností *kontrarevoluce*, oportunistem sdělovacích prostředků a strachem *dogmatiků* z ostrakizace. I tato interpretace se ovšem nápadně zdržuje přisoudit *kontrarevoluční* úlohu samotné svobodě slova.

Na místo toho, a vlastně právě proto, že neumí vysvětlit, proč svoboda slova fungující v Československu v období jara a léta 1968 vedla v drtivé většině svých projevů k jednoznačnému odmítnutí minulého *autoritářského* komunistického vedení a stejně jednoznačně vyjadřovala podporu *demokratizačnímu* procesu ve straně i společnosti s tím, že jej i stimulovala, hledá *dogmatická* interpretace vinu nikoli ve svobodě slova samé, ale v jejím organizovaném zneužití, ve spikleneckém výkladu

Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha – Brno 2004, str. 232-4

⁷⁷ *Rozhovor redaktorů vojenského magazínu Obrana lidu B. Rupeše a Ladislava Svobody s Josefem Jodasem, nazvaný Komunisté mimo zákon?*, Obrana lidu, 8. června 1968, str. 11, citováno podle: viz.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha – Brno 2004, str. 199-202

úlohy sdělovacích prostředků. Tuto organizaci přisuzují různé zdroje různě širokému *kontrarevolučnímu* okruhu: od dílčích projevů v tisku vedoucích k jeho možnému zformování u Biřaka v květnu 1968 přes smělejší jeho hledání v samotném vedení strany v jeho pamětech, ke stranickému, druhému mocenskému centru uvnitř KSČ v *Poučení*, a přes *velkou koalici* intelektuálů a *antisocialistických sil* v Hájkově *Mýtu* až k mezinárodnímu *imperialismu* v *Bílé knize*. *Poučení* z tohoto srovnání vychází jako kompromisní interpretace, sice nijak nezlehčující samotnou *kontrarevoluční* podstatu působení sdělovacích prostředků ve sledovaném období, přesto však přisuzující klíčovou úlohu domácím a místy i jmenovitě zaznamenaným jednotlivcům, sice organizovaným, ale na mocenské nikoli na explicitně třídní bázi celé intelektuální vrstvy. Nikoli tedy spontánní působení, blahé či neblahé, svobody slova – na tu *dogmatici* nevěří, ale organizovanost je tedy první rys zdroje *kontrarevoluce* v *dogmatické* interpretaci působení sdělovacích prostředků ve sledovaném období.

Druhou příčinou nepřítomnosti *dogmatické* interpretace událostí v médiích jara a léta 1968 je pro *dogmatiky* oportunistus novinářů a intelektuálů obecněji. Svým psaním jen vycházejí vstříc aktuální společenské objednávce, tak jako jí vycházeli vstříc i před lednem v opačném duchu, vulgarizováno, že titíž novináři píšící dříve proti Novotnému, psali ve sledovaném období proti němu, protože tak si to žádala doba, že bylo jejich jednání tedy buď v jednom, nebo v obou případech oportunní. V mnoha případech to tak bylo. Tento argument ovšem opomíjí dva aspekty. Především vychází z priority změn v polednové politice strany a smělost sdělovacích prostředků a intelektuálů obecněji pojímá jako z nich odvozenou. Přílišnou paušalizací oportunistu dochází k opomenutí nebo nedocenění podílu intelektuálů na předpokladech lednového pléna, předpokladech, které má přece i *dogmatická* interpretace za zásadní: *kontrarevoluce* se jí neformuje lednem, seskupuje se celou druhou polovinu šedesátých let. Že dochází k neustálým pokusům psát svobodněji, dokládají ve svých pamětech četní *reformátoři*, *radikální demokraté* i *nepojmenovaní*, zápas Literárních novin s cenzurním dohledem popisuje nejúplněji Milan Jungmann,⁷⁸ s motivy v jiném, nakladatelském prostředí se vyrovnává také Josef Škvorecký⁷⁹ a už zcela konkrétní boj předcházející IV. sjezdu spisovatelů popisuje

⁷⁸ JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999

⁷⁹ ŠKVORECKÝ, Josef: *Lviče*, Československý spisovatel, Praha 1969

v úplnosti Dušan Hamšík.⁸⁰ Příkladů by ovšem bylo možné snést mnohem více. Nehledě na to, že si tato teze *dogmatiků* protirečí s organizovaností nástupu *kontrarevoluce* v letech předcházejících roku 1968, a to dokonce tak, že může být buď jedna nebo druhá: buď se totiž *kontrarevoluce* postupně formovala a zkoušela opakovaně, co režim snese stále odvážnějším psaním, nebo vystupovala konformně s požadavky doby a teze o jejím formování je spiklenecká, tedy nehledě na to, je zde i jiné možné vysvětlení pro nepřítomnost naopak *kontrarevoluce* v předlednovém období: týž strach z postihu, kterým *dogmatická* interpretace omlouvá *dogmatiky* po lednu.

Třetím vysvětlením nepřítomnosti *dogmatické* interpretace událostí ve sdělovacích prostředcích a tedy důkazem pro jejich *kontrarevoluční* povahu je právě strach *dogmatiků* z vyloučení nebo dokonce postihu. Je zdůvodňován mediálními kampaněmi proti těm *dogmatikům*, kteří na své interpretaci trvají. Jako příklad bývá uváděna kampaň proti Antonínu Novotnému, ale především jednotlivé kampaně před stranickými volebními schůzemi (březen, červen) a také kampaň proti těm, kdo pozvali vojska. Ovšem i bez ohledu na kampaně není pro menšinový hlas snadné s ním veřejně vystoupit. Jako spirálu mlčení popisuje Elisabeth Noelle-Neumannová stav, kdy většinový názor získává tak silné zázemí ve veřejném prostoru, že masa jeho oponentů, původně třeba početná, nevstupuje do polemiky a zůstává němá. Spirálovitě tak jen stále více převládá většinový postoj, až už neoponuje vůbec nikdo, aniž to však znamená, že všichni souhlasí. Noelle-Neumannová klade příčinu této spirály psychologicky do obavy z izolace.⁸¹ Snaha izolace se vyvarovat vede u jednotlivců podle autorky ke čtyřem formám konformizace, jimiž jsou: bojovný souhlas, obranný souhlas, obranný nesouhlas a bojovný nesouhlas.⁸² Pro ilustraci lze připomenout rozdíl mezi obrannou oponenturou Biřáka na květnovém plénu ÚV KSČ a její dodatečně bojovnou podobou z pamětí. I kdyby však tento argument, tedy argument strachu, platil, což nikdo nechce úplně popírat, nesvědčí však naopak o charakteru intelektuálů *kontrarevoluce* to, že v době, kdy byla před lednem hrozba postihu jdoucí od nedůvěry a zastaveného postupu či omezování publikování přes ztrátu zaměstnání po úplné vyloučení z veřejného života, toto riziko ve stále větším

⁸⁰ HAMŠÍK, Dušan: *Spisovatelé a moc*, Československý spisovatel, Praha 1969. Lze se domnívat, že právě tato kniha, popisující organizovaný postup redakčního kruhu Literárních novin před IV. sjezdem spisovatelů, pomohla zastáncům konspirační teorie k jejich tezi o organizované kontrarevoluci.

⁸¹ NOELLE-NEUMANNOVÁ, Elisabeth: *The Spiral of Silence*, The University of Chicago Press, Chicago 1984, zejména str. 5; Koncept je inspirativní, ovšem není zcela empiricky prokázáný.

⁸² tamtéž, str. 166

množství vědomě podstupovali, svobodu slova proboužovali a leden umožnili? A nesvědčí naopak o oportunismu *dogmatiků* fakt, že se ke svému *dogmatismu* až na nepatrné výjimky po lednu nehlásili a neodvažovali se své stanovisko hájit veřejně, a že se raději odhodlali obhájit svou interpretaci silou pozvaných vojsk?

Ve skutečnosti je to totiž právě tak, že všechny příčiny nepřítomnosti *dogmatiků* ve veřejném prostoru, organizovanost *kontrarevoluce*, její oportunismus a obavy *dogmatiků* z jejich možného postihu, že všechny tyto argumenty svědčí nakonec proti *dogmatikům* samotným. Co připomíná na jejich adresu Dušan Hamšík v souvislosti se IV. sjezdem spisovatelů: „jejich hněv, nelibost a pobouření, s nímž poukazovali na údajnou skrytou organizovanost sjezdu a na jeho režii, si nelze vysvětlit jako odpor proti jakékoli organizovanosti či režii, jakkoli pomyslné, nýbrž pouze jako odpor proti organizovanosti a režii jiné než jejich vlastní,“⁸³ platí o celém polednovém období. Tím se organizovanost nepřiznává, tím se jen její potencialita dekriminalizuje. Oportunismus a strach, po lednu ovšem nikoli existenční, ale pouze o pověst, projevují právě opět tím víc *dogmatici*, že možné důsledky takového veřejně zastávaného postoje jsou nesrovnatelně mírnější, než v době, k níž váží oportunismus a k níž lze vztáhnout strach *kontrarevoluce*. *Dogmatici* i vojska pozvali tajně a vedlejším efektem jejich přítomnosti mělo utajení zvatelů navždy i zůstat.

Co je to ovšem za *kontrarevoluci*, která je spiknutím celého národa proti hrstce *zdravých sil*? Když předejdeme samozřejmosti faktu vojsk, je nasnadě, že *zdravé síly* neuměly, bály se a ani fakticky nezkoušely svou interpretaci po lednu veřejně hájit. Vyšší oprávnění má nakonec i podle Marxe ten společenský řád, který umí nabídnout kvalitativně vyšší uspokojení společenských potřeb. Socialismus v podání *dogmatiků* jím v lednu 1968 už nebyl. Nikoli existencí *kontrarevoluce*, ale z objektivních historických příčin. Československý pokus o jeho *reformu*, jehož se svoboda slova a sdělovací prostředky měly stát optikou *reformátorů* nástrojem, byl podmínkou přežití socialismu právě jako řádu s vyšším společenským oprávněním.

⁸³ HAMŠÍK, Dušan: *Spisovatelé a moc*, Československý spisovatel, Praha 1969, str. 56

kapitola druhá – nástroj reformy

Až do září 1967 hlasovali dvě desetiletí pro všechna usnesení všichni členové komunistického ústředního výboru jednomyslně.⁸⁴ Dokonce ještě na zářijovém plénu při udělování stranických pořádkových opatření některým spisovatelům hlasovala většina nadcházejících *reformistů* i v případě vyloučení pro jejich potrestání a neprotestovala ani proti souběžnému úřednímu zastavení *Literárních novin*.⁸⁵ Přesto už na tomto plénu došlo k řadě konfrontací, které se v průběhu celého podzimu dále stupňovaly a vyústily v lednu nadcházejícího roku ve výměnu na postu prvního tajemníka ÚV KSČ. Ostatně i Alexandr Dubček byl zvolen jednomyslně.⁸⁶

Mezi lednovým a dubnovým plénem ÚV nejprve Ústřední publikační správa fakticky přestala vykonávat cenzurní činnost.⁸⁷ Jako instituce nahradila dřívější Hlavní správu tiskového dohledu působící v letech 1953-66. Tato zákonem nelegalizovaná „hlavní správa“ oscilovala v padesátých a šedesátých letech mezi přímým a nepřímým dohledem a to na několika úrovních: poradami s vedoucími novináři v redakcích, k nimž byly sekretariátem ÚV jako podklady připravovány rozsáhlé analýzy publikovaného materiálu za určité období, předvádění některých důležitých pořadů před vysíláním pověřeným pracovníkům správy a jako nejvyšší stupeň formulováním ideových programů pro celá periodika.⁸⁸ Konkrétní změny v cenzurním dohledu a tedy i fungování sdělovacích prostředků přineslo ovšem formálně až jednání předsednictva strany 4. března, které jednak zrušilo předchozí usnesení předsednictva z roku 1966, „které pojímalo orgány Ústřední publikační správy jako pomocníky při ideovém řízení tisku a ukládalo jí úkoly, které ze zákona nevyplývají“⁸⁹ a jednak doporučilo ministru kultury, aby ve spolupráci se Svazem novinářů připravil

⁸⁴ srov.: KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy sv. II*, Doplněk, Brno 2002, str. 121

⁸⁵ BILÁK, Vasil: *Paměti Vasila Biláka. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ I*, Agentura Cesty, Praha 1991; K otázce se ovšem vrátili v lednu 1968. Ústřední revizní a kontrolní komise následně v březnu doporučila ÚV KSČ tresty zrušit. viz.: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 22 a 42

⁸⁶ *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 6

⁸⁷ HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 402

⁸⁸ KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968 sv. II*, Doplněk, Brno 2002, str. 160-1

⁸⁹ srov. *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 33 a též HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 394. Hoppe ovšem nesprávně označuje výňatek, z něhož pochází i použité citace, přímo za usnesení předsednictva, přičemž jde pouze o „zprávu“ z jeho schůze, čili o parafrázi zmíněného usnesení, nikoli o usnesení samé.

novelizaci tiskového zákona. Od 4. března 1968 tedy cenzura v Československu fakticky přestala existovat, i když starý tiskový zákon platil až do června.

Určitý rámeček vymezil novému zákonu a také svobodě projevu 5. dubna ústředním výborem přijatý *Akční program* KSČ. „Nelze zajistit účinný vliv mínění a názorů pracujících na celou naši politiku, nelze čelit snahám o potlačení kritiky a iniciativy lidu, jestliže pro všechny občany nezajistíme důsledně právními prostředky ústavně zaručenou svobodu projevu,“ píše se v něm.⁹⁰ Zdůvodnění toho, proč má být svoboda projevu umožněna, je již zde pro *reformátory* rovnocenně dvojí: cílem je jednak namísto fasády Národní fronty a jejích formalizovaných převodových pák demokratické uplatňování vlivu veřejného mínění na utváření politických rozhodnutí, ale dokonce víc, než jen to: i snaha dát prostor pro vyjádření názoru nejen kolektivu, třeba nově oživenému, ale i jednotlivci, a zároveň na druhé straně *reformátoři* přiznávají, že ústavně zaručená svoboda projevu jim bude i užitečná, či dokonce, že bez ní jejich *reforma* není ani možná. *Akční program* dále zdůrazňuje, že je nezbytné právními formami zaručit svobodu projevu i menšinových zájmů a názorů, ale považuje i za nutné v nejbližší době zákonně stanovit, „kdy může státní orgán zakázat šířit určitou informaci“.

Mimo tyto základní změny *Akční program* diskutuje, jak je celkovým zvykem tohoto dokumentu, i řadu věcí souvisejících, leč podružných. A to do neurčitých podrobností. Tak například se v něm píše i o dovozu a prodeji zahraničního tisku, zveřejňování ročních výsledků hospodaření podniků či nutnosti tištění i alternativních návrhů řešení a dokonce je v něm zakotvena povinnost státních představitelů pořádat pravidelné tiskové konference. To však není tím, že by novináři měli při přípravě programu větší vliv, než jiné profesní skupiny, takové redundantní podrobnosti lze najít ve všech kapitolách.

Důležité jsou ještě tři body obsažené v tomto programu a bezprostředně související se sledovaným tématem. První stanovuje povinnost odlišit v tisku státní, stranická a redakční stanoviska a ve stranickém tisku umožnit diskusi jednotlivých názorových proudů či skupin. Druhý postuluje, co bude následně předmětem trvalého boje mezi *reformátory* a *dogmatiky*, a čehož nepřetržitá obhajoba do konce jejich politického působení, nutno dodat, slouží některým významným *reformátorům* ke cti: politika bude nadále probíhávat otevřeným bojem, jímž budou i komunisté pro svou

⁹⁰ *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 118

politiku muset lidi znovu a znovu získávat. Program tento bod formuluje takto: „Strana si uvědomuje, že *demokratizační proces* se mohou pokusit zneužít ideologičtí odpůrci socialismu. V současné etapě vývoje v podmínkách naší země však platí zásada, že buržoazní ideologii lze čelit jen otevřeným ideovým bojem před tváří všeho lidu (...) opřeným o (...) pravdivou a úplnou informaci, o vědecký rozbor.“ Na textu je patrné, že je kompromisem mezi různými proudy uvnitř KSČ, které se na jeho znění podílely. Místy se to projevuje opatrností omezujících formulací jako „v podmínkách naší země“. Ostatně celá věta o možném zneužití *demokratizace* jistě nepochází z pera Zdeňka Mlynáře, jinak jednoho z hlavních autorů textu. Přesto však je program ve své hlavní dikci rukopisem *reformátorů*, arci nucených ke koncesím. Třetí významný bod, který ještě program ke sledovanému tématu zmiňuje, je zdůraznění nového významu zodpovědnosti „vydavatelství, šéfredaktorů, všech členů strany a pokrokových pracovníků v masových komunikačních prostředcích“ k politice strany a socialismu.⁹¹

Tak je už v *Akčním programu* přítomna téměř celá argumentace, která bude následně oporou obhajoby zachování svobody projevu, i ta, která se stane platformou pro její kritiku. Z konkrétního znění i z celkového vyznění je však zřejmé, že se tu svoboda projevu stává jednak novou podmínkou budoucího *reformně-komunistického* demokratického socialismu, a jednak způsobem, jak k němu dojít, tedy *nástrojem reformy*.

Na květnovém plénu se k otázkám sdělovacích prostředků obsáhleji vrátil Alexandr Dubček hned v úvodním referátu. Na prvním místě sice stručně vyzdvihl pozitivní úlohu tisku, rozhlasu a televize jako těch, s jejichž „aktivní prací při tvorbě a uskutečňování politiky i nadále počítáme“, ale zároveň rozvinul i jejich kritiku, formou ovšem velmi mírnou – spíše přací – toho, aby nezrychlovaly tempo a nenastolovaly nové a nové problémy, aby dovedly reagovat na útoky skrytě *antisocialistické* a aby nedocházelo ke vměšování do vnitřních záležitostí jiných zemí, přičemž na případnou kritiku z těchto zemí má být reagováno rozvážně a věcně. Dubček od médií očekával „tvořivou a organizátorskou úlohu“, která bude napomáhat realizaci pozitivní politiky a

⁹¹ tamtéž. Činnost *Rudého práva* se předsednictvo ÚV KSČ zabývalo na společném jednání se zástupci redakce 14. května. „Rudé Právo musí mnohem výrazněji přinášet stranická stanoviska a pohotověji reagovat na denní události a celkovou situaci. Je také žádoucí, aby vystupovalo proti pokusům opozičních protisocialistických sil.“ viz.: Zpráva ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 14. května 1968, *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 155 a znovu dne 22. května, kdy předsednictvo schválilo návrh postavení a poslání *Rudého práva* předložený šéfredaktorem Oldřichem Švestkou, v němž se píše mj.: *Rudé právo* „vyjadřuje stanoviska, která jsou výrazem politiky strany.“ srov.: tamtéž, str. 162

nebude nahrávat „jak pravicovým opozičním žvlům, tak i dogmatickým silám.“ Zde je již patrný nový motiv ve vývoji mezi dubnovým a květnovým plénem: *reforma* se odehrává nikoli jen proti *dogmatickým* vlivům ve straně, ale na druhé straně také proti *antisocialistickým silám* ve společnosti. Toto dvojí ohrožení bude již *reformní* rétoriku provázet od květnového pléna trvale.

Obojí se projevuje i v diskusi. Četní diskutující vyjadřovali své výhrady na adresu sdělovacích prostředků: „Odhalování deformací nemůže být provázeno senzacechtivostí, subjektivistickým přístupem nebo popíráním všech výsledků dvaceti let naší socialistické cesty“ a tedy ji musí doprovázet také vyšší kvalita novinářské práce včetně „úcty k faktům, jejich výběru, zpracování a hodnocení.“ *Reformní* člen předsednictva Bohumil Šimon paušální kritiku médií odmítnul s tím, že jejich přítomnost je prostě nutné vzít na vědomí. Poukázal zároveň na to, že již probíhá dialog mezi *marxistickými* a *nemarxistickými* novináři a veřejnost si tak může vybrat.⁹² Jednání ústředního výboru se v květnu zúčastnili i ředitelé státní televize, rozhlasu a tiskové agentury – Jiří Pelikán, Miloš Marko a Miroslav Sulek, kteří sice dílčí chyby přiznávali, nicméně zároveň zdůrazňovali celkový pozitivní přínos médií pro *obrodný proces* a také to, že zůstávají sdělovacími prostředky socialistickými. Ani po jejich vystoupeních kritika neustala, diskutující⁹³ například připomněli, že i podle ankety *Rudého práva* se média příliš věnují minulosti a málo budoucnosti, co vlastně dělat dál, a pokračovala i čtvrtý den zasedání. Poslední z diskutujících na toto téma, B. Macháčová, v závěru uvedla, že „v žádném státě na světě není a nemůže být absolutní svoboda projevu. Její omezení je vždy dáno zájmem společnosti, nedotknutelností osobní cti člověka a jinými morálními principy.“⁹⁴

Dubčekův projev i diskuse pléna se odrazily rovněž v závěrečné rezoluci. Mnohem přesnější je však napsat, že příprava pléna a nátlak *dogmatiků* a sovětského vedení se odrazily v jeho projevu a pak i v rezoluci. Již 4. května totiž navštívila československá delegace ve složení Dubček, Černík, Smrkovský a Biřák Moskvu, kde byla na jednání se sovětským politbyrem podstatná část debaty věnovaná i sdělovacím prostředkům. Dubček v ní odmítnul snahu *Literárních listů* vytvářet „kritickou protiváhu“ KSČ a pražské spisovatele označil přímo za *maloburžoazní*

⁹² tamtéž, str. 166-7

⁹³ Kritiky působení sdělovacích prostředků na jednání ÚV KSČ dokument uvádí na rozdíl od obhájců častěji souhrnně jako „kritiky“, což může ukazovat na jejich větší počet. Srov.: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 165 a 171

⁹⁴ tamtéž, str. 175; Za povšimnutí stojí, že čtyřdenní jednání nemá vlastně pevně stanovený program a že se tedy všichni vyjadřují na přeskáčku průběžně ke všemu.

elementy, které usilují o „bezbrěhou demokracii“. Ve státní televizi, rozhlasu a v *Rudém právu* slíbil také udělat bezodkladně pořádek, i zde ale trval na tom, že bude s redakcemi především osobně diskutovat a přesvědčovat je.⁹⁵ Naopak Leonid Brežněv charakterizoval situaci v Československu jako *kontrarevoluční*: „Všechno, co u vás probíhá, se rovná palácovému převratu,“ řekl doslova a dal vývoj událostí do spojitosti s *protisocialistickými silami* v SRN a USA, přičemž zdůraznil, že jejich aktivity mají „organizovaný charakter“. „Opakovaně napadl československé sdělovací prostředky,“ referuje Jan Pauer v knize *Praha 1968*: „Státní tisková agentura ČTK pomlouvá Marxe a Lenina, šíří zprávy pocházející ‚čertví‘ odkud. Dokonce ‚ožralí muži na trhu si počínají solidněji než tihle žurnalisté‘, rozčiloval se Brežněv.“⁹⁶ Konkrétní dohodu ale delegace, stejně jako předtím v Drážďanech, neuzavřely, jak Pauer připomíná, žádnou. Zatímco Dubček a další *reformátoři* se tak vraceli domů sice postrašení, ale odhodláni v *reformním* programu vytrvat, sovětské politbyro bylo přesvědčeno o tom, že Dubček i stran sdělovacích prostředků přistoupil na jeho požadavky. „To byl markantní rys celé politické komunikace mezi oběma stranami konfliktu v roce 1968,“ uzavírá Pauer.⁹⁷ Bylo to toto pozadí, které významným způsobem přispělo k ambivalentním formulacím Dubčekova květnového projevu a schválené rezoluce i, a dokonce především, v pasážích věnovaných médiím. Jiný z *reformátorů*, Josef Smrkovský, po návratu z Moskvy na jednání předsednictva dne 7. května žádal, aby „vláda podnikla hned opatření a vzala do svých rukou státní hromadné sdělovací prostředky. Televize a rozhlas jsou nástroje státu a má je řídit vláda.“⁹⁸

Faktického se však vyjma jednání s redakcí *Rudého práva* nestalo nic. V dvojakosti těchto postojů, jiných tváří v tvář Sovětům a jiných na domácím fóru, se zračí rozporuplnost dvojího konfliktu přesvědčených *reformátorů* celého sledovaného období: jejich představa demokratické *reformy* se kryla se znovuzískáním důvěry obyvatel a širokým zapojením veřejnosti, což nebylo možné jinak, než prostřednictvím sdělovacích prostředků, na druhé straně toto *reformní* úsilí provázely stále intenzivnější *spontánní* projevy veřejnosti, která si svá práva, s nadsázkou řečeno, odmítala nechat jen dávat, ale sama si je brala. *Reformátoři* jim odmítali čelit

⁹⁵ viz.: PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, str. 47, srov. poznámka výše o schůzce s redakcí *Rudého práva*

⁹⁶ tamtéž, str. 51

⁹⁷ tamtéž, str. 55

⁹⁸ srov. VRABEC, Václav: *Vybočil z řady. Medailon Josefa Smrkovského a doby, v níž žil*, Naše vojsko, Praha 1991, str. 130

administrativně, tj. silou, ačkoliv s nimi nesouhlasili. Nepochybně také z obav o svou pověst a o zdar svého boje s *dogmatiky*, pro něž potřebovali sdělovací prostředky, stranící *spontánním* projevům veřejnosti jako oporu, tedy z oportunismu, nepochybně však i z přesvědčení. *Reformátoři* byli svou rétorikou i vnitřním přesvědčením ještě komunisté, ale už nechtěli a možná ani neuměli jako komunisté jednat, podléhali vlivu demokracie ve vzduchu. V jejich představě *monopolizované plurality* tak měla *dobrá*, ergo *reformní* politika získat automaticky všeobecnou podporu. V tom byly také podstatné meze *reformně-komunistického* programu vůči sdělovacím prostředkům, jak je vidět již v květnu. Všechny uvedené tendence se mezi květnem a srpnem navíc stupňovaly.

Na konec června se sešly zřejmě spíš náhodou dvě události, které další vývoj opět podstatně ovlivnily. Národní shromáždění 26. června schválilo novelizaci tiskového zákona potvrzující nepřipustnost cenzury a o den později vyšel souběžně v *Literárních listech*, *Mladé frontě*, *Práci a Zemědělských novinách* manifest Ludvíka Vaculíka *Dva tisíce slov*.

Změna zákona spočívala především v nahrazení stávajícího znění § 17, který od roku 1966 stanovoval „(1) Při ochraně zájmů socialistické společnosti napomáhá Ústřední publikační správa; (2) Ústřední publikační správa zajišťuje, aby v hromadných sdělovacích prostředcích nebyly uveřejněny informace, které obsahují skutečnosti tvořící předmět státního, hospodářského nebo služebního tajemství. Obsahuje-li informace takovou skutečnost, pozastaví Ústřední publikační správa její uveřejnění, případně rozšiřování; (4) Je-li obsah informace v rozporu s jinými zájmy společnosti, upozorní na to Ústřední publikační správa šéfredaktora a vydavatele; (5) Ustanovení předchozích odstavců platí obdobně i pro jiné publikační prostředky a pro veřejnou činnost kulturních a osvětových zařízení.“⁹⁹ Nově měl § 17 pouze dva odstavce tohoto znění: „(1) Cenzura je nepřipustná; (2) Cenzurou se rozumějí jakékoliv zásahy státních orgánů proti svobodě slova a obrazu a jejich šíření hromadnými informačními prostředky. Tím není dotčena pravomoc prokurátora a soudu.“ Účinnost ostatních odstavců byla pozastavena. Informace podléhající státnímu tajemství měly zůstat nezveřejněny na odpovědnost šéfredaktora.¹⁰⁰ Přijetí

⁹⁹ citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 389-90; Odstavec třetí zněl: „Rozhodnutí Ústřední publikační správy o pozastavení přezkoumá na návrh vydavatele krajský soud.“

¹⁰⁰ tamtéž, str. 395

zákona vlastně již jen legalizovalo existující stav, přesto nelze samotný akt schválení zlehčovat. Jednak jím *reformátoři* v praxi naplňovali odhodlání obnovit právní stát, v němž se vládne zákony a nikoli stranickými usneseními, a jednak přijetí určitého zákona samo od sebe zesiluje obecný souhlas s opatřeními, která zavádí.¹⁰¹

Reakce *reformátorů* na text *Dvou tisíců slov* byla znovu rozporuplná v duchu výše popsané ambivalence. Předsednictvo ÚV KSČ sice již druhý den poté, co manifest vyšel, vydalo prohlášení, jímž se od něj ostře distancovalo, označilo jej za „útok proti nové politice strany“, který znehodnocuje „obrodné úsilí nynějšího vedení“ KSČ, a „neodpovědnou platformu“, proti níž musejí všichni komunisté jednoznačně vystoupit, zároveň ale vyjma obecného vyjádření odhodlání neustoupit od lednem nastaveného směru, neschválilo žádné protiopatření. Z dikce prohlášení je zřejmé, že se předsednictvo cítilo manifestem spíše roztrpčeno, než ohroženo. Především se ale proti tomuto stanovisku téměř vzápětí veřejně vymezili dva členové předsednictva František Kriegel a textem *Jeden tisíc slov v Rudém právu* 5. července i Josef Smrkovský.¹⁰²

Na červencovém plenárním jednání ÚV KSČ, tematicky zaměřeném na projednání odpovědi KSČ na varšavský dopis pěti následně *intervenčních* států, se ovšem Alexandr Dubček k manifestu již nevracel a naopak ocenil skutečnost, „že v posledních dnech významní novináři tváří v tvář nesnadné situaci potvrdili, že jsou blízkými pomocníky vedení strany a státu“. Během čtených jednání s nimi dosáhl i toho, že vedení Svazu novinářů vyzvalo dopisem vedoucí pracovníky sdělovacích prostředků k tomu, aby se vyvarovali publikování nových polemik, soustředili síly na podporu stanoviska KSČ vůči spojeneckým zemím a „velmi uvážlivě“ vybírali všechny hlasy a skutečnosti určené ke zveřejnění.

Dokumentem, který následně klíčovým způsobem zasáhl do *reformátorského* pojetí fungování svobody, byl poté až *Moskevský protokol* z 26. srpna. V bodě čtyři obsahoval tuto formulaci: „Vedení KSČ přijme řadu mimořádných opatření k ovládnutí masových médií a proti aktivitám antisocialistických sil, kterým tam pracují. (...) Ve vedení tiskových orgánů, televize a rozhlasu budou bezodkladně

¹⁰¹ srov.: NOELLE-NEUMANNOVÁ, Elisabeth: *The Spiral of Silence*, The University of Chicago Press, Chicago 1984: „The passing of a law itself increases approval of that law.“; citován Albert V. Dicey, str. 130

¹⁰² srov.: VRABEC, Václav: *Vybočil z řady. Medailon Josefa Smrkovského a doby, v níž žil*, Naše vojsko, Praha 1991, str. 137

podniknuta kádrová opatření.“¹⁰³ Sovětské vedení propustilo československé politiky domů „s úkolem prosadit výsledky moskevských jednání“.¹⁰⁴ Nejdůležitější okolností tohoto úkolu bylo, že protokol musel zůstat tajný. *Reformátoři*, kteří se v něm svými podpisy zavázali vedle výše zmíněných opatření především k anulování mimořádného XIV. tzv. Vysočanského sjezdu, který jim podle původního plánu měl být hlavní oporou (*intervence* se konala bezprostředně před konáním svolaného sjezdu, který se měl původně sejít 9. září a který měl podle očekávání znamenat posílení nejen *reformního*, ale též *radikálně-demokratického* proudu v KSČ, a je tedy zřejmé, že se konala i s cílem jeho konání předejít), k souhlasu s *dočasným pobytem* vojsk a také k odkladu svolání nového sjezdu v návaznosti na *normalizaci* situace ve straně a státu, ve svém vystupování jeho závěry překrucovali.

To nebylo žádné novum. Tendenci bagatelizovat závěry československo-sovětských jednání mělo *reformně-komunistické* vedení od Drážďan přes Moskvu po Čiernou.¹⁰⁵ Zatímco však doposavad vždy před československou veřejností zamlčeli závažnost situace a výhrad sovětských partnerů a pokračovali ve svém *reformním* kurzu, po podpisu *Moskevského protokolu* sice opět zamlčeli jeho faktický *diktát* a tím otupili odpor obyvatelstva vůči jeho přijetí, ale zároveň se mu začali podřizovat. Tentokrát tak už neobehrávali slovní ekvilibristikou Sověty, zatímco po návratu domů následovalo pokračování *reforem*, tentokrát už postupovali podle sovětského *diktátu* – jakkoliv ne bez odporu – a přitom obelhávali československou veřejnost. Tlumili tím její prvotní odpor, legitimizovali svůj podpis pod protokolem a pro záchranu aspoň části *reformy* a záchranu svou, začali obětovat některé *radikálnější reformisty* a také podstatné části *reformy*.

Tak jako byly sdělovací prostředky pro *reformátory* do srpna *nástrojem reformy*, měly se po něm stát nástrojem její *normalizované* podoby. Svoboda slova sdělovacích prostředků byla oklestěna hned vzápětí: 28. srpna byli jmenováni vládní zmocněnci pro *Československou televizi* a *Československý rozhlas*, o dva dny později zřídila vláda Úřad pro tisk a informace s kontrolní působností nad médii a 2. září schválila návrh zákona o některých opatřeních v oblasti periodického tisku a ostatních sdělovacích prostředcích. Tento zákon přijalo Národní shromáždění 13. září a

¹⁰³ citováno podle: PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, str. 277

¹⁰⁴ tamtéž, str. 288

¹⁰⁵ srov. zejména: PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004

platnost ustanovení o nepřipustnosti cenzury jím byla pozastavena.¹⁰⁶ Ano, pozastavena: *reformisté* trvali ve své veřejné interpretaci na tom, že přítomnost vojsk je dočasná, což sice *Moskevský protokol* výslovně uváděl, jejich odsun však vázal na dobu „jakmile pomine hrozba socialismu v ČSSR a bezpečnosti zemí socialistického společenství“¹⁰⁷ a nestanovoval žádná kritéria toho, jak ani kdo bude tento stav posuzovat. V průběhu prvních zářijových dnů bylo obnoveno legální vydávání tisku dosud blokováno *okupační* armádou, byl přijat výše zmíněný zákon a vedením Úřadu pro tisk a informace byl skrze vládní výbor pověřen Peter Colotka. Z míst ústředních ředitelů televize a rozhlasu byli odvoláni *reformátoři* Jiří Pelikán a Zdeněk Hejzlar. Není však smyslem této práce popisovat podrobně postupné formální, obsahové nebo personální změny ve fungování sdělovacích prostředků. Zde je cílem pokud možno analyzovat způsoby, očekávání a metody, s nimiž k médiím přistupovali *reformátoři* v tanky omezené posrpnové situaci na rozdíl od předešlého období, a jak pojímali jejich úlohu nyní spolu s omezením vlastní perspektivy. Protože *reformátoři* netvořili homogenní skupinu, či dá se dokonce říct, že jako skupina ve veřejném prostoru nejpřítomnější byli zároveň naopak velmi heterogenní, a protože není v rozsahu této práce účelné srovnat a odlišit všechny rozpory jejich přístupů, bude nyní zaměřena pozornost jen na některé z nich a nejprve na osobnost Alexandra Dubčeka.

V letech 1963-8 byl Alexander Dubček po Karolu Bacílkovi, odvolaném v souvislosti se závěrečnými zjištěními rehabilitační, tzv. Kolderovy komise, prvním tajemníkem ÚV KSS. Toto období je dnes ve slovenské historiografii nazýváno v souvislosti s mnohostranným a na rozdíl od českých zemí trvalým uvolňováním *Bratislavské predjarie* a je připisováno právě Dubčekovu vedení slovenských komunistů. Editoři výboru z jeho projevů a článků za léta 1963-92,¹⁰⁸ Jozef Žatkuliak a Ivan Lалуha, zdůrazňují v úvodním textu k tomuto výboru mezi Dubčekovými charakteristickými vlastnostmi již z období před nástupem do nejvyšší funkce v Praze: „Významnou úlohu v tom, že postupně dospívá do roly reformátora, mal jeho permanentný kontakt

¹⁰⁶ citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 405

¹⁰⁷ PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, str. 277

¹⁰⁸ DUBČEK, Alexander; (LALUHA, Ivan; ŽATKULIAK, Jozef – vyd.): *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory; výber 1963-1992*, VEDA – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2002; Dlužno poznamenat, že v Česku žádný výbor z Dubčekových projevů či textů nikdy nevyšel.

s lidmi, besedy, návštěvy, vnitřní potřeba komunikovat, overovat si dopad politiky a politických rozhodnutí reálnom živote.“¹⁰⁹

Při letmém pohledu do několika Dubčekových projevů z jeho *předjarního* období lze zjistit nanejvýš, co je pro něj charakteristické trvale: vyznačují se mírností, trpělivostí a dobromyslným přesvědčováním, ale nijak výrazně se ani stylisticky ani myšlenkově neodchylují od právě převládajícího názoru. Přesto si na jednom něco ukažme.

Na jaře 1963 byli soudně rehabilitováni tzv. slovenští buržoazní nacionalisté, mezi nimi zejména Laco Novomeský a Gustáv Husák. Novomeský se vrátil i mezi spisovatele a na jejich sjezdu téhož jara pronesl velmi ostrý projev kritizující nezákonnosti padesátých let a jejich nedostatečné rehabilitace. Měsíc na to se v květnu konal také sjezd novinářů a významný slovenský publicista Miroslav Hysko se k věci vrátil a obvinil tehdy ještě předsedu vlády Viliama Širokého z toho, že byl hlavním strůjcem vykonstruovaných procesů. Po týdnu se projev objevil otištěný v orgánu ÚV KSS bratislavské *Pravdě*. Šéfredaktor listu Ondrej Klokoč Dubčeka o otištění dopředu neinformoval, ačkoli šlo o stranický tiskový orgán, ale Dubčekovi to nevadilo.¹¹⁰ Ve svých pamětech k tomu píše: „Musel jsem uvážit praktickou stránku problému a odpovědět si na dvě otázky. Dozrál už čas k takovému frontálnímu útoku? Je právě Široký ten případ, se kterým je třeba začít? Když jsem si to všechno důkladně uvážil, dospěl jsem k závěru, že odpověď na obě otázky zní ano.“¹¹¹ Protože se ale Antonín Novotný vzápětí při návštěvě Slovenska pokusil jednak znovu obvinít Husáka a Novomeského z *buržoazního nacionalismu* a tím Širokého zachránit, jednak kritizoval také nedostatečnou kontrolu stranického tisku a tím nepřímou i Dubčeka, Dubček raději ustoupil a na červnovém jednání ústředního výboru KSS řekl: „I na tomto článku je vidieť nesprávnu metódu, ktorá sa používa proti nedostatkom z minulosti. Proti subjektivismu bojuje subjektivisticky a izolovane od Ústredného výboru. (...) Ešte jedenkrát podtrhujem to, že ešte sme v období, kedy sa predsa len prekonávajú veci vnútri strany.“¹¹² Ve svých vzpomínkách k tomu

¹⁰⁹ tamtéž, str. 17; Úvodní text je pro českého čtenáře nápadný uctivým přístupem k A.D., kterého řadí zcela v souladu se slovenským veřejným míněním do čela nejvýznamnějších postav slovenských dějin, což ovšem poznamenává kritický odstup v hodnocení jeho osobnosti. Vyjma úvodu a možného zkrácení plynoucího z výběru přetištěných textů to ovšem s ohledem na obsah knihy (původní Dubčekovy texty) není příliš podstatné.

¹¹⁰ DUBČEK, Alexander; (HOCHMAN, Jiří – vyd.): *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, Svoboda – Libertas, Praha 1993, str. 99; Autorizace životopisu nebyla Dubčekem pro jeho tragickou autonehodu dokončena.

¹¹¹ tamtéž

¹¹² DUBČEK, Alexander; (LALUHA, Ivan; ŽATKULIAK, Jozef – vyd.): *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory; výber 1963-1992*, VEDA – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2002, str. 45

dodává: „Byla to bezzubá výčitka a nikomu neublížila, nejméně ze všech Klokočovi a Hyskovi.“¹¹³

Myslím, že tento příklad je pro *reformní* jednání Alexandra Dubčeka typický. Zatímco je od *Vítězného února* dohled nad sdělovacími prostředky praktikován nepřímou cenzurou vykonávanou samotnými šéfredaktory, a od okamžiku, kdy tato praxe začíná v souvislosti s rehabilitacemi selhávat a novináři začínají být vystavováni vnějšímu tlaku psát otevřeněji i jej sami iniciují, zavádí teprve KSČ oficiálně v roce 1966 cenzuru. Dubček ale otevřené psaní toleruje a z jeho spojení se slovenskou inteligencí se stává „společné vnímaná neverejná opozícia voči ‚centru‘“.¹¹⁴ V atmosféře důvěry mezi ním coby tajemníkem a šéfredaktorem hlavního listu („každý věděl, že je mým přítelem“)¹¹⁵ ponechává na úvaze a odpovědnosti vedení deníku, co otiskne. Zároveň se na jednání nejvyššího slovenského stranického orgánu coby jeho představitel postaví k otištění textu slovně kriticky. Zcela vědomě ale proto, že ví, že to nikomu neublíží. Formální kritika, měkká praxe – to je Dubčekova metoda, již používá už v roce 1963 na Slovensku, to je metoda umožňující slovenské *předjaří*, to je i metoda, která mu na Slovensku v tomto období přináší za podpory s ní srozuměných sdělovacích prostředků oblibu veřejnosti. To je metoda, která se mu osvědčila: sdělovací prostředky nepojímat jako nástroj útlaku, ale jako *nástroj reformy*. S touto zkušeností přichází v lednu 1968 Alexandr Dubček do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ.

Zatímco do srpna byly na jedné straně hlavním faktorem sdělovací prostředky jako samostatně působící politická síla (někdy přezdívaná jako *Vaculíkova strana*) a na druhé sovětský nátlak přímý i zprostředkovaný domácí *agenturou*, po srpnu byly dvěma hlavními mantinely okleštěné politiky vojenská síla *okupačních* vojsk a síla *protiokupačního* odporu obyvatelstva.¹¹⁶ Zatímco po lednu Dubčekovi jeho metoda pomáhala v prosazování *reformy*, měla se po srpnu stát nástrojem její *normalizované*

¹¹³ DUBČEK, Alexander; (HOCHMAN, Jiří – vyd.): *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, Svoboda – Libertas, Praha 1993, str. 101

¹¹⁴ LONDÁKOVÁ, Elena: *Slovenská kultura šesťdesiatých rokov a Alexander Dubček, v: Úloha Alexandra Dubčeka v moderních dejinách Československa. Sborník z konferencie konané 19. listopadu 2001 v Praze*, Masarykova dělnická akademie, Praha 2002, str. 40

¹¹⁵ DUBČEK, Alexander; (HOCHMAN, Jiří – vyd.): *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, Svoboda – Libertas, Praha 1993, str. 98

¹¹⁶ srov.: BLAIVE, Muriel: *Proč nepřišel Alexander Dubček v roce 1956, v: Úloha Alexandra Dubčeka v moderních dejinách Československa. Sborník z konferencie konané 19. listopadu 2001 v Praze*, Masarykova dělnická akademie, Praha 2002, str. 44

podoby. Dubček ve svém emotivním¹¹⁷ rozhlasovém projevu z 27. srpna 1968 počíná sprádat iluzi o podobě *normalizace*, kterou nakonec v Moskvě podepsal: popisuje výchozí situaci jako realitu, jež „není závislá jen na naší vůli“, v níž je třeba zabránit dalšímu utrpení a dalším ztrátám „za každou cenu“, kde základem je dohoda o „postupném odchodu vojsk“ k níž nedůvěra „není opodstatněná a je škodlivá.“¹¹⁸ Budeme muset uskutečnit, pokračuje, „některá dočasná opatření, omezující stupeň demokracie a svobody projevu, jakého jsme již dosáhli a které bychom za normální situace dělat nemohli.“ A reaguje na během téhož dne se vyskytnuvší slova nedůvěry rozhlasových komentátorů vůči prezidentu Svobodovi vzešlé z jeho projevu, rovněž po návratu z Moskvy: „Zápalná slova se lehkou vypustí do éteru. Je třeba však to spojovat s odpovědností za další oběti na životech,“ formuluje Dubček dosud nejostřeji revizi svého posavadního postoje. Odtud už jakoby platil ne právě jasný vtip Oldřicha Černíka, v němž dva tisíce tanků přijelo kvůli dvěma tisícům slov. Dubček se tak ve jménu celonárodní jednoty a důvěry vyjadřované dosud heslem „Jsme s vámi, buďte s námi!“ hned svým projevem po návratu z Moskvy *protiokupační* síly zřiká a odpor tlumí ve prospěch umírněné, *normalizované reformy*, právě tím však, že se mu podaří přesvědčit svého nejsilnějšího spojence o tom, že *reforma* pokračuje, právě tím se vzdává na nemilost druhého faktoru posrpnové situace: *okupačním* vojskům. Dubček sám si ovšem význam svého projevu, o němž Jan Pauer soudí, že právě jím „dosáhl, že ‚nová posrpnová realita‘ se širokým vrstvám obyvatelstva nejevila jako kapitulace, nýbrž jako schůdná cesta, a že reformističtí předáci získali znovu důvěru“¹¹⁹ vykládal i po letech jinak. „Rozhodl jsem se,“ píše v pamětech při popisu přípravy projevu, „že neuvedu nic, co by mohlo vzbudit iluze. (...) Myslím si, že jsem lidem předložil realistický obraz toho, kam jsme se dostali a co nás čeká.“¹²⁰ Právě přistoupením na *normalizovanou reformu* však zahajuje *normalizační restauraci*. Sdělovací prostředky a s nimi i veřejnost na tuto svou novou úlohu, jakkoliv ne hned, ne bez výjimek a ne bez boje, přistoupí.

¹¹⁷ I v jeho přepisu je zachována nepochybně improvizovaně vložená věta: „Vážení posluchači, prosím, abyste mi prominuli, když tu a tam se projeví nějaká přestávka v této méj mnohdy improvizované řeči a improvizovaném vystoupení. Myslím, že mě chápete, čím je to způsobené.“ srov.: DUBČEK, Alexander; (LALUHA, Ivan; ŽATKULIAK, Jozef – vyd.): *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory; výber 1963-1992*, VEDA – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2002, str. 176

¹¹⁸ tamtéž, str. 173

¹¹⁹ PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, str. 286

¹²⁰ DUBČEK, Alexander; (HOCHMAN, Jiří – vyd.): *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka, Svoboda – Libertas*, Praha 1993, str. 218-9

Svým koncepčním, analytickým přístupem mezi *reformátory* vynikal a také se tím od Alexandra Dubčeka výrazně odlišoval Zdeněk Mlynář. Ve svých vzpomínkách¹²¹ – ostatně prvních, které přinesly podrobnější popis srpnových moskevských jednání – se důsledně stylizuje do úlohy pouhého poradce, navrhovatele znění usnesení, inspirátora kádrových změn a teoretika dobrého vládnutí, patří nicméně k těm *reformátorům*, kteří své názory otevřeně uveřejňovali v tisku již během sledovaného období. Většina *reformátorů* totiž nejen nepublikovala, ale noviny paradoxně často ani nečetla.¹²² V jednom ze svých textů se obsáhleji věnuje i tomu, jak naložit s nabytou svobodou projevu, kterou však nepojímá jen jako volnost, ale rozumí jí rovnou i zdroj tlaku, který zespondu vychází a již je *nástrojem reformy*: „bez tohoto tlaku by asi náš politický systém nebyl s to provést svou hluboce demokratickou přeměnu,“ píše. Zároveň však klade jednu otázku a jednu námitku, z nichž plyne, že však médiím tuto úlohu přiznává v absolutním měřítku spíše dočasně. Otázka zní: nenapomáhá svoboda projevu nahoru i těm, kdo po ní jen volají, protože se to žádá, ale jiného neříkají nic, protože se na nic jiného nikdo ani neptá? Čili jinými slovy, varuje v březnu před opojením svobodou slova, z něhož může hrozit i nevšímavost k jiným otázkám i neschopnost rozeznat schopné a důvěryhodné mluvčí před *oportunisty*. Námitka zní: kontrolu demokratického fungování státu, dohled nad politikou nemůže trvale vykonávat pouze svobodný tisk. Je třeba institucionalizovat mechanismy kontroly i jiné, zejména svobodné volby, ve státě i ve straně, a z nich plynoucí odpovědnost volených funkcionářů a politiků těm, kteří je zvolili. „Jinak nutně začne časem narůstat negativní stránka přímého působení ‚jenom‘ masových prostředků: nejistota o formách a způsobech volání lidí k odpovědnosti, podlézání populárním náladám a požadavkům i tehdy, nejsou-li rozumné a reálné, vliv demagogie i demagogů,“¹²³ uzavírá Mlynář. Z obou je zvláště námitka velmi případná a stojí za určitý komentář. Mlynář, jakkoli přiznává svobodě projevu její počáteční pozitivní úlohu, a přiznává jí ji nesporně a bez výhrad,¹²⁴ relativizuje její dopad

¹²¹ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*, Mladá fronta, Praha 1990

¹²² tamtéž, str. 159

¹²³ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Co dál s naší demokracií?*, Rudé právo, 26. března 1968, str. 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 99-103

¹²⁴ Alespoň jsem na takové ideologické výhrady nenarazil. Opačné svědectví poskytuje ve svých vzpomínkách ale Eduard Goldstücker: „Například s tím (se zrušením cenzury, pozn. aut.) nesouhlasil, jak jsem se později dověděl, Zdeněk Mlynář. Ve své knize *Mráz přichází z Kremlu* píše, zřejmě aby zdůvodnil svůj nesouhlas, že mu Hendrych řekl, že cenzura byla sice zrušena, ale se mnou (jako zástupcem proreformního hnutí) byla uzavřena dohoda, že nebudeme psát proti komunistické straně – což je naprostá lež.“ Srov.: GOLDSTÜCKER, Eduard: *Vzpomínky II. 1945-1968*, G plus G, Praha 2005, str. 147

v dlouhodobější perspektivě, zůstane-li jediným mechanismem kontroly, a proto prosazuje její taktické omezení na určitou přechodnou dobu tzv. zákonným opatřením předsednictva Národního shromáždění.¹²⁵ Z dlouhodobé perspektivy podle Mlynáře hrozí její stále křiklavější zneužívání. Pro diskusi, kterou se tato práce pokouší mezi řádky sledovat, diskusi nad tím, zda svoboda slova jako faktor především pomáhala existující společenský řád transformovat v kvalitativně vyšší nebo zda uškodila i mírné *reformě* v mezích zákona, plyne z Mlynářovy argumentace především toto: ani osobní odpovědnost jednotlivých novinářů, ale i celých redakčních kolektivů, očekávaná jako nutná součást svobody projevu, bez níž se tato svoboda z výhody stává rizikem, reálnou účinnou brzdou politických eskalací být trvale nemůže. Mlynář jako právník nemá sklon k moralizování, jeho metodou je institucionalizace vztahů ve společnosti. To mu umožňuje dopad odpovědnosti novinářů – ostatně co je to jiného, než forma autocenzury? – nepřeceňovat a zároveň ve výhledu stabilizovaného režimu nijak neomezovat: omezení, která Mlynář tisku navrhuje, nejsou spojena s jeho projevem, ale s vlivem toho projevu. Kdo totiž neručí svou pozicí dennodenně rannímu vydání novin, může jednat i s delší politickou perspektivou, v kontextu *Pražského jara* to často znamená: může *vůbec* jednat. Tento spor je zásadní, neboť každodenní kontrola je efektivním nástrojem přímé demokracie, jejíž výhodou má být neodcizenost veřejnosti politice, svým zástupcům v ní a naopak, a jinak než skrze sdělovací prostředky ji vykonávat nelze, na druhé straně ale stojí stará Marxova otázka: kdo kontroluje kontrolory? Z Mlynářovy námítky je tak zřejmé, že výjimečnost svobody projevu jako první a v jistém smyslu i jediné opravdu naplněné svobody *Pražského jara* a z ní plynoucí výjimečnosti postavení a vlivu novinářů a intelektuálů obecněji, neměla být v představách *reformátorů* sice přímo, administrativně, postaru omezena, ani nemělo být dlouhodobě spoléháno na dobrou vůli novinářů a jejich odpovědnost, ale tato moc měla být prostě vyvážena obnovou dalších demokratických nástrojů kontroly moci. Ani z Mlynářova pohledu se tak svoboda projevu nestala sama o sobě příčinou vnějšího zásahu proti *reformě*, byť k němu poskytla nesčetně záminek, a její zavedení nebylo tedy z pohledu tohoto *reformátora* chybou. Chybou bylo, že byla kontrolou jedinou. Tuto svou představu konfrontuje Mlynář ve svých vzpomínkách

¹²⁵ HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009, str. 113 a dále; Zcela tendenčním a účelovému Hoppeho výkladu jednání o tomto zákonném opatření bude věnována pozornost později.

s nikdy nepřekonaným Dubčekovým přístupem, který se opíral o přesvědčení, že dobrou politiku každý správný novinář ocení a podpoří sám od sebe, z níž vyplýval i jeho častý údiv nad tím, když ani opakovaná setkání s novináři k jejich disciplinaci nevedla.¹²⁶

Většina ostatních *reformátorů* neměla ke sdělovacím prostředkům postoj ani tak důsledný jako Dubček ani tak koncepční jako Mlynář. Zejména Josef Smrkovský k nim přistupoval se soustavnou obojakostí. Byl tím, kdo jako první veřejně vysvětlil smysl ledna v pojetí *reformátorů* svým článkem: *Oč dnes jde?*, publikovaným 21. ledna v deníku *Práce*.¹²⁷ Nepíše v něm sice ještě explicitně o nové úloze sdělovacích prostředků, ale z formulace, je třeba „obrodit demokratismus, atmosféru pro výměnu a střetávání myšlenek tak, aby ty nejhodnotnější a nejprogressivnější mohly vítězit proti konzervativním a přežilým“, je zřejmé, „oč jde“. Skrze svobodnou výměnu názorů uvnitř i vně strany umožnit *progressivním* myšlenkám převládnout nad *konzervativními*. Smrkovský byl ovšem vedle Mlynáře jediným soustavněji publikujícím členem *reformního* vedení.¹²⁸ Zároveň se pravidelně objevoval na četných veřejně přenášených besedách, například se jako jediný z panelistů účastnil obou velkých mítinků „Mladí se ptají“ 13. a 20. března,¹²⁹ jako lidového řečníka jej také na rozdíl od všech ostatních zachycuje a tím charakterizuje i Vachkův film *Spříznění volbou*. Právě díky svým komunikačním schopnostem se Smrkovský stal z nepříliš významného ministra lesního a vodního hospodářství v Lenártově vládě, kde jej zastihl leden, během dvou měsíců uvažovaným prezidentským kandidátem a vzápětí předsedou Národního shromáždění a členem předsednictva. Od té doby se také Smrkovského vztah ke svobodnému tisku problematizuje. Jeho životopisec, historik Václav Vrabec o něm sice uzavírá: „Byl si vědom, že v některých diskusích i tiskových materiálech lze rozpoznat protisovětský a protisocialistický tón, ale říkal si: „Jsou to lidé, kteří dlouho nemohli vůbec nic říci. Často jim bylo šlápnuto nejen na

¹²⁶ „Proč to dělají mně?“, říkával Dubček s upřímnou lítostí. „Za Novotného by se báli. Cožpak nevědí, že mi tím škodí?“; Srov.: MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*, Mladá fronta, Praha 1990, str. 117

¹²⁷ SMRKOVSKÝ, Josef: *Oč dnes jde?* *Práce*, 21. ledna 1968, str. 1, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha-Brno 2004, str. 29-30

¹²⁸ viz též: SMRKOVSKÝ, Josef: *Jak nyní dál*, *Rudé právo*, 9. února 1968, str. 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha-Brno 2004, str. 39-44; viz: Soupis jeho textů (mj. *Každému, co mu patří* z 15. února v Reportéru, *Zrychlit krok!* z 19. května v *Rudém právu* či *Jeden tisíc slov* z 5. července v *Rudém právu* a *Práci* aj.) v: VRABEC, Václav: *Vybočil z řady. Medailon Josefa Smrkovského a doby, v níž žil*, Naše vojsko, Praha 1991

¹²⁹ srov.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha-Brno 2004, str. 76-8 a 84-7

palec, ale přímo na krk. Ať se vysloví. Aspoň je poznáme.“¹³⁰ Jenže Vrabcovy zápisky jsou poznamenány silným apologetismem, který vyniká jednak při srovnání klíčového posrpnového okamžiku možnosti vyhlásit za Smrkovského setrvání v čele Národního shromáždění na přelomu roku 68/9 generální stávkou, v němž Smrkovský podporu zdola odmítne a tím vezme hnutí odporu proti *normalizaci* důvod k poslednímu účinnému vzdmutí. Tuto významnou epizodu Vrabec pohotově vykládá jako Smrkovského projev odpovědnosti. Docela jinak ji vidí historik Jiří Vančura, podle něhož tím *reformátor* především Sovětům, Husákovi osobně a „své rodné straně poskytl neocenitelnou službu“.¹³¹ Jiné příklady Smrkovského kolísání lze najít v protokolech z jednání předsednictva.¹³² Například po květnovém návratu z Moskvy se Smrkovský vyslovuje pro to, aby vláda „vzala do svých rukou státní hromadné sdělovací prostředky. Televize a rozhlas jsou nástroje státu a má je řídit vláda,“ uvedl na jednání 7. května. Toto vyjádření, jakkoli ne zcela typické, se nápadně blíží *dogmatickému* pojetí médií jako prostředku ideologického působení. Asi nejvýrazněji je jeho impulsivní sklon přechodně podléhat znovu *předlednovým* politickým metodám uvnitř strany a hned zas v konfrontaci s vnějším prostředím *obrodného procesu* obracet patrný na jeho horlivé podpoře razantnímu stanovisku předsednictva proti *Dvěma tisícům slov*, od něhož se o několik dnů později veřejně distancoval. Ve Smrkovském, předválečném členovi strany, který byl souzen v politickém procesu a jako jeden z mála spolu s Husákem se nikdy nepřiznal, je snad nejlépe patrný svár *reformátorů* s vlastní bolševickou minulostí, svár člověka, který poznal nefunkčnost a nebezpečnost minulé politiky, který chce být demokratem – a ve Smrkovského případě co nejdemokratičtější demokratem – a který zároveň v kritických okamžicích neumí najít jiné řešení než sáhnout znovu k bývalým metodám nebo k rezignaci, protože je zároveň vázán silnou loajalitou vůči komunistické straně a myšlenkám socialismu. Tato rozpornost klíčových *reformátorů* zakládá i určité oprávnění obavám *radikálních demokratů* i sdělovacích prostředků z v květnu, červnu stále nerozhodnutého vítězství *reformy* a tím i jejich nátlaku skrze tisk. Ostatně právě z této obavy vzniká i sám text *Dvou tisíců slov*.

¹³⁰ VRABEC, Václav: *Vybočil z řady. Medailon Josefa Smrkovského a doby, v níž žil*, Naše vojsko, Praha 1991, str. 136

¹³¹ VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání*, Mladá fronta, Praha 1990, str. 125

¹³² srov.: PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, str. 56

Výše zmíněné květnové odhodlání Josefa Smrkovského vzít do rukou alespoň státní televizi a rozhlas se nepřímo projevilo rehabilitací bývalého předsedy Svazu mládeže z let 1946-51 a poté pomocného dělníka PTP Zdeňka Hejzlara na květnovém zasedání ÚV KSČ.¹³³ Hejzlar v červenci vystřídal Miloše Marka na místě ústředního ředitele československého rozhlasu. Tato výměna měla klíčový význam pro působení rozhlasu v srpnovém týdnu po vstupu vojsk, ovšem působení nepochybně jiné, než měl Smrkovský v květnu na mysli, když hovořil o vzetí do rukou: rozhlas se stal rozhodným a v kritických dnech, kdy varšavská vojska okupovala redakce, tisk se přesouval do podzemí a o samotnou budovu na Vinohradské třídě se vedl pouliční boj, přechodně dokonce jediným zdrojem informací odsuzujících okupaci, včetně odvysílaného ostrého prohlášení předsednictva, vlády a Národního shromáždění.¹³⁴ Ono „vzít sdělovací prostředky do rukou“ tak znovu ukazuje k dvojímu trvale přítomnému konfliktu *reformátorů* posilovat pozice a tím umožňovat důslednost *reformy* (po srpnu už dokonce chránit i své osobní životy) a omezovat sdělovací prostředky tam, kde *reformu* urychlovaly nad rámec *reformního* plánu. Nebýt této konkrétní výměny, zůstal v čele rozhlasu Miloš Marko, který nejlépe prokázal, ke komu váže svou loajalitu již v noci 20. srpna. S odvoláním na Hejzlara dlícího na návštěvě slovenského rozhlasu v Bratislavě se Marko dostavil do hlavní budovy na Vinohradské třídě hotov odvysílat souhlas předsednictva se *vstupem vojsk*. „Neobvyklá návštěvní skupina (v čele s Markem, pozn. aut.) zřejmě počítala s tím, že najde v rozhlase jednoho redaktora, techničku, hlasatele a pár dalších služeb, s nimiž si poradí. V budově však v době jejího příchodu byly už na dvě stovky lidí. Proto také selhal její plán zmařit provolání předsednictva ÚV KSČ, pokud nebude schvalovat invazi, ale také odvysílat ilegální dopis stranických a státních činitelů, zvoucí jednotky Varšavské smlouvy do Československa.“¹³⁵ Tento příklad snad vhodně, jakkoliv na i v rámci *Pražského jara* extrémní situaci, ilustruje neslučitelnost „vzetí do rukou“ v sovětském pojetí fungování sdělovacích prostředků a *reformy* jako takové. Sdělovací prostředky a svoboda projevu tak v rozhodném okamžiku nebyly pouze *nástrojem reformy*, ale její nejspolehlivější zárukou. Jedině odvaha rozhlasových redaktorů zabránila rozšíření *dogmatické* interpretace už v okamžiku invaze, přispěla

¹³³ *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 172

¹³⁴ srov. zejména: DIENSTBIER, Jiří; LÁNSKÝ, Karel: *Rozhlas proti tankům*, v: *Srpen 1968*, Index, Kolín nad Rýnem 1989, str. 5-104, ale též HEJZLAR, Zdenek: *„Pražské jaro“ 1968 a jeho odkaz. Výběr statí a komentářů z let 1970-1987*, Index, Kolín nad Rýnem 1988

¹³⁵ DIENSTBIER, Jiří; LÁNSKÝ, Karel: *Rozhlas proti tankům*, v: *Srpen 1968*, Index, Kolín nad Rýnem 1989, str. 18

k odmítnutí prezidenta Ludvíka Svobody jmenovat *dělnicko-rolnickou vládu zdravých sil* a tím vnutila sovětskému politbyru jako partnery (se všemi omezeními toho statusu plynoucími z přítomnosti vojsk v ČSSR) znovu Dubčekovo vedení. Předchozí svoboda projevu a její obhájci v médiích v srpnovém týdnu umožnili artikulaci celonárodního odporu vůči okupaci. Tímto artikulovaným sjednocením, a ne podpisem sovětského *diktátu* v Moskvě, jímž budou později *reformátoři* opravňovat svůj podpis zejména, byly pravděpodobně zároveň eliminovány násilnější projevy odporu při srážkách s okupačními vojáky a omezeno krveprolití: sjednocený hněv umožnil novou naději.

Jakkoli musí těžiště této práce zůstat ve srovnávání interpretačních rámců úlohy svobody slova a sdělovacích prostředků ve sledovaném období u klíčových aktérů samých a historické práce využívá spíše jako doplňkový faktografický zdroj, není možné alespoň formou exkurzů pominout některé důležité pozdější studie. Nemůže je pominout právě z toho důvodu, že také ony mají vedle soudobých interpretačních textů zásadní podíl na chápání úlohy svobody slova v *osmašedesátém* a skrze ni často jeho samotného dnes. V rámci této části bude podniknut stručný exkurz do první polistopadové souhrnnější publikace, která se stala výstupem práce badatelského kolektivu Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967-1970.¹³⁶

Jednou z důležitých tezí počátku polednového vývoje této syntetické práce *Československo roku 1968* je nezáměrnost rozlití *reformy* do veřejného prostoru skrze sdělovací prostředky: v kapitole Leden 1968 a spor o jeho smysl píše její autoři František Janáček a Jan Moravec, že rozpory ve vedení vyústivší ve výměnu prvního tajemníka a zahájení reformy měly v podstatě zůstat utajeny. „Snaha o ututlání rozporů naopak popohnala vývoj a dodala nazrálým společenským problémům patřičnou akceleraci i razanci,“ píše.¹³⁷ Autoři to odůvodňují dvojím: neoslabovat jednotu strany před veřejností a faktem, že neexistoval plán dalšího postupu. Ani jedno ani druhé ale nemohlo být motivem *reformátorů*. Jednak rozpory ve vedení byly v lednu již všeobecně známé, co bylo neznámé, byl jejich dosah, jednak ústřední výbor rezignaci Novotného přijal až na jeden hlas proti jednomyslně a také Dubček

¹³⁶ KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces*, Parta, Praha 1993. Kolektiv tvořili: Václav Kural, Jan Moravec, František Janáček, Jaromír Navrátil, Antonín Benčík. Podle historika Michala Reimana, ale Václav Kural s Vojtěchem Menclem (editorem druhého dílu) obhajovali i svou vlastní politickou minulost a v komisi nedošlo tak docela ke konsensu: „Oponenti Pražského jara ovlivnili výsledek komise jen okrajově, pokud vůbec, a necítili se proto tímto výsledkem nikterak vázání,“ uvádí.; Srov.: REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma a v exilu*, ÚSD AV ČR, Praha 2008, str. 296

¹³⁷ KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces*, Parta, Praha 1993, str. 31

byl zvolen všemi hlasy. Také argument, že o možnostech *reforem* neměli *reformátoři* žádnou představu, je poněkud poplatný pozdějším výtkám: tomu odporuje diskuse na všech podzimních plénech předchozího roku, kde se nejen z iniciativy Oty Šika hojně probíraly návrhy ekonomické *reformy*,¹³⁸ nebo debata nad narovnáním státoprávního uspořádání se Slováky, které zaznívalo od slovenských členů ÚV v čele s Alexandrem Dubčekem. Na dalším postupu pouze neexistovala vzájemná shoda, protože ke konkretizaci těchto otázek se plénum nakonec v lednu vinou vleklého odporu Novotného už nedostalo. Samotný fakt, že první verze *Akčního programu* byla připravena již 19. února, svědčí rovněž proti argumentu nepřipravenosti *reformátorů*. Je tak myslím vhodnější diferencovat: oba důvody nezveřejnění širší informace o lednovém počátku *obrodného procesu* nelze připsat záměru *reformátorů* utajovat, jak to činí ve svých vzpomínkách Biřak a po něm paradoxně opakují historici v citované studii, opak dokazuje například i již vzpomenutý text Josefa Smrkovského *Oč dnes jde?*, ale jejich dočasné taktice: sdělovací prostředky se měly *nástrojem* postupné *reformy* stát postupně. O akceleraci vývoje se poté zasloužil jednak Smrkovský, jednak *Práce* vedená Janem Šternem jako taková a konečně v rozhlase nově zvolený předseda Svazu československých spisovatelů Eduard Goldstücker, který jako první vyslovil ještě v lednu požadavek revize usnesení o pořádkových opatřeních vůči spisovatelům ze září a novelizace tiskového zákona.¹³⁹ Právě tato vystoupení předsednictvu umožnila si kritiku utajení na svém zasedání 8. února osvojit a připravit o lednu obsáhlejší informaci. Stejně i novinářský aktiv 26. února završený shodou dvou tisíců přítomných na tom, že se již nadále nebudou podřizovat cenzurnímu dohledu a svolají si mimořádný sjezd, přímo navazoval na Dubčekův projev u příležitosti oslav výročí *Vítězného února*.

Bez ohledu na četné i další nuance ale celkový *reformní* interpretační rámec publikace Kurala a jeho kolektivu, svým složením blízkého někdejšímu okruhu poradců Josefa Smrkovského v Národním shromáždění, ústí v závěru na základě analýzy sjezdového programu, který chtělo Dubčekovo vedení straně předložit k projednání a schválení v září, do přímé polemiky tří variant dalšího vývoje pokračování *reformy* za předpokladu, že by vojska nepřišla: za nejpravděpodobnější považují autoři vývoj k *demokratickému socialismu* nastoupený na jaře, jako druhou variantu připouštějí při případném střetu požadavků veřejnosti s limity *reformního*

¹³⁸ viz.: ŠIK, Ota: *Jarní probuzení: iluze a skutečnost*, Polygon, Zürich 1989

¹³⁹ tamtéž, str. 35

komunismu i jeho reprezentace návrat k *autoritářskému* režimu, jako třetí možnost další liberalizaci socialistického řádu až po jeho opětovnou přeměnu ve standardní *liberálně-tržní* demokracii. Práce Kuralova kolektivu tak v souladu s převažující *reformní* interpretací bere za jedinou zásadní limitu polednového vývoje a *reformního komunismu* v Československu jako takového fakt, že bylo Československo součástí sovětské sféry neostalinského vlivu, klade tedy příčiny neúspěchu *reformního* pokusu čistě do vnějších rukou: „Dané přetvoření není možné, pokud mocenská, na starých dogmatech lpějící a vojenskou mocí vybavená centra poststalinistů jsou s to tento proces potlačit tanky (...). V tomto smyslu se tedy sovětský model socialismu ukázal jako nereformovatelný,“ píše Václav Kural v závěru.¹⁴⁰ V tomto smyslu je také tato práce ne zcela reflektovanou apologií československého *reformního* pokusu.

Je určitým paradoxem, že se *reformátoři* při nejmenším v jednom podobali svým *dogmatickým* stranickým oponentům: jako *dogmatici* i oni považovali sdělovací prostředky v jejich úhrnu za klíčový *nástroj* své politiky. Že měla být i byla jejich politika jiná a jejím cílem bylo československý socialismus *reformovat*, předpokládali nejprve opatrně, posléze stále horlivěji mít pro ni podporu. Později, když se jejich očekávání častěji míjela se skutečností, trpělivě přesvědčovali novináře o potřebě této podpory a se zklamáním sledovali, že ani přesvědčování vždy nefunguje. I *reformátoři* si chtěli nad médii udržet určitou kontrolu, ale chtěli ji získat souhlasem se svou politikou. Všechny jejich ostatní kroky vedly naopak k tomu, že se svobodný tisk stal kontrolou jejich politiky. Nelze však zjednodušeně říct, že tedy dosáhli pravého opaku svého úmyslu. Jejich úmyslem bylo od počátku obojí: osvobodit sdělovací prostředky pro tu svobodu samotnou jako součást *reformy*, i osvobodit je s cílem získat tím nezbytného spojence pro tuto *reformu*. Přestože se opakovaně vyskytly pod vnějším tlakem názory, že média neplní svou úlohu nástroje *reformy* podle původní představy, že překračují mlčelivě dohodnutý rámec a zneužívají svou svobodu jen pro ni samotnou a tím nakonec proti *reformě*, nikdy mezi lednem a srpnem tyto názory nezískaly převahu a nijak se tudíž politicky nezhmotnily v omezení svobody projevu. *Reforma* zůstala do srpna neodvolána.

Svoboda slova v *osmašedesátém* tak pro *reformátory* znamenala několik následujících protichůdně působících faktorů. Byla jedním z jimi zamýšlených

¹⁴⁰ tamtéž, str. 199-200

důsledků *reformy*, měla působit jako její nástroj, stala se mimoděk kontrolou této *reformy* i politiky samé, v pojetí *reformátorů* představovala pro *reformu* postupně zároveň také nebezpečí, obava z veřejného mínění při jejím možném omezení znamenala ovšem později nejen případné ohrožení *reformy*, ale i *reformátorů* samotných, nakonec jim pravděpodobně zachránila život, aby se, již omezovaná, stala nástrojem posrpnové *normalizační* podoby *reforem* zvolna se měnících v *restauraci*, obnovení pořádku.

Svoboda slova byla tedy pro *reformátory* zaprvé vědomým důsledkem *reformy*, její součástí. Proto *reformátoři* zrušili cenzurní dohled, proto byla svobodu projevu ukotvena v dubnovém *Akčním programu*, proto *reformátoři* novelizovali tiskový zákon a proto byly tyto akty nejvýznamnějšími realizovanými politickými kroky *Pražského jara*. Byly to kroky vědomé a zároveň byly i vynucené. V *reformním* prostředí, akademickém i politickém, převládnul názor, že dvě skutečnosti tvoří pro možnost svobody projevu předpoklad a že je svobodná výměna informací pro úspěch *reformy* nezbytná. Předpokladem možnosti *reformy* byly výsledky sociálních výzkumů kolektivu Pavla Machonina, které ukazovaly, že dochází ke splývání tříd, sociální nivelizaci a že tedy *třídní boj* včetně za účelem jeho vedení omezovaná svoboda projevu ztrácí jako nástroj upevňování *socialismu* na oprávnění, protože poražené *třídy* jsou již asimilovány.¹⁴¹ Předpokladem dlouhodobé úspěšnosti *reformy* byla z analýzy důsledků *vědecko-technické revoluce* provedené skupinou v čele s Radovanem Richtou plynoucí nezbytnost svobodné výměny informací za účelem efektivity společenského *pokroku*.¹⁴² Obě tyto teorie lze jistě z dnešního pohledu podrobit kritice, to zde však není podstatné – ve své době svobodu projevu jako součást *reformy* vědecky oprávnily.

Svoboda slova byla dále *reformátorům*, jednou zavedena, nástrojem prosazování dalších *reforem*: nejprve kádrových změn, posléze programových tezí, následně obhajoby probíhajících změn a jejich přípravy a měla být při přípravě mimořádného sjezdu i faktorem zaručujícím mocenské potvrzení nového kurzu. V zásadě zcela v duchu staré představy o nutně *pokrokové* úloze zespolečenštělého tisku měly sdělovací prostředky v pojetí *reformátorů* automaticky probíjovat progresivní *reformu* po jejich boku. Uvnitř tohoto pojetí byl od počátku přítomen stále silněji

¹⁴¹ MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, Epocha, Bratislava 1969

¹⁴² RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědecko-technické revoluce*, Svoboda, Praha 1969; (Neodkazují ovšem na první vydání.)

působící vnitřní rozpor, absolutizován je vlastně rozporem teze o nikoli automatické, ale znovu a znovu obhajované vedoucí úloze komunistické strany: sdělovací prostředky měly nově hájit *reformní* politiku ze svobodné vůle, protože to měla vždy být politika *dobrá a pokroková*, ale nebylo počítáno dopředu s možností, že ve sdělovacích prostředcích převládne názor, že *reformní* politika není dobrá a pokroková, nebo že taková není dost – tedy, že komunistická strana svou vedoucí úlohu dočasně, nebo i trvale neobhájí. Odtud plynul také rozpor *reformistů* artikulovaný stále zřetelněji do v *reformně-komunistickém* plánu neřešitelné volby: převládá-li ve sdělovacích prostředcích a tím ve veřejnosti názor, že politika strany není dost *reformní*, je možné to řešit buď přizpůsobením politiky tomuto názoru, nebo omezením možnosti tento názor uveřejňovat a šířit. Z dnešního pohledu je těžké pochopit, že neexistovala dnes převládající třetí možnost reakce moci: nepřikládat názoru sdělovacích prostředků krátko, ale i střednědobě takovou váhu. Původní dobré vycházení s novináři, které si jako zkušenost z *bratislavského předjaří* na Slovensku přinesl do čela KSČ Alexander Dubček a které v průběhu šedesátých let v rámci své politiky měkké praxe v případě politické nutnosti vyvažoval verbální kritikou, najednou nestačilo. Svoboda projevu se stala politickou mocí nekontrolovatelnou kontrolou politické moci.

Svobodu slova považoval – zatřetí – za kontrolní mechanismus explicitně i přední teoretik *reformy* mocenského systému Zdeněk Mlynář, a to za mechanismus žádoucí. V absolutní míře jediného zdroje této kontroly ovšem jen po určité dobu, než bude tento zdroj vyvážen dalšími demokratickými mechanismy, především svobodnými volbami. Důležitou úlohu v Mlynářově úvaze o vyvážení kontrolní moci svobody slova jinými legitimními zdroji kontroly hrál faktor odpovědnosti: svobodně volení zástupci měli být znovu odpovědní svým voličům a sdělovací prostředky měly znovu získat pouze kontrolu nad uplatňováním této odpovědnosti, zmizela by tak intenzita absolutní odpovědnosti fakticky nikomu neodpovědných médií – ne už svým zřizovatelům, tedy společenským organizacím a jejich vedením, a ne ještě poptávce svých zájmy vedených čtenářů, ale všem čtenářům určité společenské skupiny, např. mládeži v případě *Mladé fronty* apod. Úloha sdělovacích prostředků by podle Mlynáře obnovením svobodných voleb byla omezena na onu mediaci mezi jednotlivými volbami. I tato představa je však dobově omezena horizontem *beztrždní* společnosti, která vlastně nemá protichůdné, ale jen diferencované zájmy. S ohledem na akceleraci vývoje patřil tento *reformátor* posléze k těm, kteří se zasazovali naopak o

dočasné omezení svobody projevu, podle svého přesvědčení v zájmu *reformy*, a její obnovení právě poté, kdy vliv médií bude již relativizován.

Z faktu této kontrolní úlohy se postupem času začtvrté stal pro *reformátory* faktor *reformu* ohrožující. *Reforma* v představách jednotlivých novinářů i celých redakčních kolektivů postupovala příliš pomalu a dokonce hrozilo, jako v květnu, její další zpomalení a místy i regres, což vyvolávalo spontánní projevy svobody slova, ve své imaginaci již jen málo vázané praktickými potřebami *reformátorů* a možnostmi *reformního* pojetí *komunistické* politiky. Obavy sdělovacích prostředků ze zastavení nebo zpomalení *reforem* nebyly neoprávněné, neboť se *reformátoři* ocitali pod silicím vnějším tlakem *spojenecké* kritiky. *Reformátoři* si obojí nebezpečí uvědomovali, ale do srpna se k odvolání svobody projevu ani k jejímu omezení nerozhodli. Částečně tomu bylo z důvodu odhodlání *reformátorů* nepřipustit návrat zpět a svědčí tedy o poctivosti *reformy*, přičemž jednotlivé citace z diskusí *reformátorů* nad problémy plynoucími ze svobody projevu a návrhům na její omezení sice ukazují jejich kolísání, jelikož ale nebyly provedeny a zůstaly úvahami, nemohou zásadně svědčit proti nim, přestože se o to někteří historici pokoušejí. Toto kolísání bylo sebezáchovným projevem moci a zároveň rysem *reformismu* jako takového: vnitřního sváru mezi starým a novým, zvykem být reprezentantem autoritářské moci a vědomým úsilím tento sklon překonat – *reformní komunismus* ve svém celku není ničím menším, než úsilím přestat být minulým komunistou, ale komunismus zachovat proměnou sebe i jeho.

Ohroženo nebylo v případě omezení svobody projevu jen pokračování *reforem*, jisti si v případě zásahu proti novinářům nebyli svým vlastním politickým přežitím, zapáté, ani sami *reformátoři*. Vliv veřejného mínění stoupal a sjezd i volby se blížily. Jelikož je *reformátoři* chtěli uspořádat jako svobodné – i delegáti na sjezd byli po letech voleni tajně – a jelikož byly sdělovací prostředky zároveň nakloněny vždy jen těm nejspolehlivějším, to jest nejradikálnějším stoupencům *reforem*, bylo politicky stále riskantnější proti sdělovacím prostředkům vystoupit a neztratit jejich podporu. Tento faktor nejvíce přispíval k tomu, že novináři stupňovali svůj vliv a stále víc tvořili politiku místo politiků samotných. Zároveň bývá ale tento faktor silně přeceňován: jak se zde snažíme ukázat, byl sebezáchovný oportunismus *reformátorů* jen jedním z mnoha zdrojů jejich mnohvrstevnatého vztahu ke svobodě projevu sdělovacích prostředků.

Nepoddajnost médií odolala i *invazi vojsk* a stala se v týdnu moskevských jednání klíčovým faktorem, který – zašesté – pokud přímo nezachránil *reformátorům* život, tedy jim umožnil návrat do funkcí a omezené pokračování *reformní* politiky. Sdělovací prostředky, nejprve především rozhlas, dokázaly sjednotit za unesenými *reformátory*, za obhajobou jejich *reformy* před Sověty a za odmítnutím *okupace* bezmála veškeré obyvatelstvo. Tento faktor si myslím *reformátoři* nikdy plně neuvědomili, částečně proto, že od něj byli v okamžiku jeho působení zcela a záměrně Sověty izolováni, částečně ale i proto, že si jej po návratu s podpisem pod zásadními omezeními svobody projevu připustit už odmítli.

Konečně, zasedmé, jakoby se počínalo opět od začátku: po návratu z Moskvy začíná Dubček svou *normalizovanou reformu* prosazovat tímž způsobem, jako tu *polednovou*. Taktizuje a zamlčuje skutečný dopad situace. Zříká se za *reformátory* ale *Vaculíkovy strany* a znovu chce využít sdělovací prostředky jako nástroj své *reformy*, tentokrát již ve vnuceném rámci. Zatímco mu však základní mocenskou konstantou předsrpnového období byla skutečnost svobody tisku a proměnnou hrozba kritiky a síly *spojenců*, po srpnu se situace obrátila: vojenská přítomnost se stala konstantní skutečností a svoboda tisku její proměnnou protiváhou, o níž se však Dubček hned od počátku odmítá opřít.

Právě z této nové mocenské rovnováhy vzniká i nová úloha sdělovacích prostředků po srpnu a sílí, až přechodně nabývá vrchu *realistický, pragmatický* proud a jeho nová interpretace této nové úlohy svobody slova již přizpůsobované *objektivním* podmínkám.

kapitola třetí – projev neodpovědnosti

Je konec června 1967, spisovatelé konají sjezd a mezi jinými vystupují se dvěma moralitami ve svých projevech dva vynikající komunističtí intelektuálové, první filosof, druhý básník – ten pro nemoc jen zasláným dopisem.

„V zastoupení koncilu nabízí teolog intelektuálovi tuto alternativu: jestliže přiznáš s koncilem, že máš jen jedno oko, třebaže ty víš, že máš dvě, bude ti všechno odpuštěno, ale bude ti také všechno dovoleno. Tato druhá varianta není bez perspektiv (...): kdo by ve sporu ‚reálných‘ perspektiv s ‚iluzorními‘ perspektivami nedal přednost prvním před druhými (...)?“ říká na sjezdu Karel Kosík a odpovídá si: „Člověk, který vyzná s koncilem, že má toliko jedno oko, třebaže ví, že má oči dvě, nezískává nic, nýbrž ztrácí všechno, protože ztratit rozum a svědomí znamená ztratit základ svého lidství.“¹⁴³

Básník Laco Novomeský sjezdu píše: „Myslím si, že namiesto inštitúcie tlačového dozoru, nech má meno hocijaké, bola by spoľahlivejšia a dôstojnejšia socialistická a demokratická zodpovednosť autora. (...) Sama totiž vytvára tzv. autocenzúru, tj. núti autorov nepísať – ale aj nemyslieť, neuvažovať a nerozpracovávať problémy, ktoré by ‚aj tak nevyšli‘, či sotva vyšli.“¹⁴⁴

První říká: pravda je absolutní, reálné je relativní, držme se svědomí, jinak ztratíme i rozum. Druhý oponuje: absolutní pravda je nereálná, buďme odpovědní, jinak ztratíme svobodu. Spor o *realismus* je starý středoevropský spor.¹⁴⁵ Naplno se znovu otevřel dokonce ani ne okamžikem *vstupu vojsk*, ale až po podpisu *Moskevského protokolu* a byl veden především mezi *realisty* a jejich odpůrci z řad *radikálních demokratů*.

V období od ledna do srpna není *realistická*, nebo též *pragmatická* interpretace úlohy svobody slova příliš slyšet, objevuje se jen sporadicky, zejména na Slovensku. I po srpnu má navíc dva podstatně odlišné póly. Ten první, *socialistický*, zakládá svůj *realismus* na předpokladu, že *socialismus*, i pod dozorem tanků, je třeba uchovat jako žádoucí společenský systém a ostatní přizpůsobit. Ten druhý se otřesem tanků se *socialismem* rozchází. Oba však za *realistickou* výchozí skutečnost pokládají fakt

¹⁴³ *Protokol: IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha 27. – 29. června 1967)*, Československý spisovatel, Praha 1968, str. 108-9

¹⁴⁴ tamtéž, str. 54

¹⁴⁵ viz například: TRÁVNÍČEK, Jiří (vyd.): *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*, Host, Brno 2009

omezené suverenity a oba jsou ochotny jí v této situaci obětovat svobodu slova. Ten první *realismus* je Husákův, druhý Pithartův. Jakkoliv to vypadá kacířsky, oba prameny v týchž zdrojích, za skutečné uznávají tytéž předpoklady a vidí v *obrodném procesu* tytéž zásadní vady – jen jejich závěry se liší, ovšem podstatně. Husákův *realismus* Pithartovu chronologicky předchází, začněme tedy jím.

Zřejmě nejvýstižněji a nejúplněji shrnuje *socialistickou realistickou* pozici text uveřejněný v *Rudém právu* měsíc po Husákově nástupu do čela KSČ, tedy v okamžiku, kdy je tento přístup svým tvůrcem již opuštěn – *Slovo do vlastních řad* (dále *Slovo*). Pod text, který – jak i jeho titulky napovídá – je adresován novinářské obci jako celku, se podepsalo v okamžiku otištění sto třicet a během tří týdnů celkem tři sta padesát novinářů a stojí za to, věnovat mu trochu pozornosti.¹⁴⁶

*Slovo*¹⁴⁷ po úvodní adrese nejprve uznává „pozitivní význam“ sdělovacích prostředků, připojuje k uznání ale také skutečnost kritiky, od veřejnosti i politiků. Do středu pozornosti klade vzápětí odpovědnost za „utváření veřejného mínění“ a konstatuje, že se k této své odpovědnosti novináři nehlásí. Formálně byla kritika sdělovacími prostředky brána podle *Slova* na vědomí, fakticky ale vedoucí úloha strany respektována nebyla. „Chtě, nechtě musíme konstatovat, že to byl jeden z hlavních důvodů hrubé deformace polednové politiky, deformace, za kterou nesou mnozí, zejména vedoucí pracovníků sdělovacích prostředků odpovědnost, kterou z nich nikdo nemůže sejmout.“ *Slovo* se staví do jedné řady s těmi, kdo s cílem pomoci *progresivnímu* vývoji burcovali veřejné mínění polemikami a pomáhali s „odstraňováním zábran“. Následuje ale opět distanc: od kampaní vedoucích nakonec k diskreditaci celé strany. Od novinářů přechází poté text ke kritice *pravice* v médiích a vedení strany: „Budme ovšem spravedliví: sdělovací prostředky si koneckonců dovoľovaly jen to, co si dovolit směly.“ Tyto *pravicové skupiny* vyvíjely podle *Slova* soustavný nátlak na Dubčeka, který vydávaly za pomoc nebo spontánní projevy. Jejich cílem byla změna „mocenské struktury“. Na květnovém plénu byla tato neodpovědnost pojmenována, avšak zejména „kontrarevolučně zaměřeným“ manifestem *Dva tisíce slov* zcela ignorována. Tisk nato začal vyvolávat

¹⁴⁶ *Slovo do vlastních řad*, Rudé právo, 17. května 1969, str. 1 a 2, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha-Brno 2004, str. 373-7

¹⁴⁷ Jedním z autorů *Slova* byl plk. Vladimír Diviš, čerstvý vedoucí oddělení ÚV KSČ pro tisk, rozhlas a televizi, který působil za Novotného na Ministerstvu kultury a angažoval se v přípravě stranických opatření proti spisovatelům po jejich IV. sjezdu; srov.: DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006, str. 133

„protisovětské nálady“, v nichž pokračoval nepřetržitě přes varování listopadového pléna v Lucerně na novinářském aktivu, kampaní spojenou s výběrem nového předsedy Národního shromáždění na přelomu roku, úmrtím Jana Palacha, „který se stal tragickou obětí organizátorů hysterií“, až k *provokacím* po hokejových vítězstvích. Proto, uzavírá *Slovo* svůj výběr ze sledu událostí vedoucích k dubnové výměně v čele KSČ, „byl nejvyšší čas učinit taková opatření, která by definitivně vedla k odstranění příčin a zdrojů napětí.“ Tato vleklá neodpovědnost je také *Slovu* příčinou administrativních zákroků (zastavení Listů a Reportéra), které nepovažuje za „principiální řešení“, ale přesto uznává jejich nezbytnost. Výzvu k připojení svého podpisu adresuje závěrem *Slovo* těm, kdo ze svých minulých chyb vyvodí také praktické závěry.

Pro *realistickou* pozici je příznačná tato ambivalence: obrodný proces uznávat jako správný, včetně politiky vedení strany, ovšem poukazovat na jeho *deformace* způsobené neodpovědným přístupem široké fronty novinářů, jejichž úmyslům není sice v úhrnu podsouván *kontrarevoluční* záměr, ale nevyvíňují se z úsilí změnit mocenské poměry ve straně. Obnovuje se tu vůle pokračovat v politice založené na *lednových* principech zároveň s „bezvýhradnou“ věrností *proletářskému internacionalismu*, ale o jeho srpnovém projevu zde není ani zmínka: v textu je velmi silně nepřítomný fakt přítomnosti *intervenčních* vojsk. O jednoznačné hodnocení srpna povedou *realisté* ještě do září '69 spor s *dogmatiky*, aby nakonec oficiálně zcela převážila *dogmatická* interpretace *bratrské pomoci*.

Zmíněná listopadové rezoluce rovněž vyjadřuje do značné míry pozice *realistů*, stojí na půl cesty mezi ještě *reformním* květnovým plénem 1968 a zářím následujícího roku, kdy byl odmítnut jako *revizionistický* i *Akční program*. V listopadu '68 hodnotil ústřední výbor, stále za Dubčekova předsednictví, dosavadní situaci takto: vzhledem k tomu, že předsednictvo ani vláda „neměly promyšlen systém řízení“ médií a cenzura byla zrušena, bylo chybou, že dopad působení sdělovacích prostředků nebyl soustavně analyzován, neboť se k nim přistupovalo „nekriticky“: „Hromadné sdělovací prostředky postupně přerůstaly v nekontrolovatelnou moc.“¹⁴⁸ Zároveň byla podle rezoluce pozitivům *polednové* politiky věnována stále menší pozornost,¹⁴⁹ kdežto návrh získávaly *protisocialistické* a *protisovětské* „tendence“, protože „ideologický boj“ za plnění závěrů ústředního výboru nebyl nejednotným

¹⁴⁸ *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 375

¹⁴⁹ *tamtéž*, str. 378

předsednictvem správně organizován.¹⁵⁰ Po analýze, v níž se přeci jen ještě objevily i ohlasy *reformních* členů vedení strany především v porovnání s formulacemi příštích rezolucí, obsahuje však stanovisko také další postup. Jeho součástí v oblasti sdělovacích prostředků, jejichž mimořádného významu si je ústřední výbor (nyní již) „vědom“, znovu zavádí důslednější dohled nad mediálními výstupy s tím, že osobně za ně odpovídají vydavatelé. Pokud nebudou respektovat linii strany a hájit „pevné začlenění našich národů do socialistické soustavy“ budou z toho vyvozovány „organizační kádrové závěry.“¹⁵¹ Týden po plénu rozhodlo předsednictvo zřídit nový politický časopis *Tribuna* jako orgán byra ÚV KSČ pro české země.¹⁵²

Definitivní obrat ve vztahu moci a sdělovacích prostředků ale umožnily až agenturní provokace¹⁵³ následující po druhém vítězství československého hokejového mužstva nad sovětským večer 28. března 1969. Demolice výkladní skříně sovětské letecké společnosti Aeroflot, kterou rozpoutala skupina příslušníků StB, vedla k okamžitým opatřením. V pondělí 31. března přiletěl ministr obrany SSSR Andrej Grečko s oficiálním úkolem zabránit jakýmkoli dalším *protisovětským* projevům,¹⁵⁴ Státní bezpečnost tajně vyhlásila bojovou pohotovost a zahájila přípravy k obsazení rozhlasu a televize.¹⁵⁵ Zároveň z 1. na 2. dubna jednalo předsednictvo ÚV a po celonoční diskusi, která znamenala definitivní rozklad trojice Dubček, Smrkovský, Černík (odpadnutím předsedy vlády a nekoordinovaným postupem zbylých dvou), se usneslo na znovuzavedení předběžné cenzury, jejíž charakter měl být už odlišný od posrpnové i polistopadové praxe: neměla zajišťovat „pouze zastavení polemik se sovětským tiskem, jejím hlavním úkolem bylo postarat se o širší, dlouhodobou kontrolu všech informací.“ Ještě téže noci byla zakázána distribuce právě vytištěného čísla časopisu *Zítřek* a zastavena redakční příprava *Politiky*. Vedle nich se pozornost měla v první fázi soustředit ještě na *Listy a Reportéra*.¹⁵⁶ Proti znovuzavedení předběžné cenzury se ještě ozval Svaz českých novinářů prohlášením *Slovo novinářů*, které ještě Rudé právo 4. dubna otisklo: „Pravdivé noviny – a stejně tak i rozhlas a televize – jsou vždy věrným odrazem všeho toho, čím žije společnost, zrcadlem jejích problémů a starostí,“ stálo v něm. Předsednictvo KSČ označilo hned

¹⁵⁰ tamtéž, str. 380

¹⁵¹ tamtéž, str. 386

¹⁵² tamtéž, str. 394

¹⁵³ srov.: DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006, str. 100-1

¹⁵⁴ tamtéž, str. 115

¹⁵⁵ tamtéž, str. 126

¹⁵⁶ tamtéž, str. 130; *Politika* byla zastavena ještě 2. dubna odpoledne.

druhý den poté prohlášení jako pokus o „ochranu antisocialistických sil“.¹⁵⁷ Právě toto *Slovo novinářů* se stalo také ‚předlohou‘ *Slova do vlastních řad* publikovaného o pět týdnů později. Téhož 4. dubna otisklo ostatně Rudé právo i text ministra-předsedy Federálního úřadu pro tisk a informace Jaroslava Havelky *O opatřeních v oblastí sdělovacích prostředků*, jímž vysvětloval, že se tisková opatření nedotknou kritických ohlasů a tlumočení zájmů občanů.¹⁵⁸

Tyto události zde uvádíme spíše pro ilustraci období bezprostředně předcházející nástupu Gustáva Husáka do čela ÚV KSČ,¹⁵⁹ tedy času, kdy se *realistická* politika a s ní i byť okleštěná svoboda projevu stávaly společnou minulostí. Jak to však, že právě v okamžiku, kdy hlavní propagátor *realistického* přístupu nastupuje k moci, stává se jeho *realismus* minulostí? K odpovědi na tuto otázku je třeba přiblížit si trochu vývoj Husákova myšlení, jak nám jej i s jeho porevolučními komentáři v Husákově biografii zaznamenal jeho dvorní historik Viliam Plevza.¹⁶⁰

Právě rok před svým nástupem do nové funkce mluvil dne 20. dubna Husák na bratislavské krajské konferenci k otázkám *obrodného procesu*. Husák byl částečně (soudně) rehabilitován teprve roku 1963. V původním politickém procesu s tzv. *buržoazními nacionalisty* se nikdy nepřiznal a zřejmě si i Ladislavu Novomeskému tím zachránil život.¹⁶¹ Na druhé straně se o týden před svým prvním obviněním při projednávání údajného *buržoazního nacionalismu* Vladimíra Clementise, svého přítele, nijak nezastal.¹⁶² Již před lednem byl ale na Slovensku široce respektovaným komunistickým intelektuálem, kterého však Alexander Dubček držel mezi lednem a srpnem záměrně mimo nejdůležitější funkce (nebyl ani členem ÚV) a v dubnu byl jmenován místopředsedou Černíkovy vlády.¹⁶³ „V tomto čase nás nesmie udivovať, že ľudia vyslovujú aj nesprávne názory, lebo v demokratických podmienkach ide práve o to, aby v konfrontácii názorov zvíťazil názor lepší,“ řekl Husák v referátu na oné konferenci.¹⁶⁴ V článku *Dejinná príležitosť* uveřejněném o několik dnů později Husák pečlivě rozlišuje mezi starými, *konzervativními až po ultraradikální* názory, které kritizuje z vymyšlení nových, „ideálních systémů svobody“. Podle něj masová

¹⁵⁷ tamtéž, str. 138

¹⁵⁸ tamtéž, str. 143

¹⁵⁹ Gustáv Husák byl prvním tajemníkem ÚV KSČ zvolen 17. dubna 1969. Navržen byl Alexandrem Dubčekem, hlavní řeč v jeho prospěch přednesl Oldřich Černík.

¹⁶⁰ PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Tatrapress, Bratislava 1991

¹⁶¹ UHER, Ján: *Zo zákulisia rehabilitácií*, Kalligram, Bratislava 2001, str. 101

¹⁶² tamtéž, str. 53-4

¹⁶³ Na stejné místo byl zároveň odstaven i Ota Šik.

¹⁶⁴ PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Tatrapress, Bratislava 1991, str. 96

propagace těchto *extrémních* názorů vede k anarchii, „k podlamování strany a vlády“.¹⁶⁵ Za tři klíčové síly, které ohrožují *demokratizační* proces, označuje Husák pro *Rolnické noviny* koncem května '68 tyto: *dogmaticko-konzervativní síly*, síly, které usilují o mechanický návrat k *buržoazně-demokratickým* poměrům včetně obnovení politických stran, spolků atd. a radikální, ultraliberalistické a anarchistické tendence požadující „supersvobodu a superdemokracii“.¹⁶⁶ Hodnocení situace jako *kontrarevoluční* se však snaží dodatečně vyhnout: „Dvetisíc slov som považoval za extrémne stanovisko, ale nie za kontrarevolučný pamflet,“ povedal Gustáv Husák 27. februára 1991 a dodal: „To je brežnevovsko-biľakovská formulácia.“ Obdobně se distancuje i od *vstupu vojsk*, jejichž přítomnost označuje v této biografii na přímou otázku za *okupaci*,¹⁶⁷ a také od *Poučení*.¹⁶⁸ Jeho obrázek je Plevzou umně kreslen tak, aby byl Husák *realistickým* zastáncem *reforem* zároveň oproti *nerealistickému* vedení okolo Dubčeka, a především proti sovětské agentuře *dogmatiků* v čele s Vasilem Biľakem, kteří Československu v tomto výkladu *reformu* a tím i svobodu slova ztratili. Samotný nástup do nejvyšší stranické funkce však Plevza téměř vynechává a tak mu uniká, že právě tehdy, v těch několika týdnech přelomu března a dubna '69 se Husák sám přesouvá na sovětskou pozici,¹⁶⁹ schází se dokonce těsně před volbou s Brežněvem mezi čtyřma očima a spoluiniciuje obnovení všeobecné cenzury dva týdny před svým zvolením. Tak končí *realistická* politika v Husákově pojetí jednak jeho zvolením a jednak – zároveň – svým krachem.¹⁷⁰

Proč lze mluvit o jejím krachu? *Realisté* se sice svobody slova odmítali slovně vzdát, částečně jako zastánci *reforem*, dokud byly *reformy* v kurzu, částečně jako oportunisté, kteří si nechtěli kazit pověst *reformátorů*, ale ve skutečnosti ji i před srpnem kritizovali a po něm systematicky pracovali ve prospěch jejího omezování. Spjovali ji již v předsrpnovém období s nezbytností odpovědnosti novinářů, zvláště komunistických. Tu měli projevovat jednak sami, jednak je k ní mělo vést vedení strany, které však projevovalo podle *realistů* v této věci škodlivou laxnost. Svůj postoj

¹⁶⁵ tamtéž, str. 97

¹⁶⁶ tamtéž, str. 99-100

¹⁶⁷ tamtéž, str. 103-4

¹⁶⁸ tamtéž, str. 126

¹⁶⁹ srov.: DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006, str. 128

¹⁷⁰ Že končí, o tom nejlépe vypovídá právě Husákovo zpětné hodnocení *Poučení*: „*Poučení* je dobovým vyvrcholením práce ultralavičiarскеj skupiny vo vedení KSČ.“ Ostatně kapitola Plevzova životopisu, v níž se toto hodnocení nachází, se nazývá *Politik nesplněných nadějí*. Srov.: PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Tatrapress, Bratislava 1991, str. 126

realisté odvozovali od názoru, který vyjádřil Laco Novomeský v programatickém úvodníku *Nového slova* již v dubnu 1968: „Nechceme, aby demokratismus (a ještě bůhvíjaký) jednoduše zalehl socialismus.“¹⁷¹ Stavěli tak zachování *socialismu* nad jeho *demokratizaci* v duchu obavy z možného vývoje, jež popisuje Václav Kural jako postupnou další „radikalizaci směrem k liberální demokracii nesocialistického typu“.¹⁷² Jak však práce Kuralova kolektivu ukázala, šlo pouze o jeden z možných scénářů. Prostor svou koncepci uplatnit v plné míře dostali *realisté* po podpisu *Moskevského protokolu*, jehož signací i *reformisté* přistoupili na omezování svobody projevu skrze pozastavení účinnosti článku tiskového zákona o zrušení cenzury, celou řadou kádrových opatření posunu „legitimní platformy“ obsažené v kritice sdělovacích prostředků ze strany ústředního výboru v listopadu ve prospěch *realistů* a konečně i opatřením, jímž byla odpovědnost za vše uveřejněné připsána výslovně vydavatelům s pohrůzkou vyvození kádrových opatření v případě nerespektování linie strany. Jenže tato *realistická* politika vůči sdělovacím prostředkům, založená na vymáhání jejich odpovědnosti, rostoucí kritice a částečné represi se bez ohledu na přítomné tanky ukázala jako neúčinná. Přičítalo-li *Slovo* problémy se sdělovacími prostředky z pohledu *realistů* v době mezi lednem a srpnem '68 dvojí neodpovědnosti, tedy jednak neodpovědnosti novinářů samých jednak neodpovědnosti *reformního* vedení strany, prokázala zároveň i *realistická* posrpnová linie, že bez zásadních administrativních zásahů nebude umět svobodu projevu usměrnit a tedy bezmoc svých politických možností. Mimo to vzniká nad posrpnovou odpovědností novinářů nutně otázka: čemu měla být nyní povinována? *Socialismus* byl přece *zachráněn* přítomností vojsk, k čemu bylo třeba i nadále svobodu projevu omezovat a obviňovat z neodpovědného přístupu? *Realisté* od *reformátorů* převzali jejich vysvětlení: bylo třeba bránit stále hrozícímu krveprolití, které by nutně nastalo, kdyby svoboda projevu umožňovala život *nekapitulantské* postoje. Tento argument, původně nalezený pro ospravedlnění podpisu *Moskevského protokolu*, však není historicky doložitelný a je prozatím třeba jej považovat za účelový.¹⁷³ Ukazovalo se prostě znovu a znovu, že *okupace* sama o sobě řešení nepřinesla. Právě proto, že se však *realistické* linii vůči sdělovacím prostředkům jejich zodpovědnění nepodařilo,

¹⁷¹ HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970, str. 71

¹⁷² KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces*, Parta, Praha 1993, str. 199

¹⁷³ Obsáhleji se s ním vyrovnává: VANČURA, Jiří: *Muž, který stál v cestě. K úloze MUDr. Františka Kriegla v srpnu 1968*, v: PEČKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993, str. 81-4

podlehli *realisté dogmatikům* a sáhli k plnému obnovení cenzury, čímž opustili vlastní politické pole a přešli v této otázce na *dogmatickou* pozici. To je také hlavní rozdíl mezi *porážkou* předsrpnového *reformního* přístupu ke svobodě slova a dubnovým *krachem* přístupu *realistického*.

Přesto po letech bývalý člen KSČ, nyní signatář Charty 77 a disident Petr Pithart, *realistickou* argumentaci ve značném lesku resuscituje. Jeho kniha *Osmašedesátý*¹⁷⁴ vyšla v exilovém Indexu poprvé v roce 1980 a je velmi kritickou retrospektivou *reformně-komunistické* politiky, její působivou obžalobou. Z čeho? Na prvním místě z neschopnosti, také z polovičatosti, nedůslednosti, z ustrašenosti, z neprozíravosti, z velikášství a mesiášství a zároveň z naivity a dětinského idealismu, z antipolitického moralizování. Myslím, že dobře jeho knihu vystihuje tato věta: „U nás se ostatně Machiavelli nikdy nečetl...“, mohl ji však také nazvat *Čtyři důvody pro zasloužený neúspěch Pražského jara* a svou misi *vykoupení se zřeknutím* by nebyl splnil méně dobře. Ale po pořádku: jeho kruhovou argumentaci, především hned z první části *Myšlenky a tanky*, je třeba si zde nejprve lineárně rekonstruovat.

Teze první: intelektuálové *Pražského jara* nemají jen intelektuální odpovědnost, tedy odpovědnost vůči pravdě svého psaní, ale i politickou, k důsledkům toho psaní. A zejména u komunistických intelektuálů „byla a je dosud značná“. Pithart se proto ptá: „správně či nesprávně situaci před konfliktem zhodnotili?“ Měli představu „o povaze moci“? Stavěli před ni „ve vhodný či nevhodný čas“ nakupené problémy? Jak obstáli nejen už jako kritičtí intelektuálové, ale chtě nechtě jako političtí aktéři? Intelektuál se Pithartovi v politice vyznačuje zejména tím, že od ní žádá sebestvrzení, chce, aby svět odpovídal jeho myšlence, což podle něj vede k radikalismu, ovšem jen *teoretickému*, to je pro intelektuála vnitřně poctivé, dotáhnout myšlenku do důsledků, k *praktickému* radikalismu je ale skeptický, neboť si zachovává kritický odstup od skutečných možností. A dovozuje: svoboda *osmašedesátého* byla pojímána příliš jako „opojný pocit“, než náročná odpovědnost.¹⁷⁵

Teze druhá: intelektuálové utvářející diskurs *Pražského jara* zaměňovali poznání s politickou akcí, podceňovali volní, mocenské faktory politiky, proto bylo jejich vinou jaro ‚revolucí rezolucí‘, myšlenek, ne činů. Odtud a z toho, že nebylo nic předem připraveno, odvozuje nedostatek či vůbec nepřítomnost praktické politiky a její logický neúspěch. „Zvítězit“ na stránkách novin ještě vůbec neznamená zvítězit

¹⁷⁴ PITHART, Petr: *Osmašedesátý*, Rozmluvy, Praha 1990

¹⁷⁵ tamtéž, str. 16, 19, 26 a 51

politicky.“ A dokládá: kádrové změny byly nepatrné, zákony téměř žádné, *Akční program* přišel pozdě a stal se z pohledu veřejného mínění zklamáním („reakčním programem“).¹⁷⁶

Teze třetí: zdrojem této teoretické politiky *reformně-komunistických* intelektuálů ale nebyla jen odvaha k pravdě, ale především obtěžkané svědomí z minulých let: *Pražské jaro* jim sloužilo k „sebeočistné prezentaci“. Stejně jako po roce 1945 stala se podle Pitharta publicistika rekriminující a ideologickou, neboť odreagovala minulé ponížení. Svědomí bylo podle něj faktorem pro *radikály* i pro *konzervativce*, pro „síly, které tehdy hnaly vše dál a dál, i síly, které vývoj brzdily“. Pithart tyto motivy označuje za „zapřené“ a tedy stěží ovladatelné; utajení této dynamiky připisuje to, „že nebylo zřejmě možné politicky je usměrnit“.¹⁷⁷

Teze čtvrtá: k neodpovědnosti intelektuálů *Pražského jara* přispěl i fakt, že nebyli na vlastní odpovědnost zvyklí. Dlouholetá cenzura kontrolu léta vykonávala za ně. Navíc jim „guerillová válka s mocí“ vlastně vyhovovala, protože byla pohodlná: „Budou i nadále přicházet s kritikou a budou požadovat více prostoru a moc bude muset nějak reagovat.“ Meze jejich činnosti intelektuálům dosud vždy ukládal podle Pitharta někdo jiný. A pak: fungující demokracie je pro intelektuály vždy „nivelizující, šosácká, nudná“ a provokují radikalismem z vnitřní potřeby originality.¹⁷⁸

Teze pátá: vedení strany se nezmohlo na polemický protitlak radikalismům a sklonu ke kacířství, místo toho Dubček redakce pouze prosil, aby se mírnily. *Reformně-komunistické* vedení bylo ergo slabé. Na námitku, že radikalismus sdělovacích prostředků sloužil vedení strany k potírání *dogmatiků*, Pithart odpovídá: s nimi se mělo bojovat silou, ne nátlakem přes média. Této slabosti, již autor opakovaně argumentuje, připisuje i obavu jednotlivých politiků ze ztráty popularity, kdyby snad proti úplné svobodě projevu vystoupil nebo dokonce zakročil.¹⁷⁹

Teze šestá: *reformně-komunistické* vedení mělo tedy zvolit jednu ze dvou taktik, „jak ‚demokratizovat‘ a přitom se vyhnout kapitulaci“ – buď „postupovat rozvážněji, s větší obezřelostí, střízlivěji a nejspíš pomaleji“ nebo naopak „odvážněji, důsledněji a neohlížet se na to, co tomu řeknou v Moskvě“. Protože však bylo Dubčekovo vedení Pithartovi slabé, neučinilo ani jedno z toho a dostalo se trvalého vleku událostí.¹⁸⁰

¹⁷⁶ tamtéž, str. 19, 25, 50, 55, 60 a 65

¹⁷⁷ tamtéž, str. 20, 34 a 59

¹⁷⁸ tamtéž, str. 30, 49, 50, 56 a 68

¹⁷⁹ tamtéž, str. 24, 61-3 a 66

¹⁸⁰ tamtéž, str. 35, 57, 68-9

A tedy teze sedmá: pokus *reformního komunismu* je třeba vnímat již jen jako ‚negativní zkušenost‘ a vždy optikou jeho porážky. *Reformistům* ji 21. srpen podle Pitharta osvětlil osvobodivým světlem: jsou podle něj ve svém vnímání „od minulosti i budoucnosti jednou provždy jakoby odříznuti nočním vpádem...“, proto také po srpnu neodpovědnost pokračuje a že trvá tak dlouho (míněno do dubna ´69), za to vděčíme „rozvaze okupanta“. Svou analýzu Petr Pithart tak ústí do poznámek, za něž by se nemusel stydět ani Vasil Biľak – ostatně mu kus pravdy přizná výslovně. „Dnešní čtenář si musí klást otázku, kam by to všechno vedlo, nebýt srpna.“ Vždyť novináři vypověděli poslušnost svým vydavatelům, píše Pithart a dodává, že sjednocení československé veřejnosti zapříčinil v létě vypjatý *protisovětský* nacionalismus: Biľak má ale podle Pitharta pravdu dokonce v tom nejspiklenečtějším, v dikci „když už viděli, že se jim kontrarevoluce nepovede, rozhodli se poškodit socialismus alespoň tím, že vyprovokovali vojenský zásah, aby zdiskreditovali Sovětský svaz“. V rumišti zůstala podle Pitharta zasypána – naštěstí pro *reformátory* – i jejich historická odpovědnost. Jedinou správnou reakcí na srpen je proto Pithartovi implicitně i explicitně vystřízlivění z *reformního komunismu* založeném na mylném předpokladu, že *reforma* je v bloku se Sovětským svazem možná a odklon od „etizace politiky“ praktikované „profesionální avantgardou“ (intelektuály) k její reálné a ovšem *nesocialistické* praxi.¹⁸¹

Je zřejmé, že Petr Pithart v *Osmášedesátém* klade otazník nad fakt svobody projevu stejně jako nad její praxi a za projev neodpovědnosti považuje i její zavedení *reformně-komunistickým* vedením i její výkon sdělovacími prostředky. V následujícím chce tato práce jednak ukázat souznění *realistické* a místy dokonce *konzervativně-komunistické* interpretace působení svobody slova ve sledovaném období s tímto nejen *realistickým*, ale vlastně *konzervativně-nekomunistickým* hodnocením, jednak s autorovými tezemi i polemizovat.

Nejprve je třeba vyjasnit, co se myslí onou odpovědností novinářů a intelektuálů obecněji, k níž se Pithartova *realistická* argumentace vztahuje. Když se ptá, zda novináři správně, či nesprávně zhodnotili jarní situaci, možnosti státu uvnitř mocenského bloku, moci, která zůstává okolním faktorem, vhodnost načasování toho a onoho, předpokládá u nich společné provedení této rozvahy, závěry a přidržování se zvolené taktiky. Takto kolektivně se novináři potkali ve sledovaném období všeho

¹⁸¹ tamtéž, str. 17, 19, 21, 25, 38, 58, 67, 73, 75 a 79

všudy třikrát: na podzim sedmašedesát konali svůj sjezd, na němž se na rozdíl od spisovatelů postavili za Novotného vedení, na konci února na čtyřtisícovém aktivu odmítli cenzurní dohled a v listopadu v Lucerně protestovali proti znovuzavádění cenzury listopadovou rezolucí. Fungoval ovšem Koordinační výbor tvůrčích svazů, který se do srpna sešel asi desetkrát a v němž byli zastoupeni vedle novinářů spisovatelé, dramatičtí umělci, výtvarníci, skladatelé, architekti, televizní a filmoví tvůrci a vědečtí pracovníci.¹⁸² Jedno i druhé uvádím spíš pro ilustraci toho, že společný postup mohl být od určité fáze cílem, ale v okamžiku jarního rozhodování, jak ho klade Pithart, jako kolektivní taktika neexistoval. Ani Pithart sice na rozdíl od Jiřího Hájka v *Mýtu* netvrdí, že rozhodování muselo nutně uzrát v kolektivu nějaké *velké koalice*, je subtilnější: toto rozhodování, tento závěr, linii každý podstoupil dobrovolně a sám. Dojem organizovaného postupu vytvořily předpoklady stovek těchto soukromých úvah: arci se rozhodovali jednotlivci, jejich svědomí bylo kolektivní.¹⁸³ Pithart přičiňuje závěr, že součet jejich individuálních rozhodnutí byl neodpovědný, protože situaci neodhadl správně: nepředvídal vojenský zásah a tam, kde jeho možnost začínal tušit, mu nepodřídil svou taktiku. Byla-li ovšem tato neodpovědnost vůči neznámé budoucnosti kolektivní, stejně lze vnímat součet jejich individuálních odhodlání i jako usilovnou snahu zabránit v budoucnosti opakování minulosti již známé: tedy návratu padesátých let. Který vliv měl správně převládnout? Čili: která hrozba byla *reálnější*? Nebyl zkrátka optikou tehdejší přítomnosti *reálnější* návrat ‚démona souhlasu‘ vynuceného domácí politickou reprezentací, než vnější zásah? Šlo by namítnout, že i vnější zásahy měly přece své historické srovnání v polském a zejména maďarském roce 1956. Jenže tato zkušenost nebyla Československu, jemuž socialismus na rozdíl od těchto zemí nebyl vnucen zvenku, blízká. Ani v roce 1956, ani v roce 1968 ne. Alespoň ne tolik, aby působila jako autentičtější hrozba, než zkušenost vlastní. Co tedy Pithart vnímá posrpnovým pohledem jako neodpovědnost vůči hypotetickým budoucím tankům, může být vysvětleno na jaře stejně dobře naopak odpovědností vůči neopakování velmi konkrétních padesátých let.

¹⁸² Obsáhleji k tématu: JECHOVÁ, Květa: *K historii Koordinačního výboru tvůrčích svazů 1968-1969*, v: PECKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993, str. 91-122

¹⁸³ Historik Jiří Vančura má tuto pěknou formulaci o pomíjení posrpnového odporu: „Nakonec každý prožije svůj osobní Srpen.“ Myslím, že analogicky by bylo možné říci, že každý prožil individuálně svůj Leden. Srov.: VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání*, Mladá fronta, Praha 1990, str. 137

Slova, slova, slova *obrodného procesu* nebyla Pithartovi jen neodpovědná, ale zároveň v praktické politice neúčinná. Mluvílo se a psalo, ale utíkal politický čin. Přisuzuje to především teoretické nejasnosti zamýšlených změn a nepřipravenosti je prakticky provádět okamžitě. „Revoluce rezolucí“ plyne mu i z tohoto problému: pozitivní program a jeho problémy bývaly mohly zaměstnat pozornost intelektuálů užitečněji a ve shora stanoveném rámci. Místo toho přišlo vedení KSČ s programem pozdě, s matným a ještě ho realizovalo bez energie. To samé mu platí i pro personální změny. Jenže *realista* Pithart je kupodivu málo vnímavý k *reálným* procesům spojeným s nástupnictvím či dokonce mocenskou obměnou vedení totalitní stranické struktury (a to i v jejích *liberálnějších* obdobích). Většinu dosavadních střídání komunistických elit umožnila pouze smrt prvního tajemníka nebo krveprolití v případech, kdy byl nahrazen ještě za svého života. I Novotný se o svou bojovou záchranu zřejmě pokusil, jak dokládá tzv. Šejnova aféra. Samotné pokojné předání moci v KSČ na přelomu roku 1967/8 se tedy – a dokládají to četné dokumenty počínaje těmi, které oficiálně vyšly ještě v šedesátých letech¹⁸⁴ a které tedy Pithart nepochybně při psaní své knihy znal – nemohlo obejít bez účelových a vratkých spojenectví, jejichž trvání nebylo, jakkoliv nás to může naplňovat odporem, založeno primárně programově. Fakt pokojné obměny v mocenské špičce, sám o sobě pozitivní, sebou však přinesl politickou zátěž pro novou *reformní* reprezentaci. Toto *reálné* rozložení sil ve vedení se nemohlo neprojevat a také se projevvalo: na formulacích *Akčního programu*, na postupnosti na Novotného navazující personální obměny, na *reálných* legislativních změnách. Bez ohledu na tato fakta je těžko hledat další stát, v němž by soustavná předchozí příprava *reformy* a jejich stejně soustavné odkládání umožnilo jejich hlubší propracovanost, než bylo Československo počátku roku 1968. Paragrafovaná znění zákonů ovšem připravena nebyla, i to je nutno přiznat. Ale znovu: je takový požadavek v podmínkách autoritářského režimu, jehož první tajemník je v plné síle, *realistický*? Ostatně je známo, že první a podstatně radikálnější návrh znění *Akčního programu* byl vedení strany pověřeným odborným zázemím předložen již v polovině února. Jaká je pak ovšem jediná odpověď na to, proč jsou formulace *Akčního programu* Pithartovi málo rázné a dokonce ‚reakční‘ (ve smyslu reagující na události)? Co je Pithartem vydáváno za *realistickou* kritiku znění *Akčního programu*,

¹⁸⁴ srov.: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969

jeho legislativního uvádění v život a kádrových změn, je ve skutečnosti zcela *nerealistické* posuzování možností nového vedení ve vnitrostranických rozhodovacích procesech. *Demokratizace*, již se Pithart jako nedostatečné vysmívá, znemožňovala provést změny rázně: namísto strachu, který stranu dosud sjednocoval za vedením a umožňoval tak *autoritářské* a proto rychlé změny, muselo nastoupit přesvědčování, pomalé, demokratické, taktizující. Urychlovat a zefektivňovat je měla svoboda projevu, Pithartovi neodpovědná, jako nástroj *reformátorů* proti *konzervativnímu* regresu. Ostatně během třiceti dnů přelomu března a dubna došlo k obměně na postu prezidenta, předsedy Národního shromáždění i Národní fronty, byla ustavena nová vláda v čele s novým předsedou, došlo i k další obměně předsednictva strany a velká část cílů obsažených v *Akčním programu* začala být legislativně rozpracována.¹⁸⁵

Není v nejmenším cílem této práce – a snad to ukázala její předchozí část – hájit *reformní* úhel pohledu na svobodu projevu ve sledovaném období a tím i danou interpretaci, je však nutné požadovat od kritiky, která se vydává za *realistickou*, aby jí tedy byla důsledně.

Vraťme se ale ještě k otázce svědomí, a podle Petra Pitharta z minulosti především špatného svědomí intelektuálů. Jemu přisuzuje „zapřený podíl“ na „utajené dynamice“, na té spirále radikalismu, k němuž prolomení cenzury sdělovací prostředky svedlo. Otázka svědomí byla dlouho poté, kdy byly umlčeny hlasy Ferdinanda Peroutky či Václava Černého, kteří jím ve své publicistické činnosti byli mezi květnem a únorem,¹⁸⁶ znovu veřejně nastolena až na II. spisovatelském sjezdu roku 1956 v projevu básníka Františka Hrubína: „K důstojnosti člověka patří svědomí. Když volně píše a vydávám, mohu být opravdu spokojen a nechtít víc? Mohu, ale jen tehdy, dokud líc mé volnosti nemá rub umlčováním druhého,“ řekl a s koncem jeho projevu sál povstal.¹⁸⁷ Otázka svědomí byla otevřena a už nikdy se ze spisovatelských sjezdů neměla ztratit, naopak, proměnila se opakovaně v jejich

¹⁸⁵ Podrobněji k tomu zejména: VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání*, Mladá fronta, Praha 1990, str. 44-50

¹⁸⁶ „Pravá, neochočená inteligence se neuspokojí ničím, než rozumným uspořádáním věcí,“ píše např. v textu *Odpověď pravici*, jednom z mnoha na toto téma, roku 1946 Ferdinand Peroutka; PEROUTKA, Ferdinand: *Tak nebo tak*, Fr. Borový, Praha 1947, str. 121; Ve slavném *Pozdravu mrtvým* (obětím Druhé světové války na tryzně v Národním divadle v květnu 1945) říká Václav Černý: „Že není kultury bez mravního vztahu tvůrce k jeho vnitřnímu světu, že kulturní podstatě odpovídá jeho charakter, jen charakter může být opravdu kulturně kladný a plodný.“; ČERNÝ, Václav: *Boje a směry socialistické kultury*, Fr. Borový, Praha 1946, str. 16-7; Jsou to ale jen dva příklady za desítky jiných možných úryvků z úvah obou v tomto období.

¹⁸⁷ BAUER, Michal (vyd.): *Protokol: II. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha, 22. - 29. dubna 1956) I a II*, Akropolis, Praha 2011, sv. I, str. 245 a 9

ústřední téma, znovu zejména na čtvrtém sjezdu roku 1967, jak je patrné z Kosíkovy citace v úvodu této části. Spisovatelé se zavázali stát se svědomím národa. Patetické? Jednak a jednak to Pithartovi přišlo i umělé: vznikla představa, že „čeští spisovatelé jsou něco jako patentovaní bojovníci za pravdu“.¹⁸⁸ Sám však svou tezi o zjevu otázky svědomí po lednu tímto odkazem nechtěně relativizuje. Vyrovnávání se se svědomím zkrátka začíná tak dávno, že před lednem a na počátku *obrodného procesu* sotva působí jako kolektivní trauma, snad jen u jednotlivců (Pithart jmenuje Ivana Svitáka, Jiřího Hochmana a Ludka Pachmana).¹⁸⁹ Existuje-li nějaký kolektivně sdílený pocit, který ovlivňuje projevy svobody slova, je to Pithartovo „opojení svobodou“, jinak řečeno: radost. Tak či tak: jejich trvání je dočasné, mnohem podstatněji a s dalekosáhlejšími dopady střídá tyto kolektivní „utajené dynamiky“ prostší důsledek svobody projevy, totiž přirozené názorové rozrůžňování, které se projevuje už záhy, v březnu, ale jeho přeceňování je snad spíše sovětský interpretační import, než *realistická* kritika. Ta byla totiž nejen v Pithartově podání přece založena na kolektivní neodpovědnosti sdělovacích prostředků, nikoli na dílčích excesech, které v *nedogmatickém* pohledu *realistů* nehrají významnější roli.¹⁹⁰ Ve výčtu příčin neodpovědnosti novinářů argumentuje vedle kolektivního špatného svědomí Petr Pithart také kolektivním návykem na cenzurní dohled, pod nímž stavidla proudům slov ukládá orgán, a redakce jej mohou pohodlně ostřelovat výbušnými texty, o nichž stejně vědí, že neprojdou. Argument by snad mohl platit, kdyby však oficiální cenzura neexistovala jen od roku 1966 a předtím nebylo už jen z krátkodobého hlediska velmi krátkozraké neoficiální cenzory nadměru pokoušet. Takže právě naopak: těžko jinde víc, než v uvolňujících se *autoritářských* režimech, jsou lidé vycvičeni autocenzuře, vlastní kontrole toho, co se může napsat (říct, natočit, namalovat atd.) běžně, co je takříkajíc na hraně, co má smysl ještě riskovat, co už cenzurou neprojde a co může jen samotným návrhem dokonce celou redakci ohrozit. Na doklad stačí prolistovat ročníky *Literárních novin* ze šedesátých let, kde je postupné uvolňování asi nejlépe doložitelné jako proces.¹⁹¹ Je možno namítnout, že autocenzura byla ovšem plodem cenzury a že tedy v okamžiku úplného zrušení cenzury, došlo i k odbourání sebekontroly většiny pracovníků sdělovacích

¹⁸⁸ PITHART, Petr: *Osmašedesátý*, Rozmluvy, Praha 1990, str. 37

¹⁸⁹ tamtéž, str. 60

¹⁹⁰ srov. např. Husákův postoj ke *Dvěma tisícům slov*, v: PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Tatrapress, Bratislava 1991, str. 103

¹⁹¹ viz též: JUNGMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999

prostředků. To sice není přímo součástí Pithartova argumentu, přesto teze stojí za úvahu, spolehlivě totiž její platnost vyvrátit nelze. John Milton ve své slavné řeči o svobodě tisku, když dochází k tomuto bodu své argumentace, tvrdí, že u otázky jako je tato, kde stojí proti sobě blaho i zlo plynoucí ze svobodné volby jednotlivce, který může nepsat, vědomě se zdržet pokušení, excesu, ale může i psát, neudržet se a spustit se, nuže on i zde volí tu „hrstku dobra nežli mnohem větší množství násilné zábrany zla.“¹⁹² Milton dává přednost tomu, nechat na člověku svobodným, jestli své odpovědnosti dostojí, a riskovat, že tu a tam, jeden, dva neodolají, protože úlohou státu není nahrazovat lidem svědomí ani zakazovat a odstraňovat „zbytečné schůzky a špatnou společnost“, ale pečovat o to, „aby byly méně nebezpečné, méně lákavé, v to se má osvědčit pravá panovnická moudrost státu.“¹⁹³ Úplně se vyvarovat tohoto rizika nebylo viditelně ani během *osmašedesátého* možné, poučená *realistická* kritika rizika i faktu této neodpovědnosti by však neměla operovat s paušálními zjednodušeními a přisuzovat této neodpovědnosti kolektivní příčiny. Ozvěna Miltonovy argumentace jako by ale byla přítomna v březnovém textu Zdeňka Mlynáře, který navrhoval za nejlepší kontrolu svobodného tisku uplatnění dalších kontrolních mechanismů, v nichž by se svoboda mohla také uskutečňovat – jako například ve svobodných volbách – a tím slovní exhibice neutralizovat bez omezování svobody projevu.¹⁹⁴

Nemají-li už dost odpovědnosti sdělovací prostředky samotné, podivuje se Petr Pithart kriticky nad neodpovědností vedení strany. Dubček vyjednávající a přesvědčující redakce o nutnosti tlumit nové požadavky, zdržet se kritiky, zvláště *spojenců* je Pithartovi slabý a vlastně směšný. Jako *realističtější* doporučuje, že se vedení mělo pustit do veřejné obhajoby své linie a třeba i polemizovat přímo s neodpovědností svobody projevu, ale aktivně a veřejně. Na to se ale *reformátoři* podle autora příliš báli o svou popularitu a také *dogmatických* skupin, proti nimž se jim článkový radikalismus tisku hodil. S *dogmatiky* nemělo však vedení podle Pitharta polemizovat skrz sdělovací prostředky, mělo se jich zbavit silou. Co je ovšem nejmocnější ženoucí silou radikalismu médií, tedy snaha zvrátit možnost návratu starých pořádků, platí pro vedení strany dvojnásob: svoboda projevu je *reformistům*

¹⁹² MILTON, John: *Areopagitika aneb Řeč o svobodě tisku*, Ing. Mikuta, Praha 1946, str. 37

¹⁹³ tamtéž, str. 35

¹⁹⁴ srov.: MLYNÁŘ, Zdeněk: *Co dál s naší demokracií?*, Rudé právo, 26. března 1968, str. 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 99-103

nástrojem *reformy*, zárukou toho, že není cesta zpět, nakonec i zárukou jejich osobních, s *reformou* spojených kariér. S *dogmatiky* také média na svých stránkách a ve svém vysílacím čase nepolemizují, ale proměňují celkový rámeček, normu. Nepolemizuje s nimi ani *reformní* vedení, jeho cílem v těchto namnoze ano i kampaních, nejčastěji však prostě skrze neúnavné přihlašování se k *reformě*, je získat pro ni podporu – v členské základně. Nejrady upřímnou, pokud ne, tedy aspoň slovní – a zabránit *dogmatikům* v obhájení jejich pozic v ohlášených vnitrostranických volbách na mimořádném sjezdu. Navíc, co má Pithart za slabost, je nepochybně měrou oportunismus *reformistů*, z druhé části ale i upřímným *reformním* úsilím, které sice excesy svobody projevu sleduje s obavami, postupně převažuje i názor, že extrémně vysloveně *reformě* škodí, zejména s ohledem na kritiku *spojenců*, ale nikdy nakonec do srpna *reformisté* nezasáhnou přímo. A nelze si myslet, že je to jen s ohledem na situaci před sjezdem: všem je přece již počátkem léta zřejmé, že na sjezdu posílí jednak *reformisté*, jednak dokonce *radikální demokraté* a že tedy svoboda projevu nemá co mouřenín do sjezdu posloužit a pak jít, naopak: ona je integrální součástí *reformy*, nejen jejím nástrojem. Je jí dokonce natolik, že jí *reformátoři* neomezí i přesto, že od jistého okamžiku z hlediska zahraničních souvislostí ohrožuje ostatní *reformy* i *reformisty* samotné. Důvody toho, proč *reformátoři* nakonec proti svobodě projevu a sdělovacím prostředkům přímo ani nepřímo mocensky nezasáhnou, se tak při nejmenším dělí mezi tyto čtyři faktory: chtějí zabránit návratu *autoritářské* politiky vedoucí ke stagnaci a represím a *reformu* prosadit, k čemuž jim svoboda projevu slouží jako nástroj, chtějí osvědčit svou věrnost *reformnímu* úsilí, jehož je svoboda projevu nedílnou programovou součástí, jsou ale i slabými, protože demokratickými politiky, a oportunisticky (nebo *realisticky*?) usilují o zachování své popularity, o jejíž ztrátu se bojí v případě mediální nepřízně. Kritika, kterou jim Pithart adresuje coby před vlivem sdělovacích prostředků a od nich odvozeného veřejného mínění slabým a bázlivým, je tak kritikou především jejich pokusu o *demokratizaci* a jejich vlastního přerodu v důsledně demokratické politiky. Podstatou, k níž tato kritika možná nereflektovaně míří, je tak kritika slabosti demokracie, což ovšem není pouze kritika *realistická*, ale přímo *konzervativní*. Snad by *realista* Pithart raději *reformátorům* odpustil i více *autoritářské* vedoucí úlohy, než demokratické nadbíhání veřejnému mínění oslovované hájemstvím svobody projevu.

Petr Pithart proto formuluje názor, že než zvolená střední cesta bylo lepší a v každém případě *realističtější* obojí: buď postupovat pomaleji než *reformátoři* a *spojencům* v ničem nezavdávat příčinu k nedůvěře, buď zase spíš rychleji, důsledněji a bez ohledu na Moskvu.¹⁹⁵ Ve své rozsáhlé monografii o české *radikální demokracii*¹⁹⁶ se Karel Kosík zamýšlí nad taktickými premisami austroslavismu, jak je shrnuje ve svých politických spisech Karel Havlíček. Jsou jimi: „předně, abychom se my, Slované demokracie a svobody věrně drželi; za druhé, abychom s dynastií věrně spojení byli, a za třetí, aby též dynastie při svobodě a demokracii věrně stála“. Havlíček proto radí dělat takovou politiku po potlačení roku 1848, „která Habsburky od demokracie a svobody neodradí“. A Kosík dodává: „Odtud ovšem vyplývá, že ze tří základních předpokladů austroslavismu měli ve skutečnosti plnit Slované nejen první dva, ale i poslední.“¹⁹⁷ Zkusme v trojčlence dosadit místo Slovanů československé *reformní* politiky roku 1968 a za habsburskou dynastii sovětské politbyro – model této *realistické* politiky je znovu týž: předně, abychom se my, českoslovenští *reformátoři* naší *reformy*, demokracie a svobody věrně drželi, za druhé, abychom se Sovětským svazem a našimi *bratrskými spojeneckými* národy věrně a na věčné časy spojení byli, a za třetí, aby též sovětské politbyro, a Ulbricht, Gomuška, Živkov a Kádár při naší *reformě*, svobodě a demokracii věrně stáli. To je tuším vše, co lze říci k možnosti pomalejší, postupné *reformy*, již by se nezavdala příčina k nedůvěře, a *spojenci* od *reformy* nebyli odrazeni. Druhá možnost, urychlení *reforem* bez ohledu na zahraničně-politické determinanty, musí zahrnovat v *realistickém* politickém uvažování při nejmenším dva ne zcela na sobě nezávislé procesy: jedna věc je urychlení *reforem* samých, jiná ovšem urychlení vzniku a rozšíření prostoru pro jejich prosazení. Dát rovnou přednost *reformám* před vytvářením politického prostoru pro ně jde jenom za předpokladu jejich autoritativního oktrojování, v podmínkách počínajícího československého jara roku 1968 pak nejen společnosti, ale znovu i straně samé modelem, v němž se podle ironického popisu Petra Fidelia za „příznivých historických podmínek“ počet vůdců z rámce vedoucí úlohy redukuje na jednoho.¹⁹⁸ Dát naopak přednost vytváření konsensu na podobě *reforem* znamená vytvářet pro shodu prostor, hledat spojenectví a nejprve na ně stranu připravit, což ovšem v mechanismu každé, tím spíše jediné politické strany

¹⁹⁵ První postup, jak známo, prosazoval od počátku léta Zdeněk Mlynář, druhým proslul Jaroslav Šabata.

¹⁹⁶ KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie*, SNPL, Praha 1958

¹⁹⁷ tamtéž, str. 277-8

¹⁹⁸ FIDELIUS, Petr: *Jazyk a moc*, Arkýř, München 1983, str. 87-8

nějaký čas trvá. *Reformátoři* se rozhodli pro souběh obou procesů, zároveň vytvářeli *reformám* prostor a zároveň je připravovali a začínali provádět, v *obou* však byli nedůslední. Ponechme však tuto možnost pro přítomné místo otevřenou. Domyslet ale Pithartovy taktické varianty do konce znamená v případě pomalejšího postupu pomaleji uvolňovat i svobodu projevu a tedy zejména mírnit její výstřelky i nadále cenzurním dohledem, ať si benevolentnějším, v případě rychlejšího postupu ponechat sdělovací prostředky zcela bez kontroly a naopak *reformy* inspirovat i veřejným míněním projevovaným v médiích, o jehož neodpovědnosti lze pak hovořit jen stěží. Pithart by tyto důsledky měl *realisticky* přiznat. *Reformátoři* zvolili střední cestu: své *reformě* zachovali pouze *reformní* obsah, svobodu projevu ale omezit odmítli jakkoliv, čímž vlastní *reformní* rámec překročili.

Celý Pithartův *realismus* ústí konečně do vojenské *invaze*, která mu je důkazem trojího: svoboda slova sdělovacích prostředků byla soustavným projevem neodpovědnosti a jen neodpovědné, slabé politické vedení nechalo věci dojít tak daleko, že nebylo jasné, co by vlastně za anarchii nastalo, kdyby tanky nebyly bývaly přijely – *reformní komunismus* proto prokázal svou neschopnost; spojenectví se Sovětským svazem předem nedávalo *reformě* žádné šance, *reformátoři* to měli vědět a přiznat, *příjezd tanků* tak jen potvrdil, že – *komunismus* je *nereformovatelný*; konečně, na celý *reformně-komunistický* pokus je třeba pohlížet už „vždy optikou jeho porážky“ a tedy jako na negativní zkušenost – a od *reformního komunismu* ve všech jeho podobách se odpoutat k *nesocialistickému* řádu. Shrnuto, Pithartově *realismu* jsou tanky důkazem *nerealismu reformy*. Její formy, obsahu i taktiky a především její teoretické možnosti. Tak také tento *realismus* končí svým hlasatelem opuštěn, tedy krachem.

Poslední kritiku neodpovědné svobody slova *Pražského jara* formulovanou ve jménu *realismu*, kterou zde chci zmínit, aniž tím mohu tento kritický interpretační rámec jakkoli vyčerpat, formuluje filosof Václav Bělohradský ve svém eseji *Antipolitika v Čechách*.¹⁹⁹ Hlavním důvodem tohoto výběru mi není ani tolik to, že se v eseji Bělohradský opakovaně k tématu *osmašedesátého* vrací, ale spíše dichotomie politické a nepolitické politiky, kterou ke zde sledovanému tématu užitečně rozvíjí a to následovně.

¹⁹⁹ BĚLOHRADSKÝ, Václav: *Antipolitika v Čechách. Příspěvek ke gramatice kýče*, v: FIALA, Petr; MIKŠ, František (vyd.): *Česká konzervativní a liberální politika. Sborník k desátému výročí založení revue Proglas*, Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2000

Bělohradskému je předně důsledkem „morálního kýče v naší politické kultuře“, že se „místo politické opozice formuje vždy opozice vůči politice“. „Morální kýč supljuje opoziční politický program,“ dodává, protože si troufá tvrdit, že mezi různými hodnotami může zavládnout harmonie. Demokratickou, ‚politickou politiku‘ naopak autor připisuje kompromisu mezi různými zájmy. Uvědomit si tento předpoklad znamená jednat politicky *realisticky*. Antipolitický kýč podle Bělohradského kompenzuje v české kultuře politická selhání českého národa. Ilustruje tuto tezi na Kunderově eseji *Český úděl* z prosince 1968,²⁰⁰ kde píše: „Československo stanulo ‚poprvé od konce středověku ve středu světových dějin‘, protože se náš národ pokusil ‚ukázat jaké nesmírné demokratické možnosti leží dosud ladem v socialistickém společenském projektu“.²⁰¹ Zpětné dojetí z velikosti, která mohla být, ale vždy z nejrůznějších příčin nakonec nebyla, je podle Bělohradského kýčovitě a navíc brání selhání pochopit: „stačí být dojat se všemi ostatními“. Příčinu této „gramatiky kýče“²⁰² připisuje v eseji tomu, že v antipolitické politice nerozhoduje „napětí mezi třemi póly: hodnotami, normami a mapou situace.“ Hodnoty popisuje jako dlouhodobé cíle, normy jako dovolené způsoby, jimiž o jejich dosažení usilujeme, a situace jsou mu „ty mapy světa, které bereme za základ svého jednání“. Tyto póly v *realistické* politice musejí podle Bělohradského zůstat vždy spojité, protože ohled jen na normy vede k nemorální lhostejnosti vůči druhým, ohled jen na situaci k oportunismu a ohled jen na hodnoty plodí morální kýč, případně Kunderovými slovy „lyrický souhlas se zlem“. Václav Bělohradský to sice neříká výslovně, ale z kontextu jeho eseje je zřejmé, že má svou kritikou morálního kýče, nepolitické, ba antipolitické politiky v kontextu *Pražského jara* na mysli jednak *nerealismus* provokativní politiky tvořené na stránkách novin v době předcházející *vstupu vojsk*, jednak ale i jejich *nerealismus* posrpnový, budující z vojenské porážky morální vítězství. Navíc je v takto pojatém rámci nutno rozlišit mezi politickými *reformátory* s faktickou mocí provést změnu na jedné straně a intelektuály

²⁰⁰ KUNDERA, Milan: *Český úděl*, Listy, 19. prosince 1968, str. 1 a 5; v: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 295-9

²⁰¹ Velké uvozovky ohraničují text Václava Bělohradského, malé v nich Bělohradského citaci z Kunderova eseje.

²⁰² S interpretací vyrovnávání se s vlastní minulostí a aktuálním sebepojetím jako kýčovitou přišel na sklonku jara '69 zřejmě první Emanuel Mandler v textu věnovaném primárně kritice Jasného filmu *Všichni dobří rodáci*. Bělohradský tuto jeho tezi přejímá, rozvíjí a emenduje. Srov.: MANDLER, Emanuel: *Naše světové stíny*, Tvář 6/1969, v: ŠPIRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995, str. 390-8, zejména pasáž Život a kýč, str. 396-7

v přisvojené roli *reformátorů* s neformálním vlivem plynoucím z reflexe a utváření veřejného mínění ve sdělovacích prostředcích. Takže popořadě.

Hodnotovým rámcem politických *reformátorů* je v období mezi lednem a srpnem *reforma* socialismu a zároveň dekonstrukce *autoritářské* strany a státu, jejich *demokratizace*. V rámci norem provádějí tito *reformátoři* skrze standardní jako legitimní vnímané orgány programové a kádrové změny, byť demokratičtější způsobem než bylo dosud zvykem. Tyto normy nepřekračují političtí *reformátoři* ani tím, že k prosazení *reforem* chtějí využít jako nástroj sdělovací prostředky, neboť ty jsou dosud pojímány jako ideologický nástroj vládnoucí strany a její ideologií je nyní *reforma*. Překračují je až zrušením cenzury, které sice souznělo s hodnotami *reformy* a mělo i určitou nezcela zamýšlenou normotvornou ambici, rozcházel se ale jednak s dosavadní normou kontroly politiky nad médii a jednak především se situační mapou, s jejím geopolitickým rozměrem, což si *reformátoři*, soustředění na stabilizaci domácí situace, dostatečně nepřipouštěli.

Také pro intelektuály v osvojené úloze *reformátorů* na stránkách novin je zprvu hodnotovým rámcem pouze *reforma socialismu a demokratizace* stávajícího zřízení, mnohým z nich však začíná být tento rámec postupem času těsný a nevěrohodný, a začínají ho překračovat. Svými návrhy a úvahami (za mnohé příklad: o vyhlášení neutrality) vybočují však nejen z převládajícího hodnotového rámce, ale i z dosud běžných norem (například koordinovaným otištěním manifestu *Dva tisíce slov* naráz ve čtyřech tiskovinách). Za středobod mapy světa berou ovšem Československo, kdo nejde s ním, jde proti němu.

Po srpnu zůstává sice *reforma* nadále součástí hodnotového rámce diferencujících se *reformátorů*, ale stále více jen v symbolické referenční rovině. Tím, jak se postupně *reforem* fakticky vzdávají, mění se i jejich hodnotový rámec (souhlasí například s obnovením cenzury). V samotném závěru stihnou ještě někteří překročit dokonce i sebou nastavené normy (Dubčekův podpis pod pendrekovým zákonem). Tím, že se ihned po návratu z Moskvy v srpnu 1968 zříkají celonárodní podpory ve prospěch pokračování *reforem* a přesměrují ji k podpoře jejich *normalizované* podoby, přistupují na novou situační mapu ve stejně úplném rozsahu, jako ji před srpnem úplně ignorovali.

Intelektuálové se po srpnu rovněž dále diferencují. Někteří se již do hodnotového rámce, jimi vyhodnoceného jako poraženého, nevracejí, opouštějí jej a vědomě se postupem času stávají mimo jeho rámec disidenty. Jiní ale přistupují na interpretaci

symbolického pokračování předešlého hodnotového rámce, tedy omezených a postupně odvolávaných *reform*, vytvářejí iluzi, že určitý vývoj je v nové situaci dále možný. Právě tím se v Bělohradského interpretaci dopouštějí morálního kýče, jehož jen jedním z mnoha projevů je mu i Kunderův vánoční esej o českém údělu.

Z předchozího srovnání využívajícího teoretických kritérií, jež Václav Bělohradský ve svém eseji připisuje *realistické*, politické politice (a ta se mu neomezuje jen na profesionální politiky), je zřejmé, že určitými a to i velmi významnými rysy *nerealistického* jednání se jak politika *reformátorů*, tak i intelektuálů v čele veřejného mínění před i po srpnu vyznačovala. Po srpnu pravděpodobně podle těchto kritérií více, než před ním. V období do srpna je to v případě *reformátorů* překročení normy v podobě úplného opuštění politické kontroly médií a lehkovážnost ve vztahu k zahraničně-politické situaci, po srpnu především ve vyprázdnění vlastního hodnotového rámce jeho estetizací spolu s překročením vlastních norem v případě obnovení cenzury či pendrekového zákona a úplný obrat ve vztahu k situační mapě. Intelektuálové v osvojené úloze *reformátorů* před srpnem postupem času překračují hodnotový rámec, když se dostávají daleko za *Akční program*, i normu, když vedou na stránkách tisku politické kampaně, na druhé straně si situační problém geopolitické vazby Československa uvědomují zřejmě ostřeji, než *reformátoři* samotní, a proto usilují – úspěšně usilují – o sjednocení obyvatel vstříc srpnové krizi proti vnějšímu ohrožení.²⁰³ Po srpnu ovšem (vyjma „sedmi pražských dnů“) se novináři novin paradoxně o to víc klaní v Moskvě obehnaným *reformátorům*, o co je před srpnem víc chtěli vychovávat a jejich politiku určovat. Tato kritika *nerealismu* se od předchozích obou liší tím, že je teoretičtější, ukládá určité maximy, ale neví sama od sebe, jak se mělo postupovat, protože uznává, že politicky *realistické* je v každém

²⁰³ Jisté je, že sdělovací prostředky a částečně i *reformátoři* odmítnutím varšavské schůzky a pražskými demonstrativními návštěvami rumunského a jugoslávského vůdce v létě 1968 dosáhli trvalého a jednoznačného prosazení své interpretace konfliktu ve světovém veřejném mínění: na jedné straně v této lidové interpretaci stojí celý národ sjednocen za *reformátorským* úsilím o demokratizaci a větší svobodu při zachování socialismu, a na druhé straně *konzervativní* zbytek socialistického tábora, který modernizaci socialismu nepřeje a utopí ji svou vojenskou převahou v okupaci. Sdělovacím prostředkům a zřejmě přímo i Dubčekově osobnosti se povedlo symbolicky vyhrát na světové politické scéně *à la longue*, což je zřejmé i ve srovnání *Moskevského diktátu* a *Mnichovské dohody*. Historik Jan Tesař popisuje klíčový politický důvod toho, proč v souvislosti s *Mnichovskou dohodou* prezident Beneš nakonec odmítl mobilizaci, takto: „Psychologická válka mezi Československem a Německem se však neodehrávala v klasickém rámci sporu dvou států; na druhé straně jí ČSR nedokázala (do Mnichova, pozn. aut.) vtisknout podobu střetnutí o obecnější ideály – jako uspořádání státu, lidská práva apod. Nabyla konkrétní podobu střetnutí o mír, a tuto podobu jí dovedli vtisknout Hitlerovi strategové psychologické války.“ (str. 67) A proto dodává: „A zde je východisko a státní (či národní) raisona mnichovského mýtu ve chvíli jeho vzniku: (...) chtěli jsme prostě bojovat a nemůžeme za to (...) ale současně je skvělou zbraní Československa v psychologické válce vedené ve světě! Mnichov radikálně změnil pozici Československa ve světovém veřejném mínění.“ (str. 96); TESARĚ, Jan: *Mnichovský komplex*, Prostor, Praha 2000; Právě tento faktor ale *realistická* kritika posrpnové politiky zcela opomíjí.

období a situaci něco jiného. Aplikována na faktický průběh sledovaného období ovšem obnažuje *reformní* politiku i její intelektuální podobu jako před srpnem částečně a po srpnu v úhrnu stále hlouběji *nerealistickou*.

Další vývoj událostí ukázal už po dvaceti letech, že *nerealistická* byla v roce 1968 z hlediska *záchrany socialismu* především politika sovětského paternalistického bloku a nikoli opakované (odlišné) pokusy o jeho *reformu*, ať v Maďarsku roku 1956, v Československu 1968 či Polsku na začátku osmdesátých let. Na předchozích stránkách se tato práce pokusila nicméně popsat a analyzovat tři kritické přístupy k československé *reformně-komunistické* politice ve sledovaném období, které se interpretují jako *realistické*, nebo *pragmatické*. Z provedené analýzy je na místě učinit závěr. Husákův *realismus socialistický*, respektující od srpna primát zachování socialismu před zachováním *reformy* včetně svobody slova, končí v dubnu '69 poté, co jej Husák tváří v tvář sovětským *provokacím*, nátlaku *dogmatiků*, oslabení *reformátorů*, demoralizované veřejnosti a vlastnímu kariérismu definitivně obětuje *dogmatismu* – krachem. Pihartův *realismus* vlivem vlastní konstrukce dogmatu srpnové porážky *reformy* vede nakonec na jedné straně k *realistické* kritice míry svobody projevu sdělovacích prostředků, ale zároveň na druhé straně k paradoxu *konzervativní* kritiky přílišného demokratismu *reformátorů* a *radikalismu* kritiky jejich demokratismu nedostatečného. Zmožen takto vlastními protimluvy ústí pouze do opuštění socialismu jako modelu, o nějž má smysl usilovat, čímž jako *realismus* pro hodnocení roku 1968 končí v tomtéž okamžiku také krachem. Bělohradským zprostředkovaný koncept tří pólů *realistické*, politické politiky, založené na podmínce souběžného respektování hodnotového rámce, norem a situační mapy, aplikován na *reformní* politiku vedení strany i intelektuální obce ve sdělovacích prostředcích *nerealismus* obou těchto zároveň komplementárních i konkurenčních politik zčásti potvrzuje, ovšem nediskutuje alternativy. Za nimi je třeba se vydat ve dvou zbývajících částech této práce.

kapitola čtvrtá – ohnisko subverze

Tak, jako byl prvním z *reformátorů*, kdo veřejně vystoupil s *reformní* představou polednového výboje, Josef Smrkovský, byl zřejmě po lednu prvním, kdo formuloval požadavek nejprve blíže neupřesněné opozice, spisovatel Alexandr Kliment.²⁰⁴ V textu uveřejněném krátce předtím obnovenými *Literárními listy*, do jejichž redakce Kliment patřil, a nazvaném *Aktivita nepojmenovaných*, píše: „Politickou realitou jsou také ti druzí – nestraníci, nekomunisté, nezávislí občané. (...) Avšak tuto velkou a vlastně většinovou skupinu občanů všech povolání zatlačila politika minulých dvaceti let do pasivity.(...) I pojem takového občana se nemohl vymezit jinak, než pasivně a negativně: NEstraníci, NEkomunista, NEzávislý, BEZpartijní.“ Podle Klimenta mají i oni svá stanoviska, požadavky, schopnosti a odpovědnost, paměť, svědomí, dobrou vůli a „zvláštní realistický optimismus“, a proto „si musíme zvyknout na sám pojem ‚opozice‘.“ A bylo to 14. března venku. Smyslem stránek této a následující části je ukázat ani ne tak diskusi o svobodě projevu, ale ten projev sám a trochu z toho, co obsahoval, protože pro *nepojmenované*, jak výše definovanou opozici po Klimentovi budu skloňovat i zde, je svoboda slova pozoruhodně vážná samozřejmost, i po letech kdy nebyla a najednou je.

Textu Alexandra Klimenta předcházela sama aktivita. Na III. spisovatelském sjezdu v roce 1963, který ničím zvlášť neproslul, neboť se na něm dovoleně kritizoval mírněji i méně mírně kult osobnosti, což zabralo všeho všudy všechny tři jednací dny, ale který byl přece podstatný, a to tím, že navlíkl do svazového ústředního výboru ze dvou třetin nové zástupce,²⁰⁵ což po celé období od něj až do slavnějšího sjezdu čtvrtého nezanedbatelně akcelerovalo vývoj uvnitř spisovatelské obce, Alexandr Kliment podpořil návrh Alexeje Pludka, aby nově ve sjezdovém usnesení byla dána možnost volně organizovaným tvůrčím skupinám vydávat vlastní časopisy.²⁰⁶ O čtyři roky později Kliment na sjezdu jako první požaduje zcela explicitně, aby závěrečná rezoluce byla „manifestem o svobodě slova“ a jejích zárukách. Je to také Kliment, který zde navrhne přečíst dopis Alexandra Solženicyna, který následně vzbudí velkou

²⁰⁴ KLIMENT, Alexandr: *Aktivita nepojmenovaných*, Literární listy 14. března 1968, str. 4, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 78-82

²⁰⁵ A to například: Vratislava Blažka, Miroslava Holuba, Milana Jungmanna, Karla Kosíka, Ivana Klímu, Arnošta Lustiga, Laca Novomeského, Jana Procházku, Jana Skácela, Dominika Tatarku ad.; Srov.: *Protokol: III. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha, 22. - 24. května 1963)*, Československý spisovatel, Praha 1963, str. 201-2

²⁰⁶ tamtéž, str. 249n; Návrh nebyl přijat, ale podpořily jej dvě pětiny hlasujících.

nevoli a vede k odchodu stranické delegace KSČ v čele s Jiřím Hendrychem ze sjezdu a tím k otevřené roztržce mezi partajním vedením a velkou částí spisovatelů.²⁰⁷

Kliment svým typicky spolu bezbranným a vybraným způsobem formuluje mnohé z nejodvážnějšího, co během *Pražského jara* zazní. Takto samozřejmě v textu *Aktivita nepojmenovaných* píše o způsobu vzniku opozice: „Nikde na světě se nedá očekávat, že pokyn k ustavení opozice dá sama vládnoucí strana, že určí složení a sílu své opozice. Jenže zrovna v Čechách by se to mohlo docela dobře stát. Je tu dějinná tradice pokroku v mezích zákona dekretovaného shora. Byla by to ostuda. Opozice se musí ustavit sama.“ Nebude třídní, neboť třídy jsou sociální revolucí odstraněny, vznikne z „občanského zájmu, morálně politického a kulturního“. Podle autora musí být nový systém otevřený a jeho korektivem se má stát veřejné mínění za předpokladu neomezené publicity.²⁰⁸ Kliment pojmenoval, co se zvolna právě v ty dny²⁰⁹ otevíralo: účast širší, než stranické veřejnosti na *obrodném procesu* a možná i na něčem dalším, co kdo sám přinese, prostě – aktivita nepojmenovaných.

U tématu opozice a její funkce ještě pro dva příklady setrvejme. Prvním je článek Václava Havla *Na téma opozice*,²¹⁰ jímž v Klimentem započaté debatě na stránkách *Literárních listů* po třech týdnech pokračuje. Havel kritizuje polovičatost aktuálních *reform* za to, že staví svobodu projevu jako kontrolu moci, vedle níž už další není potřeba. Podle něj ovšem sdělovací prostředky umějí vytvářet sice tlak, ale nedovedou dát záruky nápravy nebo případně změny, když náprava nenastane. Ale nejen to: „supluje-li ‚soutěž názorů‘ úlohu ‚soutěže o moc‘,“ vznikají nová rizika. Podle Havla spočívají především v nekontrolovaném výkonu této kontroly tiskem, televizí apod., což je pro něj nedemokratické. Nestačí mu ani teze, že vnitrostranická demokracie (uvnitř KSČ) a tedy *demokratizace* strany, zaručí napříště *demokratizaci* ve společnosti: bez silného tlaku zvenčí i vnitřek strany časem znovu zdegeneruje. Vnější demokracie ve společnosti tak naopak podle Havla zaručí vnitřní demokracii

²⁰⁷ *Protokol: IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha 27. – 29. června 1967)*, Československý spisovatel, Praha 1968, str. 46

²⁰⁸ KLIMENT, Alexandr: *Aktivita nepojmenovaných*, Literární listy 14. března 1968, str. 4, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 78-82

²⁰⁹ První velký mítink „Mladí se ptají“ se konal 13. března, první plenární schůze zárodku sociální demokracie se v počtu sto lidí sešla 14. března apod.; Srov.: HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009, str. 53

²¹⁰ HAVEL, Václav: *Na téma opozice*, Literární listy, 4. dubna 1968, str. 4, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 114-8

ve straně. Ani nezávislí jednotlivci na kandidátce nemohou stačit, neboť i kdyby na své nezávislosti setrvali, zmůžou málo proti dobře organizovanému aparátu a propagandě organizovaných politických skupin. Ani společenské organizace zastoupené v Národní frontě požadavku opozice nevyhoví: nejsou jako kontrolor nezávislé na předmětu kontroly: „členství v nich se nejen nevyklučuje s členstvím ve vedoucí nebo jiné straně, ale v jejich nejvyšších orgánech a funkcích jsou takřka výhradně straníci podléhající vyšším stranickým orgánům“. Konečně stávající politické strany Národní fronty jsou příliš zkompromitované dosavadní politickou nesamostatností. Havel proto navrhuje vznik alespoň jedné další souměřitelné alternativní strany, jakési „strany demokratické“, a soutěž o moc, v níž „obě mají tutéž šanci stát se vedoucí silou ve státě, rozhodne-li tak lid“. Tyto strany by nestály na třídním základě a mohly by být spojeny společným „národním programem“. Jako podmínku smysluplnosti angažmá dosud *nepojmenovaných* klade ovšem: „Mají-li komunisté zaručeno právo na občasný omyl, musí mít nekomunisté zaručeno právo na občasnou pravdu; jinak to všechno nemá smysl.“

Václav Havel tak de facto navrhuje většinový volební systém dvou konkurenčních stran zastřešený obecnou dohodou na (nevýřčeně) socialistickém společenském zřízení. Ocitá se tak rozhodně mimo *reformní* rámec, který stále počítá s vedoucí úlohou strany, byť nediktovanou, ale získávanou. Shoduje se sice se Zdeňkem Mlynářem, spoluautorem *Akčního programu KSČ* z dubna, na potřebě kontroly kontrolní úlohy svobodných sdělovacích prostředků svobodnými volbami a tedy ‚soutěže názorů‘, ale jde dál za Mlynářův návrh etablovat systém, který by šlo analogicky nazvat ‚soutěž o důvěru‘ mezi jednotlivci stále na jednotné kandidátce a s tímž programem, regulérní ‚soutěží o moc‘, s kandidátkami postavenými proti sobě a s různým programem. Už zde, v Klimentově a Havlově úvaze, je myslím dobře patrné to nejdůležitější, v čem se *nepojmenování* zásadně liší od *reformátorů*: protože nevěří ani v beztřídní společnosti (oba souhlasí s oficiálním výkladem, že soudobá společnost v Československu je beztřídní) na shodu zájmů, nevěří na dohodnutou, *uzavřenou, monopolizovanou* pluralitu, žádají, aby různost, rozpornost a dokonce protichůdnost zájmů byla vzata za faktum a rozhodně zohledněna politickými zárukami možnosti volby nejen odstínů *pro*, ale také jednoznačného *proti*, nuže žádají pluralitu *otevřenou, konkurující si*.

Statí *Intelligence a opozice* prolomil v červnu '68 své letité mlčení na téma aktuální politiky i filosof Jan Patočka.²¹¹ Přidává na téma opozice tuto kritickou úvahu: „Zastírá se, že existuje dvojí opozice, protože je dvojí transcendence: horizontální, přes daný společenský stav, který má být nahrazen jiným, a vertikální, vůči bezprostřednosti vůbec.“ Marx zná totiž, podle Patočky, pouze transcendenci horizontální.²¹² Patočka proti „neosobní kauzalitě“ (myslí zřejmě mechanický materialistický výklad filosofie dějin) nebo přesněji vedle ní, staví antropologický princip, který pro něj znamená „výklad na rovině smysluplnosti, výkonu a motivace“. Jeho teze se zdá být rovněž ovlivněna dobovým schématem ‚splývání tříd‘, ale poukazuje na jakýsi *vnitrotřídní antagonismus* nebo prostě pluralitu, v jejímž rámci subjekt v dějinách – subjekt, který je, myslí a jedná i ve svém zcela individuálním zájmu – vždy stojí nejen proti ostatním subjektům, ale i proti subjektu existujícího světa.

Celý soubor Patočkových textů z *osmašedesátého* vydaný v exilu pod titulem *O smysl dneška* je vlídnou polemikou s tím, co Patočka nazývá jedním textem „soudobá fáze české filosofie“.²¹³ Nevěnuje se příliš dílčím otázkám ani sporům uvnitř soupeřících interpretací *obrodného procesu*, soustřeďuje svou pozornost na filosofii této doby, na filosofii Kosíkovu,²¹⁴ a zejména na kritiku *Dialektiky konkrétního*.²¹⁵ Patočka zpochybňuje hned titul Kosíkovy studie: „Není to dialektika konkrétního, nýbrž konstruktivní princip. Nikoli produkce člověka člověkem, nýbrž produkce člověka z mimolidského.“ Polemizuje s Kosíkovým pojetím práce jako praxe, již se člověk sebevytváří, uskutečňuje ve světě, protože podle Patočky Kosík klade práci tam, kam existencialisté umísťují existenci. „Dialektika konkrétního není stále ještě dialektikou žitého života, kterým nepochybně jsme, nýbrž přeskakuje tento problém až do dialektiky věcí, kterými již tak nepochybně nejsme,“ píše Patočka s tím, že Kosíkova koncepce práce nechce být ani tak antropologií, jako spíš ontologií. Podle

²¹¹ PATOČKA, Jan: *Intelligence a opozice*, v: TÝŽ: *O smysl dneška*, v: TÝŽ: *Češi I*, OIKOYMENH, Praha 2006

²¹² tamtéž, str. 244-5

²¹³ PATOČKA, Jan: *Česká filosofie a její soudobá fáze*, TÝŽ: *O smysl dneška*, v: TÝŽ: *Češi I*, OIKOYMENH, Praha 2006

²¹⁴ „Kosíkova filosofie, s níž v mnohém nesouhlasíme – své názory jsme vyjádřili -, je českou filosofií dnešní doby.“ Srov.: tamtéž, str. 327

²¹⁵ viz KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka a světa*, ČSAV, Praha 1965; Ale nejen na ni. Do převládající tendence jara 1968 rehabilitovat oficiální pohled na osobnost T.G. Masaryka přispívá Patočka touto úvahou: „Položil otázku sociální v době, kdy Marx a Engels byli považováni výlučně za ekonomicko-politické teoretiky, vyzvedl jako jeden z prvních jejich filosofický význam – ale Engelsovy názory vzal bez dalšího za základ své filosofické analýzy marxismu, a tím si zavřel cestu k celé problematice moderní marxologie, k objevení vlastního filosofického místa Marxova myšlení.“; Srov.: PATOČKA, Jan: *Česká filosofie a její soudobá fáze*, TÝŽ: *O smysl dneška*, v: TÝŽ: *Češi I*, OIKOYMENH, Praha 2006, str. 318

Patočky Kosík nebyl ve svém myšlení dost důsledný v úkolu, který si vzal: „Úkol(u) odstínit filosofii praxe v celém rozsahu proti filosofii existence a úkol(u) ukázat, že praxe je doména smyslu.“ Patočka tu s Kosíkem vede českou verzi polemiky, již mezi *revidujícími* marxisty, kteří se snaží ve středu své filosofie najít a probojovat vedle primátu společenského bytí znovu i subjektivní vědomí aspoň jako rovnocenné, a existencialisty, trvající na kritice soudobého marxismu jako myšlení, které ze sebe vytěsnilo lidskou dimenzi, existenciální projekt - sleduje i mezinárodní filosofická obec.²¹⁶ Podle Patočky je však česká podoba této diskuse a tím i československého pokusu o *reformu* svébytná: „Protože jsme k socialismu, byť ve stalinské verzi, šli na rozdíl od všech ostatních s celou duší, je náš rozchod se stalinskou formou něčím specifickým, ale protože socialismus je určujícím faktum a idea 20. století, má tento proces všeobecný dosah a překračuje naše vlastní meze.“²¹⁷ Exkurz do Patočkovy kritiky Kosíka znamená nehledě na její věcný obsah: *nepojmenování* i s československou stalinskou zkušeností padesátých let přijímají v této době dialog s marxismem a vstupují na území jim myšlenkově nevlastní s určitými sympatiemi, s jistou nadějí, či přinejmenším otevřeností znovu vést při, je-li její vítěz dopředu neznám. Patočka a česká fenomenologická, nebo prostě jen nemarxistická filosofie nebude už nikdy Kosíkovi a filosofii marxistické tak blízko jako v okamžiku osmašedesátého roku.²¹⁸

Sbližování, konvergence však nebyla jediným přístupem *nepojmenovaných*. Dokladem je stylisticky ostře vyhraněný text filosofa Ivana Svitáka, který sice polemizuje s Kosíkem také,²¹⁹ ale vlastně především jen názvem své přetištěné

²¹⁶ „Existencialismus se proto jeví jako fragment soustavy, který upadl mimo vědění. Avšak od chvíle, kdy marxismus začlení lidskou dimenzi (tj. existenciální projekt) do svého výzkumu a učiní z něho fundament antropologického vědění, nebude mít existencialismus už žádné další existenční oprávnění,“; viz výbor ze Sartrovy u nás nikdy v úplnosti nepřeložené dvousvazkové *Kritiky dialektického rozumu*: SATRE, Jean-Paul: *Marxismus a existencialismus*, Svoboda, Praha 1966, str. 155; jeho polemika navazuje na: LUKÁCS, György: *Existencialismus či Marxismus?*, Nová osvěta, Praha 1949

²¹⁷ PATOČKA, Jan: *K ,ideji Národního divadla‘*, TÝŽ: *O smysl dneška*, v: TÝŽ: *Češi I*, OIKOYMENH, Praha 2006, str. 332

²¹⁸ Při příštím dějinném dialogu marxistů s filosofy ostatních proudů na půdě Charty 77 bude už rámec diskuse nemarxistický. Stačí sledovat Patočkův ne vývoj, ale obrat od *O smyslu dneška* ke *Kacířským esejům o filosofii dějin*. Srov.: PATOČKA, Jan: *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Academia, Praha 1990; Ovlivnilo reformní myšlení a pokus o *reformu* i sbližování mezi filosofickými směry? Způsobila srpnová porážka *reformismu* i definitivní konec tohoto sbližování? Bylo tedy jen ,dobově podmíněné“? To jsou otázky, na které by mohla zkusit odpovědět komparativní studie těchto dvou Patočkových děl v souvislostech.

²¹⁹ KOSÍK, Karel: *Naše nynější krize*, Literární listy, 11., 18. a 25. dubna a 2., 9. a 16. května 1968, str. 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 134-48

přednášky: *Vaše nynější krize*.²²⁰ Jen názvem proto, že Sviták svůj text, který se stal neoficiálním programem Klubu angažovaných nestraníků (KAN),²²¹ přednesl 18. dubna, tedy v den, kdy vyšlo teprve druhé pokračování Kosíkova šestidílného seriálu. Sviták odmítá, že by se krize, jak ji popisuje Kosík se snahou o postižení univerzálních, celospolečenských problémů, týkala i *nepojmenovaných*, Svitákovi jsou v krizi jen komunisté: „My nejsme v krizi, soudruzi, my ne.“²²² Podstatné formuluje KANu toto: šest milionů občanů Československa není stranicky organizováno, mají stejná práva? Ne, proto je potřeba o jejich zrovnoprávnění bojovat ve svobodných volbách. Než k nim dojde, je taktické respektovat rozporuplný vývoj uvnitř KSČ, ale zaprvé: požadovat možnost založit rovnoprávnou politickou stranu s vlastním programem, zadruhé: neoslabovat *reformně-komunistickou* část KSČ „neuváženými kroky“ v jejím programu socialistické demokracie a zatřetí: naopak oslabovat její *konzervativní* část. K tomuto účelu je dobré jako nástroje používat politický klub, který zastřeší společné požadavky roztržštěných jednotlivců. Text se vyznačuje, jak již řečeno, velmi ostrou, ultimativní dikcí: „nedáme si oktrojovat volební zákon“, „předem nesouhlasíme s tendencí učinit volby předmětem obchodu s existujícími politickými stranami“, „v našich rukou leží rozhodnutí o tom, až jak velké kurvy si tento národ může dovolit“, „nebudeme volit nikoho, kdo byl v dnešním Národním shromáždění poslancem. Nikoho bez výjimky“ a na závěr cituje „mladé Izraelce“: „UŽ NIKDY JAKO OVCE! UŽ NIKDY JAKO OVCE!“²²³ Tento agresivní tón není v dobové publicistice běžný. Ať se Svitákův text, který historik Jiří Hoppe označuje jako program KANu, vymyká po stylistické stránce, obsahově žádným programem není. Jde spíše o analýzu situace, možností a návrh taktického postupu. Tím se od ostatních textů *nepojmenovaných* na téma opozice nijak zvlášť neliší (navrhuje místo Havlovy jedné další strany, dvě další strany apod.), ale má-li být politickým programem, tedy něčím víc, než popisem toho, jak v „soutěži o moc“ tuto moc vysoutěžit, tu Svitákův text mlčí, což tím nápadněji kontrastuje s jeho dikcí. Hoppe ale přínos textu hodnotí vysoko. Jednak jím Sviták „vtipně vyvracel“ podle

²²⁰ SVITÁK, Ivan: *Vaše nynější krize*, Student, 30. dubna 1968, str. 1 a 7, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 162-6

²²¹ HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009, str. 146

²²² Možná ze zvyku, každopádně paradoxně oslovuje angažované nestraníky jako ‚soudruhy‘.

²²³ SVITÁK, Ivan: *Vaše nynější krize*, Student, 30. dubna 1968, str. 1 a 7, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 162-6

Hoppeho spornou, *reformně-komunistickou* představu, že krizí aktuálně prochází všechny vrstvy společnosti a že se týká i jejich vzájemného vztahu, se kterou pracuje ve svém eseji Karel Kosík, redukoval tuto krizi ‚společnosti‘ na krizi ‚komunistické strany‘ a KAN z ní poradil vynechat. Mimo to podle Hoppeho spolu s manifestem KAN, jehož byl rovněž spoluautorem, tyto Svitákovy texty „společně rozptylovaly programovou nejistotu celé organizace.“²²⁴ Manifest, který podepsalo sto padesát osobností, rozdával se v prvomájovém průvodu a byl podle Hoppeho „formulován střídavě a opatrně“, se hlásil k Deklaraci lidských práv OSN, „humanistické tradici československé kultury“ a spojení socialismu s demokracií, mimo to opakoval coby „minimální program společných požadavků nestraníků“ respektování demokratických pravidel a – svobodné volby.²²⁵ Vyjma požadavku svobodných voleb paradoxně konkrétněji, než v programu a manifestu KAN, vytyčuje Ivan Sviták rámec své představy o demokratickém socialismu v souboru různě starých statí *Lidský smysl kultury*.²²⁶ „V socialistické demokracii jde jednomu o návrat k možnostem rozvinutí osobní podnikatelské iniciativy, tedy o ‚demokracii‘, jež by umožnila nějakou formou návrat kapitalismu, druhému jde o vytváření takového systému politické kontroly lidu na základě společenského vlastnictví výrobních prostředků, které by znemožňovalo opakování přehmatů a rozšířilo svobodu pracujících lidí,“ píše v úvodním textu.²²⁷ Z kontextu jeho dalších výroků je zřejmé, že on patří mezi ty druhé, tedy mezi ty, kdo se přidržují společenského vlastnictví výrobních prostředků.²²⁸ Však hlavně požadavkem svobodných voleb, takto jednoduše a natvrdo formulovaným, se KAN a s ním (přechodně, než došlo k jejich rozkolu) Ivan Sviták zcela odpoutal od převládajícího rámce *reformně-komunistického* uvažování. *Nepojmenovaní* tím v jeho podání začínali získávat konkrétní politické cíle a s nimi i jména.

Vraťme se ale ještě k publikaci historika Jiřího Hoppeho *Opozice '68*, která se věnuje příběhům pokusů tří politických iniciativ se během *Pražského jara* legálně ustavit:

²²⁴ HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009, str. 146 a 9

²²⁵ Manifest přetiskuje spolu se seznamem signatářů, mezi nimiž lze najít i Rudolfa Hrušínského, Karla Gotta, Jiřího Suchého, Alfréda Radoka, Jaroslava Seiferta nebo Václava Černého: SVITÁK, Ivan: *Kulatý čtverec. Dialektika demokratizace, úvahy a statě, články z let 1968-1969*, Naše vojsko, Praha 1990, str. 59-62

²²⁶ SVITÁK, Ivan: *Lidský smysl kultury*, Československý spisovatel, Praha 1968

²²⁷ tamtéž, str. 26; Tento konkrétní text se jmenuje *Umění filosofie* a je ovšem již z roku 1956, ale Sviták jej do souboru esejů vydaného roku 1968 jistě zařazuje pro jeho „duch druhého sjezdu“ onoho roku *odhalení kultu* také aby ukázal, že on již tehdy myslel *reformně*.

²²⁸ Návrat soukromého podnikání jinak jako jednu ze svých *revizionistických* tezí postuluje i *Akční program*: „Své oprávnění ve sféře služeb má i drobné podnikání. V tomto směru je nutné rozpracovat zákonná ustanovení o drobném podnikání, která by umožnila zaplnit dnes existující mezeru na našem trhu.“; Srov.: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Svoboda, Praha 1969, str. 129

Klubu angažovaných nestraníků (KAN), K 231 – klubu bývalých politických vězňů a sociální demokracie.²²⁹ Požadavky *nepojmenovaných* v KAN byly popsány výše, nyní se zaměříme ještě i na zbylá dvě ohniska institucionalizující se subverze ve sledovaném období, sociální demokracii a bývalé politické vězně.

Sociální demokraté přijali na konci června programový dokument *Základní stanoviska Československé sociální demokracie*. Prohlásili v něm, že ČSSD obnovují, protože nikdy právoplatně nezanikla, „hodnotí s obdivem obrodný proces zahájený KSČ“, v rámci něhož respektují její vedoucí úlohu, odmítají boj o moc, ale chtějí být iniciačním střediskem kontroly výkonu komunistické moci a z připravovaných reforem se podílet zejména na zavádění samosprávy v hospodářství, vědě a umění.²³⁰ Tento program ovšem ostře kontrastoval s aktivitou řady členů sociálně demokratického přípravného výboru. Například Jaroslav Šiška, který organizoval vznik místních buněk ČSSD v závodech, o jejich zakládání podával zprávu: „Zmínil se o čtyřech odborových organizacích ČKD, kde začali razit heslo ‚odbory bez komunistů‘ a postupovali podle zásady ‚i když byl dobrý, tak tam nebude‘. Za ČKD následovala Zbrojovka, v níž ‚to vybílili i s ředitelem‘.“²³¹ Reformátoři ale již 21. května prostřednictvím vlády rozeslali ČTK k vydání interní zprávy pro sdělovací prostředky tuto zprávu: „Předsednictvo vlády bylo upozorněno, že skupina funkcionářů sociálnědemokratické strany připravuje prohlášení pro tisk vyzývající k založení sociálnědemokratické strany. Předsednictvo vlády upozorňuje, že náš politický systém je založen na Národní frontě, výrazu politického svazku našich pracujících (čl. 6 ústavy). Proto činnost směřující k obnovení strany, která není součástí NF, a propagace takové činnosti tiskem a jinými sdělovacími prostředky by byla v rozporu s ústavou danými základy našeho společenského zřízení.“²³² Je zřejmé, že se zde *reformátoři* pokoušeli jakékoli publicitě okolo ČSSD zabránit. Nejde však o „výzvu k cenzuře“, jak píše Hoppe, k cenzuře nelze vyzývat, tu lze jedinečně zavést a provádět, jde o výzvu k autocenzuře: média byla upozorněna, že by případným publikováním informací o sociální demokracii mohla být vystavena soudnímu řízení z porušení ústavy. Není příliš důležité, že argumentace stála podle Hoppeho „na vodě, neboť 6. článek ústavy činnost politických stran nijak nevymezoval.“ Vláda však k žádnému zásahu nepřistoupila, pouze argumentovala svým výkladem ústavy a média na

²²⁹ HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009

²³⁰ tamtéž, str. 88

²³¹ tamtéž, str. 85

²³² tamtéž, str. 65

informační embargo většinově přistoupila. Že *reformátoři* jen hrozili (vlastně soudní žalobou) se ukázalo hned o pár dní později v polemice Zdeňka Kárla se Zdeňkem Fierlingerem. Kárl na stránkách časopisu *Student*, který embargo vědomě ignoroval (nijak za to nebyl postihován), polemizoval s Fierlingerovou úlohou při násilném slučování sociální demokracie s KSČ po únoru. Fierlinger mu odpovídal na stránkách *Rudého práva*. Příklad ukazuje u organizujících se *nepojmenovaných* (zde konkrétně o skupině chystající obnovení sociální demokracie) na rozdíl od *nepojmenovaných* intelektuálů několik rozporů. Předně to, že jejich programové cíle byly oficiálně vcelku konformní s *obrodným procesem* a systémem Národní fronty, ale jejich faktické kroky těmto cílům neodpovídaly. Nešlo o deklarovanou „rezignaci na moc“ a primát kontroly, ale právě naopak o místy už v této fázi boj o moc velmi nesmiřitelný. Tím se nijak nedelegitimizuje, tím se ukazuje ten rozpor. Jednak ale také to, že *reformátoři* nebyli ve svém snažení omezovat projevy svobody sdělovacích prostředků domluvami i výhrůžkami v mezích zákona tak zcela neúspěšní.

Bývalí političtí vězni organizovaní v ústředním přípravném výboru K 231 formulovali svůj hlavní a prakticky jediný politický cíl do navržených stanov: dosažení úplné rehabilitace všech svých členů.²³³ Nad to nicméně představili i o něco podrobnější program své organizace o třech částech – hlavní zásady, chceme a odmítáme. Hlavní zásadou bylo, že K 231 je nepolitickou organizací, chce zákon o rehabilitaci, který by vynesené rozsudky zrušil, aniž by bylo třeba nevinu prokazovat jako v dosavadních rehabilitačních procesech²³⁴ a odmítá sice odplatu za pocítěná příkoří, ale zároveň požaduje přeřazení vězeňských dozorců, u nichž se prokáže podíl na tomto příkoří, na místa „kde jejich abnormalita bude společnosti nejméně na škodu“. Posledním bodem se K 231 sice přihlašoval k faktu socialistického státního zřízení, ale vnitřní postoj k němu měl zůstat každého věc.²³⁵ Jejich stanovy byly skutečně krok od registrace, protože *reformátoři* s úplnými rehabilitacemi počítali. Ale, nestalo se. Po květnovém návratu československé delegace z Moskvy zaujali *reformátoři* svou taktiku: nezakázat, nepovolit – zde s odkazem na potřebu nového spolčovacího zákona a v obavě, aby se v K 231 nesdružovali i ti, které stát pokládal

²³³ tamtéž, str. 224; K 231 se celým názvem nazýval „K 231 - Sdružení bývalých politických vězňů“.

²³⁴ viz zejména: PELIKÁN, Jiří (vyd.): *Potlačená zpráva. Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949-68*, Europa-Verlag, Wien 1970

²³⁵ HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009, str. 228-9

stále za zákonně odsouzené, v tom se výklad minulosti *reformátorů* a *nepojmenovaných* z K 231 rozcházel i nadále.

Všechny tři případy rámce úsilí *nepojmenovaných* – KAN, K 231 i sociální demokracie - o organizaci a tak i o jméno vykazují na rozdíl od ostatních interpretačních schémat *Pražského jara* ve vztahu k *reformátorům* zásadní odlišnost: své požadavky si chtějí hájit, jakkoli v dohodnutém rámci – sami. A to se žádnému nepovede ani v předsrpnovém období, jejich požadavek jde za politický horizont *reformy*, alespoň v této její fázi.

Je však třeba ještě přičinit ještě několik poznámek, ne už k užitečně rekonstruovaným aktivitám *nepojmenovaných* v knize *Opozice '68* Jiřího Hoppeho, ale ke zvolenému interpretačnímu rámci autora, který se jako jediný současný český historik soustavně zaměřuje na roli médií ve sledovaném období – coby jednoho z *nepojmenovaných*. Zrušení předběžné cenzury z jara 1968 považuje za „bezesporu nejvýznamnější (a možná jedinou) systémovou“ změnu a přikládá mu „klíčový vliv na občanskou aktivitu“, neboť jím došlo k faktickému zrušení vedoucí úlohy strany na úseku médií.²³⁶ Podle něj ke zrušení cenzury došlo ze tří důvodů: odpůrci Antonína Novotného přenesli svůj mocenský proti němu na ulici, čímž „probudili veřejné mínění a média, která si vyzkoušela svoji sílu“, zadruhé spor vedení strany se spisovatelem po změně na postu prvního tajemníka a předsedy Svazu československých spisovatelů (obojí v lednu '68) vyústil v dohodu o obnovení svazových *Literárek*, symbolu boje s cenzurním dohledem, zatřetí při několika mítincích televizních a rozhlasových novinářů v lednu žurnalisté sami odmítli dál cenzurní dohled respektovat.²³⁷ Po oficiálním zrušení cenzury předsednictvem ÚV 4. března najednou začali dostávat slovo noví a noví lidé, a „padala psychologická bariéra strachu, neboť po jejich projevech, byť seberadikálnějších, nenásledovala represe“. Hoppeho *Opozice '68* je věrná svému názvu a právem připomíná *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ naruby: zatímco v dokumentech a usneseních dělá všechnu dobrou reformu* strana a vláda a krizovým jevem jsou projevy okolní společnosti, u Hoppeho se všechno odehrává spontánně zdola a strana a vláda snad ani *reformu* neprovádějí, občanské odehrávání jen maří, snad domluvami, intrikami i výhrůžkami, nikdy silou, ale maří. Předsednictvo potvrdí zrušení cenzury, kterou se dávno stejně rozhodli všichni nerespektovat, takže „už jen potvrdilo status quo“ a *Pražské jaro*

²³⁶ tamtéž, str. 20

²³⁷ tamtéž, str. 21-2

může Hoppemu začít. Provází ho podle něj tři vzájemně interaktivní a protichůdné procesy: „přímočará snaha“ obyvatel o obnovu občanské společnosti, „pokus“ o „díličí“ reformu vládnutí, ekonomiky a státoprávního uspořádání a mezinárodní eskalace. Konfrontací těchto tří procesů lze podle Hoppeho dospět „k pochopení skutečnosti, proč se *Pražské jaro* přiblížilo až na práh *revoluce*, jejímž cílem byla pluralitní demokracie a tržní hospodářství, a jak se z něj zrodila dějinná událost přesahující hranice Československa.“²³⁸ Z vývojových variant, jimiž svou studii²³⁹ uzavírá kolektiv historiků pod vedením Václava Kurala – tedy prohlubování demokratického socialismu, návrat k autoritativnímu řízení a liberalizace v demokracii a hospodářství nesocialistického typu –, popisuje Hoppe třetí, „přerušenu“ variantu bez dalšího jako „skutečnost“. Ponecháme-li stranou kategoričnost Hoppeho závěrů, které si jsou samy svými předpoklady, jde o užitečnou práci snášející do přehledných příběhů fakta pokusu samostatných, od KSČ neodvozených politických sil etablovat se. Jenomže způsob, jímž Hoppe svou tezi v práci prokazuje, právě nikam ponechat nelze. Zkusme na trojím stručně diskutovat problematičnost jeho historické metody.

Výhrada první: Hoppeho sympatie stojí *nepřiznaně*, ale o to vlezleji dopředu na straně liberální demokracie a tržního hospodářství. S pýchou pravdy roku 2009 hledá a tedy i nachází zárodky naší současnosti nejpříbuznějších prvků *Pražského jara* v tehdejší rodící se samostatné politické opozici. To může jistě být, ale má se to přiznat.²⁴⁰ Důsledkem tohoto zamlčeného předpokladu je totiž práce poznamenaná neúnosně ahistorickým popisem zápasu politických hnutí KAN, K 231 a ČSSD za uznání jako *sil dobra*, který po svém připomíná komunistický angažovaný diskurs *národně-osvobozenického* boje. Je v této *interpretaci* jistě i část pravdy, ale Hoppe ji za pomoci neudržitelně jednostranného zdrojování předkládá jako odhalovanou pravdu. Například pro pasáže věnované vyjednávání sociálních demokratů s *reformátory* o povolení ČSSD, konkrétně třeba sociálního demokrata Zdeňka Bechyněho s *reformátory* Františkem Kriegelem Josefem Smrkovským, Hoppemu stačí zdroj převyprávění jednání od sociální demokracie, od Bechyněho.²⁴¹

²³⁸ tamtéž, str. 16

²³⁹ KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces*, Parta, Praha 1993, str. 199

²⁴⁰ Tendencnost Hoppeho práce byla také jednou z příčin, které mne přivedly k nutnosti svůj interpretační rámec relativizovat a zároveň v úvodu i závěru přiznat, co v *Pražském jaru* považuji za hlavní hodnoty. Bez toho myslím nemá žádná poctivá analýza tak rozporuplného dějství smysl.

²⁴¹ HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009, např. str. 85-7

Z první výhrady plyne druhá: Hoppe svým podáním, stylistikou a výrazivem *reformisty* systematicky difamuje, zatímco opoziční politici jsou mu vzorem umírněné ohleduplnosti. Nestačí mu, že vystačí s *nekritickým* nakládáním se zdroji přirozeně kritickými k *reformistům*, jakým nepochybně jsou záznamy z interních jednání formujících se opozičních uskupení, Hoppe je s nimi jedna ruka i ve vlastním výkladu. Ve zmíněné pasáži například cituje Bechyněho převyprávění schůzky s Krieglem, v němž podle Bechyněho Kriegel „začne tu tirádu celou“, „to je konec toho všeho, co to děláte“ a než „to ze sebe vyklopí“, trvá to dvacet minut. To je Bechyněho popis, který Hoppe jen přebírá. Jistě, k nahrávkám je potřeba přistupovat s rezervou co do neoficiálního rázu jimi zaznamenaných interních projevů. Následuje Hoppem opět převzatá obsáhlá pasáž, v níž Bechyně sám sebe před svými sympatizanty představuje jako toho, kdo však Kriegela uklidnil: „Co jste tak poděšeni?...Soc.dem. vždycky držela slovo, to jest z jejích krásných tradic...strana vzniká...no to přeci víte...my jsme neudělali vůbec nic, než co jsme vám řekli na poslední schůzce...“ atd. A pokračuje Hoppe: „Po Bechyňově expozé se prý Kriegel velmi uklidnil. Úplně změnil tón a výčitky nahradil pochlebováním.“²⁴² Toto hodnocení celého rozhovoru přebírá autor v plném rozsahu od jedné zúčastněné strany, nebo jej dokonce sám rozvíjí? Jiný příklad jsme již diskutovali výše v souvislosti s programovým dokumentem KAN od Ivana Svitáka. Hoppe píše: „Kosík ve svém textu mj. tvrdil, že ‚naše nynější krize je krizí všech vrstev a tříd společnosti a je zároveň krizí jejich vzájemného vztahu‘. Sviták Kosíkovo sporné tvrzení vtipně vyvracel jak samotným názvem a obsahem článku, tak i proloženým zvoláním uvnitř textu ‚My nejsme v krizi, soudruzi, my ne.‘ Jednoznačně tím odděloval KAN, ale nejen KAN, od reformně-komunistické platformy, která mnohdy krizi komunistické strany a krizi uplatňování tzv. vedoucí úlohy KSČ mylně ztotožňovala s krizí celé společnosti.“ Hoppe prostě ví, že Kosíkovo tvrzení je ‚sporné‘, kdežto Sviták jej i jen názvem ‚vyvrací vtipně‘, protože k tomuto ‚ztotožňování‘ docházelo ‚mylně‘. Hoppe to nedokládá, on to prostě ví, protože mu to řekl Sviták a to stačí. Takových příkladů by bylo možné snést na samostatnou práci, ale to zde jistě není možné.

Konečně, zatřetí lze Hoppemu namítnout, že si vůbec nepoložil otázku, zda jeho na první pohled tak zřejmý titul knihy *Opozice '68* není přeci jen nadhodnocením. Opravdu jsou opozicí roku 1968 hlavně ustavující se KAN, K 231 a ČSSD? Nejsou jí

²⁴² tamtéž

hlavně proto, že to sami o sobě prohlašují a že to odpovídá schématu stranické opozice, jak si ji představujeme dnes v *tržně-liberálních* demokraciích? Těmito otázkami se to ani ono společenské zřízení nehodnotí, ale historické myšlení se jimi vrací ke svému hlavnímu úkolu: pochopit a popsat dobu, která je mu zvoleným předmětem, ve všech jejích rozporech a dobových představách. V množině ‚opozice‘ zaujímají v československém roce 1968 stranické opoziční kluby sice symbolicky významnou, ale reálně Hoppem daleko přeceněnou úlohu. Jiří Hoppe se nadhodnocení významu této části opozice dopouští předpojatostí své teze, že vývoj směřoval k pluralitní demokracii a tržnímu hospodářství. Jenže, jak ukazuje nejen Kuralova práce, ale třeba i Pauer a další, KAN a další kluby byly pro sovětské vedení jen záminkou, skutečnou hrozbu představoval mimořádný sjezd KSČ.²⁴³

Práce *Opozice '68* Jiřího Hoppeho tak přes nesporný přínos v rovině shromáždění a utřídění faktografického materiálu o ustavování opozičních politických sil, o sebepojmenovávání *nepojmenovaných*, a přes pochopitelnou sympatii, kterou historik tomuto úsilí projevuje, zůstává poznamenána určitou jednostranností volby i interpretace zdrojů a celkovým přeexponováním vlastního historického názoru na smysl zkoumaných událostí, čímž její autor význam sledovaných aktivit *nepojmenovaných* v tehdejších událostech přeceňuje a tím přínos vlastní práce citelně snižuje.

Schematičnost interpretačního rámce Jiřího Hoppeho, vymezeného automatickým dobrem liberální demokracie a tržního hospodářství, pronikavě odhalí jinak, ač neméně ostře, formulovaná kritika *reformátorů*. Mezi ty nejzajímavější patří nejen jako osobitý doklad pestrosti *nepojmenovaných* i dvě nepříliš známé kritické studie Egon Bondyho, v nichž se tématu *osmašedesátého* dotýká.²⁴⁴ V oddílu *Nedávné zkušenosti z ČSSR*²⁴⁵ své nevydané *Pracovní analýzy*, hodnotící budování a přítomnost socialismů ve světě, uvádí své poznámky o průběhu *obrodného procesu* jako příklad toho, „jak se to nemá dělat“. „Profesionální aparátnictví,“ píše Bondy o *reformátorech*, „se vyvinulo u nich přímo v habituální psychologický defekt, který jim znemožnil byť i jen pomyslet na to, že by se tzv. obroda měla uskutečňovat společenskou aktivitou lidí“ a místo toho ji chtěli přes jejich hlavy provést sami. Podle

²⁴³ srov.: KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces*, Parta, Praha 1993, str. 199 a též: PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, např. str. 257

²⁴⁴ BONDY, Egon: *Neuspořádaná samomluva*, L. Marek, Brno 2002 a zejména pak: BONDY, Egon: *Pracovní analýza*, kopie rukopisu, Libri prohibiti VME 6055; 6073 z roku 1969

²⁴⁵ BONDY, Egon: *Pracovní analýza*, kopie rukopisu, Libri prohibiti VME 6055; 6073 z roku 1969, str. 281-3

Bondyho se měli *reformátoři* obrátit na veřejnost s výzvou ve smyslu, že „náprava věcí je jen a jedině otázkou společenské praxe lidí samotných“ a úkol strany je tuto praxi pouze podněcovat. Jenomže aktivity lidí se *aparátníci* podle Bondyho bojí nejvíc. Až potud se Bondy jistě shodne i s Hoppem. Dál se ale tento filosof pouští do kritiky „sjednocené liberalistické opozice“, která „prakticky obklíčila stranické vedení sjednocenou frontou sdělovacích prostředků“, čímž jej prakticky „odstavila“. Nespokojenost veřejnosti ale tato opozice obracela nikoli proti vedení, ale proti principům socialismu. Jak? „Existovala daleko hermetičtější cenzura než dříve, jenom nyní podle liberalistického klíče.“ Svě politické cíle tito *liberálové* podle autora vydávali neprávem za aktivitu mas jdoucí zdola, ačkoli ji jen režírovali. Neohlíželi se ani na vnější ohrožení a pro obranu země nebyli schopni najít žádného spojence, protože věděli, že „Johnson dal Brežněvovi kamarádsky zelenou“, díky své „třídní omezenosti“ se odmítali spojit se *světovým revolučním socialistickým táborem* a ani vyzbrojit vlastní obyvatelstvo. Celá zkušenost *Pražského jara* podle Egona Bondyho, který popisuje čínskou revoluci jako naději ‚jeho generace‘,²⁴⁶ ukazuje, že „v naší epoše liberálové vůbec nejsou schopni vést lid své země k osvobození“.²⁴⁷ S maoinem na konci šedesátých let sympatizující Bondy - a není mezi kdy na toto téma publikujícími českými nebo slovenskými autory věru mnoho těch, kteří by se k takovým sympatiím přiznali – považuje za jedinou možnou formu *reformy* tu, již vedoucí strana shora iniciuje, ale provádí ve všech ohledech lid samostatně. Bondy tvrdí, že v širokých vrstvách „neexistuje spontánní orientace na obnovu kapitalistického výrobního způsobu, ba ani na obnovení buržoazního parlamentarismu. Pokud tyto tendence nejsou vnášeny shora“²⁴⁸ – úsilí o zakládání opozičních platforem například bývalých funkcionářů sociální demokracie by však za spontánní zdola jdoucí projevy považoval zřejmě stěží. Polednový vývoj v Československu hodnotí v zásadě z *ortodoxních* pozic: nepoužívá sice označení *kontrarevoluce*, protože *kontrarevoluční* pozice hájí v představě socialismu jako „nepřetržitě revoluce“²⁴⁹ především ten, kdo usiluje o udržení statu quo,²⁵⁰ ale

²⁴⁶ V textu z přelomu 80. a 90. let sice popisuje kulturní revoluci v Číně jako naději své generace, ale zároveň uznává, že se v tom teoreticky mýlil: „V roce 1968 kulturní revoluce kulminovala a na jaře 1969 ještě stále byla reálná naděje na to, že se v podstatě zdařila či zdaří. (Ta naděje byla zde u nás v Evropě, v Číně už muselo být jasné, že je po všem, ale to jsme ještě nevěděli.)“ BONDY, Egon: *Neuspořádaná samomluva*, L. Marek, Brno 2002, str. 5 a 7

²⁴⁷ BONDY, Egon: *Pracovní analýza*, kopie rukopisu, Libri prohibiti VME 6055; 6073 z roku 1969, str. 281-3

²⁴⁸ BONDY, Egon: *Neuspořádaná samomluva*, L. Marek, Brno 2002, str. 12

²⁴⁹ BONDY, Egon: *Pracovní analýza*, kopie rukopisu, Libri prohibiti VME 6055; 6073 z roku 1969, str. 151

²⁵⁰ tamtéž, str. 131

považuje sdělovací prostředky po zrušení cenzury za nástroj *sjednocené liberalistické opozice* usilující nikoli o nápravu socialismu, ale prostě o vlastní vládu. A sdělovacím prostředkům, dodává, připadá po zániku *buržoazního parlamentarismu* v socialistické společnosti „nejvýznamnější úloha v procesu politického života“. Jenomže o svobodě projevu nelze podle Bondyho v československém *osmašedesátém* mluvit, jedině o cenzuře podle jiného, *liberalistického* klíče. Svou interpretací svobody slova ve sledovaném období se tak Bondy nijak neliší od *dogmatického* výkladu. Rozchází se s ním však v interpretaci následného *vojenského obsazení*, jelikož Sovětský svaz nepovažuje za žádného garanta socialismu. Nepovažuje za něj však ani tehdejší Čínu, žádný stát trvale, pouze spojení nepřetržitě se revolucionizujícího světového proletariátu. Jeho příklad nám zde slouží zejména pro ilustraci souběhu kritiky *obrodného* procesu a zároveň varšavské *intervence* zleva. Zleva sice takzvaně tvůrčího, ale přeci jen z dobového pohledu stará *dogmata socialisticko-proletářské revoluce* neopouštějícího interpretačního rámce, který na sebe i jen svou terminologií prozrazuje nevelkou reflexi dikce proměněné struktury společnosti konce šedesátých let. Na *reformě* v různě radikální podobě měla podle ní tehdy zájem už docela jiná struktura společenských skupin, než jak ji popisoval Engelsův historický materialismus.²⁵¹

V pestrém společenství *nepojmenovaných* nelze konečně pominout ještě jednu výraznou, v československém kontextu šedesátých let zcela svébytnou skupinu a to okruh časopisu *Tvář*. Patřili do něj Emanuel Mandler, Bohumil Doležal, Zbyněk Hejda, Ladislav Hejdánek, Jan Lopatka ad. *Tvář* vycházela dvakrát, v letech 1964-5 a znovu 1968-9 a původně měla být třetím sjezdem spisovatelů schváleným časopisem pro mladou literaturu. Po roce se ale vymkla, ne-li zcela otevřeně, tak jistě přesvědčením v *nemarxistický* časopis, který – a to se na sklonku šedesátých opakovalo ve stejné intenzitě znovu – vůbec nevycházel z dobových paradigmat: usiloval o vlastní tvář, o samozřejmou nezávislost a neměl vlastně program. Přesněji řečeno: oficiálně ho mít nemohl, protože vnitřně ho měl: hledat a zkoumat všechno, jen ne socialismus v žádné z jeho podob. Již zmiňovaný Jiří Hájek, tehdy šéfredaktor

²⁵¹ Sociálně-politického konfliktu se v československých letech 1968-9 účastnily podle Oty Šika tyto sociální skupiny: 1/ iniciativní skupiny zdůvodňující potřebu změny (vědci, studenti, umělci, novináři), 2/ zainteresované skupiny (dělníci v nepreferovaných odvětvích, ženy, dělnická mládež), 3/ skupiny, které se přidaly pod tlakem veřejného mínění (manažeri státních podniků, odboráři, část aparátu, nižší vojenské hodnosti), 4/ opozice proti *reformě* ze strachu o ztrátu pozic (centrální byrokracie, dělníci těžkého průmyslu, část aparátu), a 5/ reální nepřátelé *reformy* (represivní a ideologická část aparátu, bezpečnosti a justice, starší komunisté, vyšší důstojníci, lidové milice. Srov.: MACHONIN, Pavel: *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara*, Karolinum, Praha 1992, str. 99

časopisu *Plamen*, vyslovil, ve své úvaze *Únava ze skepse* z doby prvního vycházení revue počátkem roku 1965, že by *Tvář* měla říct, co chce, takto: „Uznat zásadu, že v oblasti humánních věd mají i v socialistických zemích právo na existenci i nemarxistické koncepce, by vedlo k tomu, že například skupinka kolem dnešní *Tváře*, zatím jen obecně podezíraná z katolizujících tendencí, by musila opravdu ukázat svou konkrétní orientaci...“.²⁵² Spor, vedený téměř rok, skončil konfliktem, v němž dal svaz časopisu podmínky, na něž redakce nepřistoupila a *Tvář* skončila. Je ale příznačné pro debatu o interpretacích *osmašedesátého*, jak ji zde sledujeme, že z *Tváře* jediné z časopisů šedesátých let vyšel péčí editora Michaela Špirita po roce '89 výbor,²⁵³ jež opatřil i krátkým úvodem. Píše v něm, že autorský kolektiv časopisu nepojil věk, ale „názor na to, jak dělat časopis“. Právě proto také podle Špirita texty vyšlé v *Tváři* „nezůstaly na rozdíl od většiny časopisecké produkce té doby pouhým dobovým dokumentem. Naopak nám umožňují uspořádat výbor z nich tak, že je čteme, jako kdyby byly psány přímo pro dnešek.“²⁵⁴ Proč ale na Špirita působí tak, *jako kdyby byly psány přímo pro dnešek?* Na to je potřeba se nyní podívat blíže.

Do výboru z časopisu *Tvář* pojal editor šest textů Emanuela Mandlera na politicko-historická témata, na nichž lze asi přístup *Tvářistů* nejlépe diskutovat. Jejich základním společným východiskem, arci takto *nepojmenovaným*, je konfrontace předlednového, polednového a posléze i posrpnového vývoje tak, jak byl předkládán *reformními* politiky i v rozhodující většině sdělovacích prostředků, se *skutečností*. Co je pro Mandlera tato *skutečnost*? „Zvláštní podmínky padesátých let i první poloviny let šedesátých způsobily, že určité pojmy se staly bezespornými“, takže po lednu „pojmy jako svoboda, demokracie, politická opozice byly všeobecně bez valného myšlení přebírány z odlišného prostředí“, proto zde chybělo „hledání pravdy ve skutečnosti“ a tím bylo dáno, že nebylo možné ji přeměnit, neboť „hledat pravdu v politice mimo skutečnost, to ani není možné“.²⁵⁵ Píše tuto úvahu již po srpnu a jako východisko vidí potřebu drobné práce, včetně práce veřejně kritické, kterou nevnímá

²⁵² JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999, str. 156-61

²⁵³ ŠPIRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995; Paradoxně v posledním, již nedistribuoovaném čísle *Tváře* ze září roku 1969 byl otištěn cyklus básní Egona Bondyho *Legendy*. Okraje jakoby ležely od sebe navzájem nedaleko.

²⁵⁴ tamtéž, str. 7; Špirit vlastně opakuje výrok Václava Havla: „Všimněte si, že ji (*Tvář*, pozn. aut.) dnes lze číst daleko lépe, než většinu literárních časopisů té doby, včetně Literárních novin.“ Srov.: HAVEL, Václav: *Dálkový výslech. Rozhovor s Karlem Hviždálou*, Melantrich, Praha 1989, str. 78

²⁵⁵ MANDLER, Emanuel: *Dějiny, politický program a práce*, *Tvář* 1/1968, v: ŠPIRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995, str. 335

jako rušení srpnem vzniklé národní jednoty²⁵⁶ – tu považuje za domnělou a dočasnou – ale naopak jako napomáhání úsilí její dezintegraci zabránit. V pokračování téže úvahy v následujícím čísle časopisu²⁵⁷ své pojetí skutečnosti a drobné práce dále rozvíjí polemikou s textem Karla Kosíka *Iluze a realismus*. Kosík v něm v duchu již své sjezdové úvahy převrací pojetí *iluzorních a reálných* perspektiv a podpírá svou interpretaci příklady ze svých starších bádání o *radikální demokracii* včetně i zde výše citované Havlíčkovy koncepce austroslavismu. Mandler reaguje takto: Havlíček „naštěstí českou politiku nezatížil takovými mylnými obecnými otázkami, jako zda se reakční síla může stát pokrokovou, ale naopak realistickým uvažováním o tom, co je, a má být, vycházejícím z kritického pohledu na skutečnost.“ Zde je Mandler o něco explicitnější, než poprvé: (marxistická) dialektika historického procesu střetávání *reakčních a pokrokových* sil je podle něj mylná a obecná, protože *realistické* uvažování je zaměřeno na (konkrétnější?) „co je a má být“. Tím konkrétnějším je pro autora demokracie a svoboda a ovšem – jak plyne z výše Mandlerem problematizovaného přejímání těchto pojmů *reformně-komunistickým* myšlením – jejich *liberální* pojetí. Mementem autorovy úvahy je tak hlavně vyvarovat se všeho radikalismu, který „odjakživa navrhuje odstranit neodstranitelné, klade nezodpověditelné otázky a odpovídá na to, nač tázat se je neúčelné, zatímco to, co je aktuální, ponechává bez povšimnutí“. Skrze odmítnutí *radikálních demokratů* dospívá k odmítání radikalismu jako takového. Odmítá jej a řešení nachází v drobné práci jako jediné cestě k „pravdě a skutečnosti“ z pozice, kterou sám označuje za *realistickou*. Je to však zřejmě nikoli jakýkoli *realismus*, například ve výše diskutované podobě u Husáka nebo u Pitharta a tedy vztažený k politickým šancím uskutečnit *reformu* v situaci Československa roku 1968, tím méně Havlíčkovy, Palackého a Masarykovy tradice, na niž se odvolává, ale *realismus partikulární*, který si je především *reálně* vědom vlastních, tedy *antisocialistických* možností. I proto jsou Mandlerova ideová východiska v textech *nepojmenovaná*: pravdu v implicitním Mandlerově pojetí vůbec nelze hledat v *socialistické* skutečnosti, jelikož ta je pro něj sama o sobě jako skutečnost nepravdivá a proto *neskutečná*. Přímou to Mandler

²⁵⁶ Většinou bývá ve zkratce charakterizována hesly Kohoutova *Poselství: SOCIALISMUS! SPOJENECTVÍ! SUVERENITA! SVOBODA!*, srov.: KOHOUT, Pavel: *Poselství občanů předsednictvu ústředního výboru Komunistické strany Československa*, Literární listy, zvláštní vydání 26. července 1968, str. 1, citováno podle: HOPPE, Jirí (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 257-8

²⁵⁷ MANDLER, Emanuel: *Realismus a radikalismus*, Tvář 1/1969, v: ŠPIRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995, str. 339-46

neříká právě proto, že se snaží přidržovat své *realistické* strategie, v jejímž rámci nejsou jeho východiska pro současnost *reálná*, cesta k čemu, co by bylo možné v tomto pojetí nazvat *obnovení reality*, spočívá pro něj v oné drobné práci. Přístup redakčního okruhu *Tváře* je konečně dobře patrný i v textu *Smrt, mýtus a realita*.²⁵⁸ Mandler v něm rozebírá postoje veřejnosti a intelektuálů včetně sdělovacích prostředků po sebeupálení Jana Palacha v lednu '69. A takto je odlišuje: zatímco v reakci na jeho čin „vzniklo spontánní lidové hnutí za obnovení demokratických práv a svobod“, který si uvědomovalo, že je „třeba působit vlastní silou, uplatnit svou vůli“, naopak intelektuálové z řad svazu spisovatelů reagovali prohlášením, v němž se psalo: „Všelidové hnutí, které vzniklo v naší zemi v poslední době na obranu demokratického socialismu, může zvítězit jen ve spojení s vedením země.“ Na jedné straně je nesporné, že se tentokrát i spisovatelé²⁵⁹ tímto svým postojem konformizovali se zbytky *realistické* posrpnové taktiky ustupujících *reformátorů* ve vedení KSČ a v jejím duchu spontánní reakci veřejnosti na Palachovu výzvu podtrhli nohy, na druhé straně je příznačné, že spisovatelé připisují vzednutí hnutí obraně *demokratického socialismu*, tedy obraně *reformy*, kdežto Mandler obraně *svobody a demokracie*, potřebě působit „vlastní silou“, drobnou prací, tedy v jeho pojetí *mimo* rámec *reformy*. Tato drobná práce, ohnisko subverze umožněné i svobodou projevu je interpretační rámcem redakčního okruhu časopisu *Tvář*, která zde byla z nedostatku prostoru představena na textech Emanuela Mandlera. Směřovat má však v jejich pojetí nikoli k *reformování* socialismu, ten je pro ně *neskutečný*, ale k návratu ke svobodě a demokracii v *liberálním* pojetí.

Když tedy Michael Špirit píše, že texty v *Tváři* „čtete, jako kdyby byly psány pro dnešek“, není to ani tolik proto, že by autoři píšící do *Tváře* psali lépe, originálněji, s větší nadčasovou platností, ale proto, že zastávají *dnes* převládající *liberální* interpretační rámec *osmašedesátého* jako marného pokusu o *reformu* dějinně mylného pokusu o *socialismus*.

Právě většinový pohled kterékoli současnosti ale smysl minulých událostí dovede správně vysvětlit málokdy. Mandlerova interpretace přisvojující spontánní hnutí z otřesu Palachova činu nikoli obraně *demokratického socialismu*, ale demokracii a

²⁵⁸ MANDLER, Emanuel: *Smrt, mýtus a realita*, *Tvář* 3/1969, v: ŠPIRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995, str. 366-371

²⁵⁹ Editor M.Š. v poznámce připomíná, že tento akt české části svazu spisovatelů kritizovali společným textem *Připomínka ke spolupráci v Listech* A. Brousek, L. Dvořák, V. Havel, J. Hiršal, P.Kopta, J. Topol, J. Vladislav a J. Vohryzek.

svobodě v *liberálním* pojetí, která tak oslovuje v roce 1995 Michaela Špirita, by se pravděpodobně u samotného Jana Palacha roku 1969 s pochopením nesetkala. Nelze o něm sice s určitostí říct, že byl marxista – žádný pramen nedokládá, že by jeho filosofická orientace byla pevně ukotvená – ale svou seminární práci na Filosofické fakultě Karlovy univerzity, kde studoval, psanou na přelomu roku věnoval z vlastní iniciativy a k překvapení učitele vedoucího příslušný seminář dějinám Kominterny. Na dobrovolné brigádě v Sovětském svazu byl Jan Palach hned dvakrát. Ano, na dobrovolné: v Sovětském svazu byl dokonce právě v srpnových dnech okamžiku *vstupu vojsk*, kdy žádné brigády povinné nebyly a více než sto tisíc lidí trávilo dovolenou na Západě.²⁶⁰ Mandlerovo odmítnutí stanoviska spisovatelů ale Palach výslovně předejmul: „Leden 1968 začal shora, leden 1969 musí začít zdola (má-li začít),“ napsal svazu v dopise.²⁶¹ Proto je v tomto bodě Mandlerovo konstatování, že „v konfrontaci s obětí pražského studenta a jako odpověď na jeho výzvu tedy takový společensky i politicky významný orgán, jakým je ústřední výbor Svazu spisovatelů, totálně selhal“,²⁶² naopak plně relevantní.

Jan Palach je svým činem nejvýznamnějším z *nepojmenovaných*. Rozepisovat se zde na malém prostoru o velikosti jeho oběti není ani vhodné, ani možné a není to ani cílem této práce. Jen za období od 17. ledna do 1. března 1969 vyšlo ostatně o jeho činu 317 článků napříč vším československým periodickým tiskem.²⁶³ V souvislosti s předmětem zájmu této práce je však pozoruhodné, že Palach v poslední verzi svého poselství, upravené ještě těsně před sebeupálením, omezil požadavky spojené se smyslem svého činu na dva: „1/ okamžité zrušení cenzury, 2/ zákaz rozšiřování ‚Zpráv‘“²⁶⁴ Jeho jediný životopisec, novinář Jiří Lederer, o tom z exilu píše: „Ale Jan ponechává pouze zrušení cenzury a zákaz rozšiřování Zpráv. Soustřeďuje se tedy výlučně na svobodu projevu, na svobodu tisku, na pravdivost a otevřenost informací. Nic víc. Vše ostatní vyškrtává, pokládá je to zřejmě za vedlejší, druhotné, odvozené z požadavků, které nakonec skutečně vyslovuje, požadavků, za něž byl ochoten odevzdat hodnotu nejvyšší – život.“²⁶⁵ Tak je i Palachův čin nejúžejí, jak možno, spojen s otázkou svobody projevu, nejdůležitějším dilematem

²⁶⁰ srov.: LEDERER, Jiří: *Jan Palach. Zpráva o životě, činu a smrti českého studenta*, Novinář, Praha 1990

²⁶¹ BLAŽEK, Petr; EICHLER, Patrik a kol. (vyd.): *Jan Palach '69*, FF UK, Praha 2009, str. 59

²⁶² MANDLER, Emanuel: *Smrt, mýtus a realita*, Tvář 3/1969, v: ŠPIRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995, str. 369

²⁶³ BLAŽEK, Petr; EICHLER, Patrik a kol. (vyd.): *Jan Palach '69*, FF UK, Praha 2009, str. 558

²⁶⁴ tamtéž, str. 471

²⁶⁵ LEDERER, Jiří: *Jan Palach. Zpráva o životě, činu a smrti českého studenta*, Novinář, Praha 1990, str. 91

sledovaného období. Nelze si proto nevšimnout faktu paradoxního protikladu obou jeho požadavků: žádá zrušit cenzuru a zároveň zakázat, tedy *cenзуrovat Zprávy*. Jistě, *Zprávy* byly po celou dobu svého kolportování sovětskou armádou tiskovinou ilegální²⁶⁶ a jejich interpretační rámec byl nejen *dogmatický*, ale zároveň kolaborantský. Obával se Palach, že to není obecně známé?, že jsou *Zprávy* brány někým vážně?, že veřejnost demoralizují?, nebo chtěl zkrátka jen poukázat na to, že není možné, aby cizí armáda s místní pomocí vydávala na okupovaném území vlastní periodikum? John Milton, když přichází k tomuto místu své argumentace ve prospěch neomezené svobody tisku, tedy k námitce, že nepravdivé, mylné, či zlé tiskoviny mohou škodit, přece nakonec zůstává na svém: „čistým jsou všechny věci čisté,“ říká, neboť „poznání nemůže poskvřnit (...), není-li poskvřněna vůle a svědomí“ a spoléhá opět na svobodnou vůli člověka, co si vybere a čemu bude věřit.²⁶⁷ Právě o vůli a svědomí československé veřejnosti měl ovšem Palach v lednu již velké pochybnosti. Vycházel pravděpodobně z příbuzného hodnocení situace jako jeho následovník Jan Zajíc, který v dopise příteli psaném po Palachově pohřbu uvažuje: „Do novin se nemůžu ani podívat, chytne mne vždycky zlost. Lidé kolem mi připadají nevšimaví a zbabělí. A když už nemají žádnou z těchto vlastností, tak jsou zase zamilováni do naší ‚populární čtyřky‘.“²⁶⁸ Dát spolehlivou odpověď na tento paradox v Palachových požadavcích, který však samotný jeho čin nijak nerelativizuje, dnes již nelze. Tak i v jeho *nepojmenovatelném* odkazu zůstává něco z rozporů doby, jejíž interpretaci nelze vtěsnat do žádné jediné šablony.

Nepojmenovaní byli pestří i v tom, jaká ohniska pro svou v kontextu osmašedesátého roku subverzivní činnost volili. Na základě předchozích exkurzů lze shrnout, že jejich úsilí bylo jednak *teoretické* a směřovalo sérií úvah, z nichž zde byly připomenuty alespoň texty Alexandra Klimenta, Václava Havla, Jana Patočky a Ivana Svitáka, k restauraci myšlenky politické opozice. Úsilí *nepojmenovaných* však bylo i *praktické*, když směřovalo obnovováním opozičních politických stran KAN, K 231 a sociální demokracie k *sebepojmenování*. Teoretické i praktické, obojí toto snažení, ve své podstatě subverzivní, se ovšem v podmínkách obrodného procesu snažilo svou činnost provozovat legálně: díky svobodě projevu legálně vycházely texty na téma

²⁶⁶ Vzhledem k ilegalitě *Zpráv* nejsou tyto dodnes ani součástí fondu Národní knihovny ČR.

²⁶⁷ MILTON, John: *Areopagitika aneb Řeč o svobodě tisku*, Ing. Mikuta, Praha 1946, str. 25

²⁶⁸ BLAŽEK, Petr; EICHLER, Patrik a kol. (vyd.): *Jan Palach '69*, FF UK, Praha 2009, str. 94

opozice, vlastní volbou legalistické taktiky postupovali při obnovování klubů a stran i jejich organizátoři. Obě tyto snahy směřovaly tak za horizont *reformně-komunistického* plánu, ale přece hledaly konsensus s mocí a při všech odlišnostech respektovaly existující socialismus jako dané společenské zřízení a zůstávaly de facto v rámci stávajícího systému. Jak ale ukázal exkurz do myšlení s maoismem sympatizujícího pozdějšího teoretika undergroundu filosofa Egona Bondyho a naopak do nepřiznaně *liberálně až konzervativně* orientovaného prostředí *Tváře* v textech jejího hlavního politického analytika Emanuela Mandlera, myšlení *nepojmenovaných* zahrnovalo ve vztahu k tehdejšímu režimu i *antisystémové* prvky.²⁶⁹ Samostatným a *nepojmenovatelným* zůstává čin Jana Palacha. Pro všechny *nepojmenované* však bylo charakteristické jedno: chtěli své věci bez ohledu na svůj poměr k socialismu teoretickému i existujícímu, *reformnímu* či teprve budoucímu pořádat na příště sami. Respektovali a do značné míry sledovali i se sympatiemi pokus *reformátorů* stranu a stát *demokratizovat*, sami ale od počátku do *demokratizačního* prostoru díky svobodu projevu vstoupili s vlastními, často jen subverzivními, ale často i zřetelně konkurenčními představami o jeho výsledné podobě. Tuto svobodu a možnost ji projevat považovali přes léta, kdy neexistovala, za samozřejmou, neboť byla automatickou součástí jejich intelektuální představivosti. Stejně jí od počátku byla i *otevřená, konkurující si pluralita* namísto *plurality monopolizované*, jak ji ve svých úvahách rozpracovávali teoretičtěji založení z *reformátorů*. Přístup *nepojmenovaných* byl někdy jako u Jana Patočky konvergentní, založený na sblížování, jindy ale naopak konfrontační jako zejména v podání Ivana Svitáka. Dnešní historická reflexe jejich aktivit, zejména *liberální* provenience (ale nejen), má jako například Jiří Hoppe tendenci přisuzovat *nepojmenovaným* v událostech *osmašedesátého* větší a jednoznačněji pozitivní význam, než se jeví ve srovnání s ostatními aktéry přiměřené, a jejich cíle, projevy i taktiku neproblematizovat. A jak se viděli po letech oni sami? Václav Havel vzpomíná na svůj text *Na téma opozice* jako na jediné své politické vystoupení roku 1968 v *Dálkovém výslechu* z roku 1986 takto: „Dávno si nemyslím, že by založení nějaké opoziční strany bylo tehdy reálné (bez tradic, zkušeností a vedoucích osobností by z toho byla podobná nanicovatost jako KAN), (...) a dávno už mám k samotnému

²⁶⁹ Šlo by jistě jmenovat další, samostatnou analýzu by zasloužilo radikálně levicové prostředí Hnutí revoluční mládeže. Srov. např.: TESAR, Jan: *Zamlčená diagnóza*, Triáda, Praha 2003, zejména str. 18-30

principu masových politických stran dost skeptický poměr.²⁷⁰ Ivan Sviták naopak viděl i po letech v úvodu do výboru vlastních textů ze sledovaného období *Kulatý čtverec* opoziční politické kluby jako nejvýznamnější zdroj inspirace i pro sametovou revoluci o dvě desetiletí později: „KANy byly vlastně prvními občanskými fóry, čímž nechci tvrdit, že OF je super-KAN, ale jen zdůraznit, že existuje přímá kontinuita myšlenky čelit nároku komunistů na vedoucí úlohu organizováním miliónů nestraníků.“²⁷¹ Alexandr Kliment v knížce vydané s přáteli ke čtyřicetiletému výročí svého původního textu, a nazvané obdobně *Hlas nepojmenovaných*, píše o jiné své tehdejší stati: „Napsal jsem v šedesátém osmém roce text o ženě, která myje nádobí. Komunistický režim ženu u škopku utlouká. Nedává jí žádnou alternativu, nanejvýš – lépe, rychleji, pohodlně, ale to platí i pro dnešek. Kdežto alternativa je svobodněji. Aby se získalo to nejdůležitější, co člověk má, a to je čas. Hlavní otázkou pak je, co si počít s časem ve svobodě. Svoboda je především čas a v tom čase hledání obsahu.“²⁷² Paradoxem polistopadových osudů *nepojmenovaných osmašedesátého* zůstává, že i jejich představy, během *Pražského jara* stojící na okraji hlavního proudu či dokonce proti němu, se po sametové revoluci ocitly až na výjimku Václava Havla znovu a v případě Ivana Svitáka či Egona Bondyho a posléze i *Tvářistů* možná dokonce ve skeptičtější konfrontaci s novým pořádkem, než tomu bylo během sledovaného období. Z toho ale plyne jeden dílčí závěr: *nepojmenovaní* jsou často právě vlastním založením prostě *nepojmenovatelní* a jejich hlas i aktivita stojí v každé společnosti na okraji. Bylo zřejmě důsledkem svobody projevu během *obrodného procesu osmašedesátého*, že byly tyto hlasy přechodně slyšet víc a jejich aktivita sledována s většími očekáváními i obavami, než by tomu bylo v podmínkách, které by slovu a činu jednotlivce nevěnovaly tolik pozornosti a nepřipisovaly mu takový význam. Zároveň se právě v dalším vývoji ukázalo, že *nepojmenovaní* zůstali – opět s významnou výjimkou Václava Havla – vesměs každý sám pro sebe, což ve zpětném pohledu poněkud oslabuje uvažování o nich, jako o zdroji alternativy a nutí přidržet se jejich charakteristiky spíše jen jako *ohnisek* pozoruhodné *subverze*. Mohli být onou alternativou *radikální demokraté*? Za nimi se vydáme v poslední části této práce.

²⁷⁰ HAVEL, Václav: *Dálkový výslech. Rozhovor s Karlem Hvíždálou*, Melantrich, Praha 1989, str. 89

²⁷¹ SVITÁK, Ivan: *Kulatý čtverec. Dialektika demokratizace, úvahy a statě, články z let 1968-1969*, Naše vojsko, Praha 1990, str. 9 (*Ohlédnutí*)

²⁷² HOCHOVÁ, Dagmar; KLIMENT, Alexandr; ŠÍCHA, Jan: *Hlas nepojmenovaných. Pražské jaro jako pokus o svobodu*, Centrum pro média a demokracii a Dagmar Hochová, Praha 2008, str. 59

kapitola pátá – prostor artikulace

Do konce dubna 1968 došlo ke všem prvním klíčovým změnám na vedoucích místech: obměněno bylo předsednictvo, zvolen prezident, ustavena nová vláda i vedení Národního shromáždění a Národní fronty. Přijetím *Akčního programu* byl také načrtnut rámec *reformy* pro nejbližší období. Spontánní prvomájové průvody, do nichž místní stranická vedení tentokrát nestanovila žádná hesla, se proměnily v pestré defilé všech, kdo chtěli svou radost ze svobody, podporu *obrodnému procesu* i vlastní požadavky vyjádřit veřejně. Transparenty hlásaly rozpustit: Pravda vítězí, ale dá to fušku; Žádáme rehabilitaci Krista; Vot naše dělo; Žádáme okamžitě blahobyť; Slováci, nechte nám aspoň ř!; ale i politicky: Žádáme mimořádný sjezd KSČ; Zrušte zákonem cenzuru; Svobodu i odlišným názorům; Demokratickou? Demokraci!; a pak nevelký, ale o to hlučnější, samostatný oddíl manifestujících z KAN: Chceme svobodné volby!; Nechceme jednotnou kandidátku!; Je náš šest milionů!²⁷³ Přelom dubna a května byl ale dobou i nové sovětské aktivizace. Ve dnech 24. a 25. dubna navštívil Československo vrchní velitel Varšavské smlouvy maršál Jakubovskij a předložil požadavek přeložit původně plánované vojenské *spojenecké* cvičení Šumava z podzimu na konec prvního pololetí, s čímž vyjádřil prezident Ludvík Svoboda souhlas. Vzápětí se sovětská strana ohradila proti programovému prohlášení vlády a pozvala představitele KSČ do Moskvy na bilaterální jednání. Uskutečnilo se 4. května a řeč byla nejen o KAN a jeho prvomájových transparentech, ale i o sdělovacích prostředcích.²⁷⁴ Z Moskvy se *reformátoři* vrátili postrašení a svolali před květnovým plénem ústředního výboru poradou krajských a okresních tajemníků. Souběžně se však poté, co dubnové plénum nesvolalo mimořádný sjezd, jak navrhovali někteří *radikální reformátoři*, i oni odhodlávali k převzetí iniciativy. Na poradě v zasedacím sále předsednictva ÚV se „bez Dubčeka, ale s jeho vědomím“ sešli: J. Litera, R. Horák, Z. Jičínský, J. Křen, J. Dienstbier, Z. Hejzlar, M. Hájek, (kupodivu také) E. Erban, M. Reiman a J. Šabata, mimo nich ještě *reformátoři* Josef Smrkovský a František Kriegel.²⁷⁵ Po Literově referátu o Moskvou proměněném vedení padlo několik návrhů, co dělat. Jičínský

²⁷³ srov.: MORAVEC, Jan: *Antipoučení*, Naše vojsko, Praha 1990, str. 174-5

²⁷⁴ PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, str. 46n

²⁷⁵ MORAVEC, Jan: *Antipoučení*, Naše vojsko, Praha 1990, str. 178-92

doporučil vytipovat několik cílů *Akčního programu* a ty realizovat ihned včetně zákona o rehabilitacích, který může pomoci i s očistou uvnitř strany. „Zbavme je stranických legitimací a dovolme postavit je před soud. (...) Tak odpadne i vlna odhalování zvěrstev v tisku.“ Jan Křen se vyslovil pro urychlení postupu při přípravě federalizace, aby i Slováci cítili, že jim *demokratizace* něco přináší, s tím, že musejí být vytvořeny české protipóly slovenských orgánů a organizací – Česká národní rada a Česká komunistická strana. Místo Národní fronty navrhl Socialistickou akci, která by jednak deklarovala socialismus, jednak ale umožnila přizvat nově vznikající subjekty. Miloš Hájek doporučil vytvořit socialistické akci mantinely dvěma podmínkami pro vstup: „uznání reality zespolečenštění výrobních prostředků a respektování demokracie pro všechny“. Zdeněk Hejzlar prosazoval především trvat na svolání mimořádného sjezdu, který by zvolil nový ústřední výbor a novou linii – *demokratický socialismus*. Šabata doplnil nutnost vypracovat „dělnickou politiku a politiku vůči mládeži“. Tak popisuje zrod plánu sepsat prohlášení *Nutnost nové iniciativy* (dále *Nutnost*) historik Jan Moravec, přímý účastník. Datováno je nakonec 10. květnem.

V textu samotném, který se stal například podle Vasila Biľaka ustavujícím dokumentem platformy *druhého mocenského centra ve straně*,²⁷⁶ je základní analýza situace postavena na argumentu, že *Akční program* sice některé změny postuluje, ale faktického se děje málo, vedení strany ztrácí iniciativu a tím prohlášení zdůvodňuje vyostřené psaní sdělovacích prostředků, zakládání opozičních klubů a místy i *antisocialistické* projevy. Proto je třeba nové iniciativy KSČ, ale nikoli ve smyslu jakéhokoli návratu zpět, ale naopak v prohloubení *demokratizace*. Hlavní body *Nutnosti* shrnuje Moravec: „Radikální reformní komunisté tedy: 1/ odmítli hodnocení situace v Československu jako kontrarevoluční; 2/ odmítli změnu taktiky. Hlavním nebezpečím jsou stále konzervativní členové v ÚV KSČ a ve straně; 3/ proto požadovali svolání mimořádného sjezdu KSČ, který by schválil novou generální linii a zvolil nový progresivní ÚV; 4/ navrhli z mnoha úkolů *Akčního programu* vytipovat nejdůležitější; 5/ požadovali ustavit české stranické a státní orgány a tím podpořili přípravu na federativní uspořádání státu; 6/ vyslovili se pro rozšíření pluralitní demokracie a zapojení socialistů, sociálních demokratů, KAN, K 231 a dalších organizací ‚do politiky‘.“²⁷⁷ Tato *radikálně-demokratická* platforma tedy vlastně

²⁷⁶ tamtéž, str. 385;

²⁷⁷ tamtéž, str. 394

v *Nutnosti* navrhla, co Petr Pithart popsal jako druhou z *realistických* možností, jak mělo *reformní* vedení podstupovat: „odvážněji, důsledněji a neohlížet se na to, co tomu řeknou v Moskvě“.²⁷⁸ Přes některé okrajové úlitby v textu jako „hodláme přitom zůstat věrni závazkům k našim socialistickým spojencům“ se *Nutnost* nepřímo i přímo vymezuje proti rozdělenému světu a proklamuje úsilí o spolupráci především „všech progresivních sil a hnutí, které existují v různorodých formách“ s tím, že takto formulované spojení také s hnutími fungujícími „v podmínkách spotřební společnosti bez ohledu na někdy rozdílné politické a ideologické názory“, má být výrazem „nové orientace mezinárodního dělnického hnutí“. O Sovětském svazu v textu nepadne slovo.²⁷⁹ I tak je však *Nutnost* spíše strategickým, než programovým dokumentem. *Radikální reformátoři* se navrženou strategií ale odlišují od ostatních *reformátorů* jejím založením nikoli na souběžném boji s *dogmatickými* i *antisocialistickými* silami – jak se posléze prosadilo na květnovém plénu -, ale na aktivním nástupu, na prohloubení *reformy*. Zastávali názor, že právě radikalizace společenské *reformy* (i *reformy* strany změnou jejich stanov, linie a vedení) odstraní příčiny kritiky a všechny složky společnosti znovu sjednotí.

Nutnost byla sice ustavujícím strategickým textem *radikálních demokratů*, jejich interpretaci situace však začal programaticky formulovat svým esejem *Naše nynější krize*²⁸⁰ již o měsíc dřív filosof Karel Kosík, 16. května vyšlo jeho šesté a poslední pokračování v *Literárních listech*. Kosík, hlavní teoretik *radikálních demokratů*, vycházel ze dvou svých velkých předchozích studií: *České radikální demokracie*²⁸¹ a *Dialektiky konkrétního*.²⁸² V *České radikální demokracii* po desetiletém studiu²⁸³ vědomě obnovuje historický důraz na spojení nikoli jen dělníků a rolníků, ale „trpícího a myslícího lidstva“, tedy *proletariátu* a *inteligence*: „pro revoluční demokracii je typické přímé, bezprostřední spojení revoluční inteligence

²⁷⁸ PITHART, Petr: *Osmášedesátý*, Rozmluvy, Praha 1990, str. 35

²⁷⁹ *Nutnost nové iniciativy*, 10. května 1968, v: MORAVEC, Jan: *Antipoučení*, Naše vojsko, Praha 1990, str. 385-94

²⁸⁰ KOSÍK, Karel: *Naše nynější krize*, Literární listy, 11., 18. a 25. dubna a 2., 9. a 16. května 1968, str. 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 134-48

²⁸¹ KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie*, SNPL, Praha 1958

²⁸² KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního*. Studie o problematice člověka světa, ČSAV, Praha 1965

²⁸³ Patrný je jeho posun od *dogmatismu* k *radikálnímu demokratismu* zejména při srovnání úvodního textu k výboru *Čeští radikální demokraté* z první poloviny padesátých let, do něhož sebral nejdůležitější programatické statě *radikálních demokratů*, a celku studie *Česká radikální demokracie* ze sklonku padesátých let.

s masami“.²⁸⁴ Doložení kořenů této aliance z minulosti mělo určitý aktuální význam: chtělo rehabilitovat vzdělané lidi, kteří byli v padesátých letech v neustálém podezření z nedostatečné *pokrokovosti*, jako vrstvu a chtělo je jako *historické* spojence *proletářů* učinit jimi znovu. O několik let později jde však podstatně dál. Méně hovoří v kolektivních kategoriích a soustřeďuje se na rehabilitaci významu jednotlivce. Do středu marxistické filosofie se *Dialektikou konkrétního* pokouší Kosík vrátit subjekt, jednotlivce skrze důraz na jeho praxi, která se projevuje prací. „Subjekt poznává svět jen tím, že do něho aktivně zasahuje a jen aktivní proměnou světa poznává sám sebe,“ píše.²⁸⁵ Zároveň si ponechává distanc vůči existencialismu: „V existenciální modifikaci se subjekt individua probouzí ke svým možnostem a volí je. Nemění je, ale mění svůj postoj ke světu. Existenciální modifikace není revoluční přeměna světa, nýbrž individuální drama jedince ve světě.“²⁸⁶ Tuto ze svého pohledu redukci odmítá. S využitím svého pojmu konkrétna, nebo též totality, popisuje (implicitně) vývoj v Československu po roce 1948 jako falešnou totalitu: „Falešná totalita se objevuje ve třech základních podobách: 1/ jako prázdná totalita, v níž chybí reflexe, určení jednotlivých momentů a analýza (...); 2/ jako abstraktní totalita, v níž je formalizován celek proti částem (...). Takto chápané totalitě chybí geneze a vývoj (...); 3/ jako špatná totalita, v níž skutečný subjekt byl nahrazen subjektem zmytologizovaným.“²⁸⁷ Je patrné, že tato zásadní objektivizovaná kritika stalinismu (nejen) v Československu i oba návraty – rehabilitace inteligence jako vrstvy i jedince jako svébytného subjektu v dějinách – mají své hranice: především zůstávají uvnitř pojmání skutečnosti jako *totality*, k jejíž proměně je tak třeba *revolučního* okamžiku. Je však zároveň nesporné, že Karel Kosík teoreticky připravil *radikální reformu*, že ji i z *marxistického* pohledu oprávnil.

V *Naší nynější krizi*,²⁸⁸ která je ohlasem stejnojmenného textu Masarykova, program *radikálních demokratů* Karel Kosík konkretizuje. Vidí a přiznává tyto krize: krizi politického systému, politické osobnosti, tříd a společnosti, národa, moci a socialismu. Krizí politického systému myslí především problém straníků a nestraníků pod nežádoucím dohledem vedoucí úlohy: „Ztotožněním vedoucí role s vládnoucím

²⁸⁴ KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie*, SNPL, Praha 1958, str. 32

²⁸⁵ KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka světa*, ČSAV, Praha 1965, str. 126

²⁸⁶ tamtéž, str. 61

²⁸⁷ tamtéž, str. 43

²⁸⁸ KOSÍK, Karel: *Naše nynější krize*, Literární listy, 11., 18. a 25. dubna a 2., 9. a 16. května 1968, str. 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 134-48

postavením vzniká jedna z nejtemnějších mystifikací v dějinách socialismu“, píše a odmítá tak nejen automatický nárok komunistů na vedoucí úlohu, jak jej revidují *reformisté*, ale zpochybňuje výklad vedoucí úlohy jako totožné s vládnoucím postavením jako takovým. Krizí politické osobnosti je Kosíkovi fakt, že soudobí politici již nevytvářejí sami svůj politický program skrze neustálé promýšlení jeho „smyslu a možností“, ale stali se pouhými techniky moci: „politický pragmatik je prospěšný v druhotných záležitostech, ale v základním selhává“, dodává. Opět implicitně je z jeho úvah patrné, že politická osobnost se nemůže řídit žádným hotovým učením od někoho jiného. Jmenuje jako příklady takových osobností, které si byly i teoretiky, Rosu Luxemburgovou, Masaryka, Lenina a Gramsciho, je však zřejmé, kam míří: ani Leninovo teoretické učení, jako žádné jiné, nemůže být konečnou autoritou rozsuzující *dnešní* spory o smysl a možnosti *dnešní* politiky. Krize tříd a společnosti spočívá podle Kosíka v umělém rozdělení inteligence od dělnictva *byrokratickou* vrstvou usilující o systém, který „by jednotlivé vrstvy izoloval do jejich zvláštních zájmů a učinil by z byrokracie jak jediného nositele univerzálního zájmu, tak výlučného zprostředkovatele“ informací: „uzavřít dělnictvo do závodů, rolnictvo do vesnic a inteligenci do knihoven“. V Kosíkově výkladu zaujímá zároveň stěžejní úlohu pro praktický výkon nezprostředkované dělnické moci v socialistickém státě svobodný tisk: „Jak může hrát dělnická třída politickou roli, jestliže nemá přístup k informacím (...)“ a jejich výklad jí zprostředkovává někdo jiný v jejím jménu?, ptá se. Požaduje proto rekonstituování dělnictva jako politické síly – vyjma svobody projevu – těmito prostředky: zavedením samosprávy výrobců, demokratizací odborů a zavedením dělnických rad. Krize národa je Kosíkovi krizí české otázky, kterou podle něj nyní dokonce hlavně tvoří slovenská otázka, tedy způsob, jímž bude provedeno státoprávní zrovnoprávnění obou národů ve společném státě. Krizi moci ukazuje Kosík na vztahu revolučního úsilí proměnit člověka a subjektu této proměny. „Revoluce si musí být vědoma osudné záměny, která ztotožňuje osvobození člověka s jeho manipulovatelností a která se domnívá, že člověk je tím dokonaleji vychován a převychován, čím dokonaleji je ovládán.“ Po osvobození musí nastat samostatnost a tu si „vytváří každý člověk sám a bez zastoupení“. Poslední Kosíkem popsanou nynější krizí je krize socialismu. Skrze kritiku pojmu vědeckotechnologické revoluce a

jím implikovaných nadějí v technický rozvoj umožňující i rozvoj člověka,²⁸⁹ vrací otázku ke smyslu revoluce, jímž má být *osvobozování* člověka.

Kosík tak ve svých krizích na několika místech souzní, ale hlouběji teoreticky zdůvodňuje *reformní* program: federalizací, svobodou projevu; v dalším jej z *radikálně-demokratických* pozic překonává: odmítá vedoucí úlohu spojovat s vedoucí mocí, odmítá leninskou teorii jako automatickou autoritu, postuluje nezastupitelnost svobody jednotlivce po revoluci: žádá tedy vlastně přímou demokracii; a v jednom případě *reformní* teorii přímo odmítá: vědeckotechnologická revoluce je pro něj mystifikací, redukcí smyslu revoluce, který spočívá v osvobozování, nikoli jen v technickém pokroku a implicitně ani ne jen v materiálním.²⁹⁰

Přímá souvislost, do níž Karel Kosík klade ve svém eseji svobodu projevu jako zdroj informací nutný k obnovení skutečné moci dělnictva, k jeho politizaci, je z hlediska této práce asi nejdůležitějším momentem jeho argumentace. Kosík uvádí, že je nutné se zbavit korporativismu, do něhož jsou zaměstnanci uzavřeni ve svých závodech. Lze dovodit, že tento omezený obzor právě redukuje jejich teoretickou politickou úlohu z obhajoby zájmů celé společnosti prakticky na obhajobu vlastních (materiálních) zájmů a to ještě nedostatečnou. Svoboda projevu je tak *radikálním demokratům* – mediovaná sdělovacími prostředky – *prostorem artikulace* zájmů dělnictva a ostatních vrstev společnosti a tím uplatňováním jejich demokratické účasti na politickém rozhodování. Otázkou, kterou si Kosík v této souvislosti však neklade, a která je i stále znovu vyvstávajícím rozporem působení svobody projevu sdělovacích prostředků během *Pražského jara*, ale zůstává: není-li tedy *byrokratická* řídicí vrstva ztělesněná vedoucí úlohou strany a jejího *aparátu* tím, kdo je schopen artikulovat autentické zájmy dělnictva a všech vrstev společnosti, a zkušenost dvaceti let od února ukázaly, že nebyla, může tuto úlohu artikulace zájmů plnit skrze sdělovací prostředky vzdělanostní vrstva, intelektuálové? Může tyto zájmy artikulovat v jejich rozmanitosti, protichůdnosti, v jejich proměnlivosti nejen dočasně proti

²⁸⁹ viz.: RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*, Svoboda, Praha 1969

²⁹⁰ Tato teze je rozvedením jeho starší kritiky pojetí emancipačního boje určitou skupinou takřčených socialistů ve čtyřicátých letech devatenáctého století v českých zemích: „Boj proletariátu za nejvlastnější ekonomické zájmy je pro ně ‚ubohým materialismem‘.“(str. 132) Jenže: „Rozdělení půdy rolnictvu není samoučel, nýbrž jen prostředek, jak změnit celou společnost.“(str. 29). Spolu tyto teze znamenají, že napadat úsilí o materiální (nebo technický, případně vědeckotechnický) pokrok je z Kosíkova marxistického pohledu nesprávné, ale usilovat jen o něj, bez vědomí jeho spojení s osvobozováním lidstva, je reduktivní. Viz.: KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie*, SNPL, Praha 1958

byrokratickému aparátu, na nutnosti jehož odstranění se společnost shodla, ale trvale i poté, co tento aparát svou moc pozbyl? Nestaví nakonec inteligenci²⁹¹ privilegováním úlohy mediace v procesu politického rozhodování jejím přeceněním do obdobného postavení, jaké kritizuje u *byrokratické vrstvy aparátčků*, totiž do úlohy „jak jediného nositele univerzálního zájmu, tak výlučného zprostředkovatele vzájemné výměny informací“? A nestaví se během *Pražského jara* do této úlohy dokonce již i během odstraňování byrokratického aparátu a proti němu, sdělovací prostředky, resp. ti, kdo jimi disponují, sami? Kritické myšlení o jejich úloze nesmí tyto otázky při promýšlení zespolečenštělého vlastnictví i sdělovacích prostředků pominout. Právě že totiž *zespolečenštělého* vlastnictví: tyto sdělovací prostředky nejsou v *radikálně-demokratickém* pojetí jejich majetkem, jejich prostorem ani nástrojem, jsou veřejným prostorem, společně sdíleným a úlohou novinářů a všech, kdo jich k artikulaci určitých zájmů užívají, je dbát na to, aby přístup nebyl znemožněn nikomu. Jenže opět: kdo kontroluje kontroly? Kdo bude dbát na to, aby oni dbali na to, aby oni dbali na to atd., aby přístup nebyl nikomu znemožněn? Na tyto otázky Kosík neodpovídá. *Radikálně demokratické* pojetí svobodného tisku, rozhlasu a televize ale znovu umožňuje *prostor artikulace* – alespoň jako možnost. *Literární noviny*, v *osmašedesátém* na jaře už jako *Literární listy* a po pauze mezi srpnem a listopadem ještě do května '69 coby *Listy*, ztělesňovaly tehdy a v mnoha vzpomínkách i obecném povědomí ztělesňují dodnes jakéhosi ducha oné doby. Jejich náklad se pohyboval v rozmezí mezi čtvrt milionem a třemi sty tisíci výtisků,²⁹² což je i s ohledem na to, že šlo o týdeník a to Svazu československých spisovatelů, tedy specializovaný na intelektuální čtenáře, číslo svědčící o něčem mimo-řádném. Vedle knihy věnované vyostření situace mezi *Literárními novinami* a spisovateli na jedné straně a stranickou nomenklaturou na druhé předcházející čtvrtému sjezdu spisovatelů v roce 1967, popsanou šéfredaktorem *Literárek* do června 1968 Dušanem Hamšíkem,²⁹³ je hlavním zdrojem informací o osudech týdeníku vzpomínková kniha jejich staronového šéfredaktora mezi červnem 1968 a květnem

²⁹¹ Ten pojem je protivný svou třídní příchutí a cítím, že nevystihuje dobře dnešní představu o člověku, jehož obživou je intelektuální činnost, ale z nedostatku jiného pojmenování jej budu používat i v dalším, bude-li to nezbytné.

²⁹² HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 19-20

²⁹³ HAMŠÍK, Dušan: *Spisovatelé a moc*, Československý spisovatel, Praha 1969

následujícího roku Milana Jungmanna.²⁹⁴ Netřeba tedy jejich příběh platformy *radikálních reformátorů* i *demokratů* otevřené poměrně široké škále polemických názorů rekonstruovat, již byl napsán. Přesto, než se dostaneme k několika nejvýznamnějším *radikálně demokratickým* textům, které byly na stránkách *Literárek* otištěny, je třeba se krátce zastavit u způsobu, jímž Milan Jungmann po letech jejich příběh, právě že ne historii, vypráví. Je to v jeho podání nepatetické vyprávění, jemuž dává soustavně určitý smysl: oprošťování literatury od *dogmatu* socialistického realismu a probouzení svobodnější polemické diskuse mezi různými literárními proudy a osobnostmi, v němž se odráží i politický vývoj po roce 1952 (kdy list vznikl zrušením deníku Lidové noviny) až do *obrodného procesu*, který byl v jeho podání sporem spisovatelů okruhu *Literárních novin* se stranickým vedením zahájen. Popisuje je také jako boj s některými budoucími *reformátory*, např. se Zdeňkem Mlynářem. Přiznává i četné okamžiky, kdy redakce přistoupila na otištění *dogmatických* interpretací a polemik, i takové, kdy je jako autor sám napsal – například roku 1958 v kritické poznámce o básni Oldřicha Mikuláška *Vyvolávač*, kterou na zadání tehdejšího šéfredaktora Jana Pilaře v rámci právě probíhající kampaně „proti duchu druhého sjezdu“ spisovatelů odmítl jeho „morbidní nálady“. „Trapný případ zapadl, ale mně po něm zůstala nadlouho hořká pachout“, dodává.²⁹⁵ V jeho zasvěceném podání jsou *Literární noviny* jedním z prostorů, v němž dochází k artikulaci společenských změn, které přecházely spisovatelský sjezd i leden 1968. „Po změně ve vedení,“ píše Jungmann, „se musela změnit i strategie a taktika *Literárek*. Už nešlo opírat se o pouhou ‚filosofii‘ antidogmatismu, která odpůrce dogmatismu jistým způsobem myšlenkově omezovala a připoutávala je k tématům, jež dogmatismus nastoloval. Úkolem teď bylo rozšiřovat svobodu projevu, podporovat názorovou toleranci, rozrůzněnost, možnost seskupovat se i do jiných než ‚stranických skupin‘.“²⁹⁶ Proto bylo březnové první číslo nově *Literárních listů* věnováno anketě *Odkud, s kým a kam?*, jíž se zúčastnilo přes sto třicet osobností, mezi nimi třeba i Václav Černý.

Jungmannův popis událostí z perspektivy *Literárních novin* (a *LL* a *L*) je zásadně ovlivněn několika již *porevolučními* motivacemi: usiluje potvrdit smysl svého a redakčního úsilí *Literárek* jako součásti *radikálně reformního* procesu, polemizovat

²⁹⁴ JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999

²⁹⁵ tamtéž, str. 25

²⁹⁶ tamtéž, str. 250

s reduktivní interpretací úlohy listu a jeho redakčního okruhu na dobově omezený *reformismus* a zároveň dát jasně najevo, že dnes, v *nové době* už nemá se svým tehdejší *reformismem* ani jeho *radikálně demokratickým* překonáním nic společného. Motivaci první dokládá především celou svou knihou, pro ilustraci obecného sdílení této interpretace několikrát cituje i hodnocení zvenku, například Jana Trefulku, šéfredaktora *Hosta do domu*, ze zmíněné ankety *Odkud, s kým a kam?* „Staré Literárky udělaly velký kus práce. Až se jednou bude moci bez hysterie a podezřívavosti hodnotit jejich úloha v posledních letech, ukáže se bezpochyby, že významně přispěly k obnovení dělné, zdravě kritické a v pravém slova smyslu demokratické atmosféry v životě naší společnosti.“²⁹⁷ Podstatou této motivace je legitimizovat formování *reformního* prostředí v době *osmašedesátému* předcházející jako relevantní a pozitivní. Motivace druhá je přítomna opakovaným vymezováním se, nepřímým a místy naopak přímým vůči v určitém *porevolučním* prostředí (zmiňuje například *Kritickou přílohu Revolver revue* a nakladatelství *Torst*, ale platí to i o mnohých dalších) nekriticky přejímané interpretaci protikladu *Literárek* a *Tváře* jako *reformně-komunisticky* a *liberálně-demokraticky* orientovaných časopisů, interpretaci, která – jak bylo již také diskutováno výše – má jako všechny interpretace *osmašedesátého* svůj politický podtext, protože implikuje rozdělení na *prorežimní* (dnes irelevantní) a *protirežimní* (jedině autentickou) opozici. Opakovaně²⁹⁸ v tomto smyslu například vyjadřuje údiv nad editorským hodnocením Michaela Špírita ve výboru z *Tváře*:²⁹⁹ „Proto vzbudilo můj podiv, když vzdělaný literární historik Michael Špirit po téměř třiceti letech označil vystoupení lidí z okruhu *Literárek* za projevy (míněno na IV. sjezdu spisovatelů, pozn. aut.), které se nesly ‚v duchu zjevené pravdy jako emfatické řečnické tázání, quasiproblematizování, které spíš než k problému odkazovalo k patosu, jímž se věc uchopovala‘. Jestliže v odvážné kritice společenské krize zaslechl jen ‚náhle odlišné mínění‘ a označil celou akci za ‚cynické, nezodpovědné chování‘, zůstává nad tím rozum stát. U literárního politikáře by to bylo pochopitelné, ten sleduje takovými formulacemi své záhadné cíle, u seriózního vědce takové provokační furiantství nechápu.“³⁰⁰ Michael Špirit přece jen se vším

²⁹⁷ tamtéž, str. 253, ale také ji přiznává v kapitole Na závěr: „Doufám, že i z mého vylíčení vysvitne dramatická zápasu o pravdivější poznání nás v redakci, zápasu zprvu málo jasného, leč postupně promyšlenějšího a stále důslednějšího.“; tamtéž, str. 386

²⁹⁸ tamtéž, str. 219-20, 231 a 251

²⁹⁹ ŠPÍRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995

³⁰⁰ JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999, str. 231

všudy převzal dobové hodnocení *Tvářistů*, Milan Jungmann to nepoznal? Podstatou této motivace je představit a legitimizovat *radikálně reformní prostředí Literárek* jako klíčovou složku *Pražského jara*, nezávislou na politice *reformního komunismu* a tím ji jaksi i uchránit spojenectvím s – v Jungmannově dikci – poraženou *reformou*. Třetí motivace se projevuje opakovaným distancováním se od *reformních politiků* (Jungmann je v pasážích věnovaných posrpnovému období označuje bez rozdílu i za kolaboranty) a celkovým tónem vzpomínek, v nichž je na pokus o socialismus nahlíženo implicitně jako na omyl, který definitivně potvrdil *vstup vojsk*. Smyslem této distance je podobně jako u Pitharta, byť v jiném provedení, *vykoupení se zřeknutím*: volba morálního rozřešení intelektuálně pro mnohé neřešitelného, legitimizující pro přítomnost. Tato trojí motivace, přítomná v optice Jungmannova vyprávění, je výrazem obranné strategie vůči *dogmatické kritice* z jedné, *liberální* z druhé a *realistické* (například Pithartově) z obou stran, postulující spolu dvojí vinu *radikálně reformního prostředí*: vinu radikalismu zároveň nedostatečného i přílišného.³⁰¹

Nyní se na několik jeho hlavních projevů musíme blíže podívat a na prvním místě na dva texty, které se staly manifestacemi celonárodní podpory *reformnímu* úsilí i obav z jeho zvratu: na *Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, umělcům a všem* (dále *Dva tisíce slov*)³⁰² a na *Poselství občanů předsednictvu ústředního výboru Komunistické strany Československa* (dále *Poselství*).³⁰³ Autorem prvního textu je Ludvík Vaculík, druhého Pavel Kohout, oba vyšly nejprve v *Literárních listech* a oba podepsaly statisíce lidí, *Poselství* přes milion.³⁰⁴

Dva tisíce slov nejprve shrnují předlednový vývoj: „S nadějami přijala většina národa program socialismu. Jeho řízení se však dostalo do rukou nepravým lidem.“ Strana podle Vaculíka získala postupně všechny úřady, až ztratila všechnu důvěru a

³⁰¹ Je však třeba rozlišit: Petr Pithart kritizuje *reformní prostředí* za nedůslednou taktiku, kdežto *radikálně demokratické prostředí* za nedůsledné myšlení.

³⁰² VACULÍK, Ludvík: *Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, umělcům a všem*, Literární listy, 27. června 1968, str. 1 a 3, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 219-23

³⁰³ KOHOUT, Pavel: *Poselství občanů předsednictvu ústředního výboru Komunistické strany Československa*, Literární listy, zvláštní vydání 26. července 1968, str. 1, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 257-8

³⁰⁴ *Dva tisíce slov* vyšly zároveň také v *Mladé frontě, Práci a Zemědělských novinách*. Podnět k jejich sepsání dali již počátkem června čtyři vědci: O. Wichterle, J. Brod, O. Poupá a M. Holub. Jiří Hoppe hodnotí tento text v poznámce editora u textu jako „nejznámější a nejdůležitější dokument Pražského jara“; Srov.: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 222

„většina lidí ztratila zájem o obecné věci“. Za tento stav odpovídají podle autora sice všichni, ale víc komunisté a především ti, kdo byli „součástí či nástrojem nekontrolované moci“. V situaci, kdy „volby neměly význam, zákony ztratily váhu“ řídila tato malá skupina z Prahy všechnu činnost celé země. „Žádná organizace nepatřila ve skutečnosti svým členům, ani komunistická.“ Nejhorším „klamem“ podle Vaculíka bylo, že se tato moc vydávala za moc dělnickou, přitom „ví každý dělník, že dělnictvo prakticky nerozhodovalo o ničem.“ Někteří si to uvědomovali, ale problému zabránit nedovedli. Špatný stav ale pokračuje: „Velká část funkcionářstva se brání změnám a má dosud váhu!“, zvláště v obcích. Následuje popis dosavadního průběhu *obrodného procesu*. Přiznává komunistům, že začal v komunistické straně, ale upozorňuje, že jinde začít ani nemohl, protože jenom komunisté mohli žít „jakýmsi politickým životem“. Ani *obrodný proces* však podle autora nepřichází „s ničím příliš novým. Přináší myšlenky a náměty, z nichž mnohé jsou starší než omyly našeho socialismu.“ Je však zdrojem naděje. I ti, kdo jí nevěří, by se měli zapojit. Svoboda slova je podle Vaculíka sice předpokladem nalézání vzájemné shody a vymožeností nové situace, ale „do příštích dnů však musíme jít také s vlastní iniciativou“. Spočívat má ve spolupráci s komunisty nikoli proti nim. Má být žádána příprava místních akčních programů a odchod lidí, kteří „zneužili své moci“, je třeba se soustředit na obsazení vedení podniků i odborů čestnými lidmi, konat jednání veřejných orgánů veřejně, ty otázky, které nechce nikdo projednat, projednat sami a „prozrazujeme fyzly“. „Považujeme federalizaci za způsob řešení národnostní otázky, jinak je to jedno z významných opatření k demokratizaci poměrů. Toto opatření samo o sobě nemusí ani Slovákům přinést lepší život.“³⁰⁵ Závěrem manifest upozorňuje na nebezpečí zahraničních sil a proklamuje: „Své vládě můžeme dát najevo, že za ní budeme stát třeba se zbraní, pokud bude dělat to, k čemu jí dáme mandát, a své spojence můžeme ujistit, že spojenecké, přátelské a obchodní smlouvy dodržíme.“ Tento okamžik je proto poprvé od války znovu velkou příležitostí.

Manifest byl krom originální formulace veřejného mínění v několika významných bodech nový hlavně po obsahové stránce. Předně si nebral žádné servítky a minulých dvacet let shrnul vlastně bez dalšího jako katastrofu, která se socialismem či vládou dělníků neměla nic společného, bez toho jinde vždy přítomného ale. Na

³⁰⁵ Tuto část týkající se federalizace vysvětlil po kritice ÚV KSSS Ludvík Vaculík samostatným textem; viz.: VACULÍK, Ludvík: *Omluva o 992 slovech*, Literární listy, 11. července 1968, str. 1-2, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 242-4

druhé straně se i tak přihlásil bez výminky k socialismu a k potřebě ho *reformovat* a společnost *demokratizovat*. Nové bylo však zejména to, že vedle shora probíhajícího *obrodného procesu* neměla nadále veřejnost jen přihlížet nebo diskutovat, měla se do změn aktivně a podle svého zapojit. Stát se přímým účastníkem, hybatelem dalších změn. *Obrodný proces* se tím měl jednak doma opevnit vůči možnému návratu zpět či zastavení, jednak rozšířit také do míst dosud často netknutých: podniků a obcí, jednak se před hrozbou zvenku bránit i silou. Měl tedy v zásadě tři cíle: mobilizovat veřejnost ve prospěch *reformy*, zabránit ustupování *reformátorů* před domácím i zahraničním tlakem, tedy působit jako protiofenziva, a jelikož byl otištěn těsně před zahájením okresních konferencí, které měly volit delegáty na záříjový sjezd, také podpořit *reformní* síly v rozhodujícím střetu uvnitř strany. Všechny tyto tři cíle jako politický akt splnil a způsobil *radikálně demokratický* obrat v situaci: znovu poněkud apatická veřejnost se jím na začátku léta probrala a sjednotila za *reformním* programem (a také proti vnější hrozbě), *reformátoři* se dostali do protitlaku, který vedl k jejich odmítnutí účasti na *internacionálním* pohovoru ve Varšavě, a delegáty mimořádného sjezdu byli zvoleni z osmdesáti procent přesvědčení zastánci *reformy*.³⁰⁶ Co snad bylo však nejdůležitější, manifest rehabilitoval legitimitu plnohodnotné politické úlohy občanské společnosti, v takové intenzitě ji možná dokonce v našich poměrech vůbec konstituoval. Slova manifestu vybízejí k politickému činu s takovou naléhavostí a každého, že nemůže být pochyb o revolučnosti jeho výzvy, ačkoli jsou k domnělému nositeli této revolučnosti – komunistické straně – tak nemilosrdné. „Činy, založené na principu – na smyslu pro pravdu a konání pravdy, mění stav věcí a mění i naše vztahy, a jsou proto nezbytně revoluční,“ píše v zakládajícím textu této ryzí tradice její objevitel.³⁰⁷ Je to netřídní, občanská, individuální revolučnost. Manifest ji však zároveň dovedl ukázat společnosti najednou a tak ji naráz popsal jako svéprávnou, zbavil ji odvislosti, vyčkávání, učinil ji subjektem změny. Stal se nejpůsobivějším výrazem artikulace zájmů společnosti – artikuloval ji samotnou jako společnost.

Také *Poselství* začíná adresou: je určeno *soudruhům*, kteří budou „jednat o osudu nás všech“ a jeho smyslem je jim tuto těžkou chvíli „ulehčit svou podporou“. Nejprve pojmenovává minulost. Klade do roku 1918 okamžik, kdy „naše národy tak horoucně

³⁰⁶ Mezi delegáty sjezdu byl prováděn názorový průzkum; Srov.: MORAVEC, Jan: *Antipoučení*, Naše vojsko, Praha 1990, str. 419

³⁰⁷ THOREAU, Henry David: *Občanská neposlušnost a jiné eseje*, Christiania, Poprad 1994, str. 27

pozdravily demokracii“, ovšem neúplnou, bez politické a sociální jistoty. „Tím dychtivěji pozdravily naše národy socialismus“ od roku 1945, avšak ani ten nebyl úplný, neboť postrádal občanskou a tvůrčí svobodu. Následuje shrnutí toho, o co je usilováno od ledna: spojení jich obou, „alternativa pro celou civilizaci“. Autor dále staví toto úsilí na jedné straně proti jeho *spojeneckému* nepochopení na druhé a upozorňuje, že trest, který nám chtějí *spojenci* uložit, dopadne především na ně. Úkolem československé reprezentace na jednáních se Sověty v Čierné je tak tomuto nebezpečí zabránit. „Vše, oč usilujeme, dá se shrnout do čtyř slov: SOCIALISMUS! SPOJENECTVÍ! SUVERENITA! SVOBODA!“ V socialismu a spojení jsou podle Kohouta československé záruky socialistickému společenství nepřipustit vývoj, který by jeho zájmy ohrožoval, v suverenitě a svobodě naopak záruky československého *obrodného procesu* v neopakování chyb minulosti. Kohout poté odráží případnou námitku, že existují i extrémní, *antisocialistické* hlasy: „jsou právě produktem policejné byrokratického režimu“, který „zahnal řadu lidí do vnitřní opozice“. Podpora socialismu je však podle *Poselství* právě teď „silnější, než kdykoli v minulosti“. Závěrem apeluje text jednotlivě na všechny členy předsednictva v tom, aby vysvětlili jménem „lidu, který v těchto dnech přestal být pojmem a stal se znovu silou, jež vytváří dějiny“, že demokracii potřebuje a že z cesty, „na kterou jsme vyšli“ „živi nesejdeme“.

Společné *Poselství* podpory Dubčekovu předsednictvu ÚV KSČ na jednání se sovětskou delegací v Čierné nad Tisou, sepsané Pavlem Kohoutem a šířené ve zvláštním vydání *Literárních listů*, je textem podepsaným nejvíce občany naší země v dějinách. Jeho ambicí není nic zvrátit, ale politicky podepřít stávající programovou linii. Podepřít proti sovětské přesile, podepřít ale i proto, aby znemožnilo ústup. *Poselství* je nesmlouvavě loajální: odmítá smlouvat o ústupcích, ale zároveň neklade žádné nové požadavky. Jak velmi jiné je ale, než manifest Vaculíkův. Odevzdává tutéž veřejnost, kterou *Dva tisíce slov* před měsícem vyzvalo k samostatnosti, nejen zcela do závislosti na určité politické koncepci, ale dokonce přímo do rukou jejím politickým zástupcům. Jistě, okamžik je mimořádný i smysl je zřejmý. Přesto je tento text příznakem identifikace politiky s politickou reprezentací a jako takový je mnohem více projevem nacionálního paternalismu, než *radikální demokratičnosti* a v tomto smyslu také artikuluje veřejné mínění výrazně pod úrovní *Dvou tisíců slov*. Důsledky volby této taktiky se sice ještě v Čierné a do srpna projeví v chování většiny této reprezentace pozitivně její loajalitou vůči k ní loajálnímu veřejnému mínění („Jsme

s vámi, buďte s námi!“), avšak s *příchodem vojsk* se vzájemný poměr soudržnosti politizované veřejnosti a jejich zástupců začne vychylovat v neprospěch společnosti („Byli jsme s vámi, buďte přece s námi!“). *Poselství* na této sázce na loajalitu ad hominem bude mít určitý podíl: zatíží neúměrnou odpovědností na jedné straně a neúměrným očekáváním na straně druhé – svou artikulací loajality zužuje ve skutečnosti *Poselství* politický prostor veřejnosti i její politické reprezentaci.

Vedle dvou těchto velkých, historických textů leží samozřejmě další množství textů malých, ostatních, množství zcela nepřehledné, z něhož vybírat je možné donekonečna. Takový výběr jednak přesahuje možnosti této práce, jednak je nutně aktem povýtce subjektivním. V rámci zvolené metody popsat různé interpretace svobody slova a nakládání s ní a tím se pokusit odpovědět na klíčovou otázku, jakou úlohu svoboda slova a její projevy ve sdělovacích prostředcích ve sledovaném období měly, je však nezbytné ještě na příkladu ukázat, jaká úskalí některé *radikálně-demokratické* projevy zahrnovaly. Lze to snad vhodně na dvou textech – jednom rozhovoru a jednom článku – nepominutelné novinářské osobnosti Antonína J. Liehma, dlouholetého redaktora *Literárních novin, listů* atd., a v dubnu 1968 i kandidáta na šéfredaktora zamýšleného deníku *Lidové noviny*.³⁰⁸

Prvním je rozhovor s Liehmem převzatý *Literárními listy* ze švýcarského listu *Gazette de Lausanne*.³⁰⁹ „Sami víme lépe, co už nechceme, než co by bylo třeba udělat,“ říká sice, ale dodává: „Za prvé jde tedy o demokratizaci strany. To se musí stát rychle. (...) Za druhé je třeba demokratizovat celý veřejný život a existující instituce.(...)“ Pak „dojdeme nezbytně k tomu, že začneme pocíťovat potřebu nových institucí, nového mechanismu, který může znamenat i pluralismus“ (...) Otázku vztahů mezi oběma národy je třeba začít vyřizovat bez prodlení. Budou určitě podniknuty kroky k ústavní revizi postavení Slovenska i k dosažení lepší rovnováhy mezi ekonomikou obou částí země“. Coaráží hned na první pohled je fakt, že se rozhovor netýká ani tolik vlastní činnosti Liehma jako novináře, jak by se nabízelo, ale politického vývoje v Československu před a zejména po lednu, tedy, že je veden v oboustranné shodě s Liehmem ani ne tak jako s novinářem, ale jako s politikem. Liehm postuluje, co je potřeba, uvádí konkrétní oblasti, v nichž existují problémy a rovnou i říká, jak a jak

³⁰⁸ JUNGMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999, str. 278

³⁰⁹ *Rozhovor s Antonínem J. Liehmem „Klidná revoluce v Československu“*, Literární listy, 1. března 1968, str. 4, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 54-5

rychle budou muset být řešeny. Mluví většinou v množném čísle: „sami víme“, „začneme pociťovat“ nebo afirmací: „je třeba začít“, „budou podniknuty kroky“ atd. Liehm prostě mluví jako suverénní zástupce Československa, aniž jím je. Tedy první problém: extenze významu vlastního hlasu.

V Liehmově textu publikovaném v *Literárních listech* jen o tři měsíce později lze ukázat druhou variantu téhož aspektu. V článku *Tak vážně: co konkrétně?*³¹⁰ – píše: „Vědí ti, kteří od zářijového sjezdu budou za přítomnost už odpovědni docela sami, že se takto ve straně ani k lidu hovořit nedá? Vědí, po všech zkušenostech, jak málo znamená mít veškerou moc? (...) Vědí to? Vědí? Vědí, že i dnes lze stále ještě všechno zařídit, všechno zorganizovat, všechno připravit (...), ale že to nebude vůbec platné, zůstane-li příliš mnoho slov a příliš mnoho lidí a příliš mnoho zvyklostí na své místě?“ Ze všeho posledních dvaceti let viní stranu, zpochybňuje její vedoucí úlohu, radí zároveň, co by měla dělat. Tentokrát píše ale už o nich, ne už o nás, komunistech, ale o nich. Liehm je ale také členem KSČ a nikoli jen v komunistické, ale v každé straně se přece stejnou měrou klade otázka svobodného projevení názorů i otázka stranické disciplíny. Liehm je sice straník, ale veřejně vystupuje jako nezávislý pozorovatel. Z toho problém druhý: výběrové pojetí demokratické legitimacy. Zůstane-li pomínuta věcná, obsahová stránka textů – tedy náplň jejich konkrétních požadavků – včetně případných výtek na adresu jejich nepřiměřenosti, jsou to právě tyto dva nezpůsoby, které jsou *radikálním demokratům* namítány nejvíce: extenzivní pojetí významu vlastního hlasu a výběrové pojetí demokratické legitimacy. Někteří *radikální demokraté* na stránkách tisku, jak ukazuje stručný exkurz do Liehmových textů, prostě mluví za všechny, ale odpovědní nejsou nikomu – to je asi nejjednodušnější vyjádření této kritiky. Čas, který by prověřil, zda šlo jen o přechodnou etapu vývoje, po jejímž završení bude excesů, exhibicionismu a extravagancí ubývat, ale už nepřišel.

O dva týdny předčasným vyvrcholením *radikálně demokratické* politiky byl XIV., tzv. Vysočanský sjezd. Svolán byl původně Městským výborem KSČ 21. srpna 1968 jako porada delegátů mimořádného sjezdu do vysočanské továrny ČKD, sešel se o den později v nadpolovičním a v průběhu dne osmdesátiprocentním počtu všech

³¹⁰ LIEHM, Antonín J.: *Tak vážně: co konkrétně?*, Literární listy, 13. června 1968, str. 1 a 4, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 210-5

zvolených delegátů (až 1290), ale jen s padesáti zástupci ze Slovenska,³¹¹ a vlastním rozhodnutím přítomných delegátů se sjezdem prohlásil.³¹² Scházel se záměrně v továrně, aby nebylo pochyb o jeho sepjetí s dělnictvem. Dostat se na něj okupovanou zemí nebylo samozřejmostí, jeho atmosféru popisuje jím posléze zvolený zastupující první tajemník Věněk Šilhán: „Sál byl přeplněný. Atmosféra jednání byla vzrušená. Delegáti se přímo z místa hlásili o slovo. Okamžitě reagovali na nejrůznější návrhy a zprávy. Uplatňovali své vlastní názory. Dohadovali se. Žádali změny v návrzích. S některými souhlasili, s jinými nikoliv. Bylo to všechno úplně jiné, než co jsem zažil na předchozích sjezdech. Nebyly zde pečlivě předtištěné programy (...), nebylo lehké, aby se většina přítomných delegátů sjednotila na přesných formulacích, na určitých stanoviscích, ať již to bylo prohlášení k situaci nebo prohlášení ke komunistickým a dělnickým stranám světa.“³¹³

Tyto dva dokumenty, které sjezd po úpravách přijal, se staly jeho hlavními dokumenty programovými. Oba koncipovali účastníci květnové porady „bez Dubčeka, ale s jeho vědomím“, která tehdy vyústila v prohlášení *Nutnost nové iniciativy* (viz výše): *Prohlášení mimořádného XIV. sjezdu KSČ občanům ČSSR* (dále *Prohlášení*)³¹⁴ Zdeněk Hejzlar a *Výzvu delegátů mimořádného XIV. sjezdu KSČ komunistickým a dělnickým stranám světa* (dále *Výzva*)³¹⁵ Jaroslav Šabata. Kostru těchto textů tvoří sice *radikálně demokratická* interpretace situace, kterou si osvojilo i plénum mimořádného sjezdu, ale až poté, co byly oklestěny od zásadních opatření, jimiž bylo *Prohlášení* i *Výzva* podepřeny.

Prohlášení nejprve oznamuje, že sjezd zahájil své jednání, jehož se účastní řádně zvolení delegáti a konstatuje bezvýhradně: „Československo je suverénním a svobodným socialistickým státem, opírajícím se o vůli a podporu svého lidu. Jeho suverenita byla však 21. srpna 1968 porušena okupací vojsk SSSR, Polska, NDR, Bulharska a Maďarska.“ Zdůvodnění zásahu „ohrožením socialismu“ a žádostí některými vedoucími představiteli ČSSR *Prohlášení* na základě znalosti stanovisek

³¹¹ VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání*, Mladá fronta 1990, str. 88, a též: PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, např. str. 222

³¹² ŠILHÁN, Věněk: *XIV. mimořádný – ,vysočanský‘ – sjezd KSČ*, v: SRPEN 1968, Index, Köln 1989, str. 123

³¹³ tamtéž, str. 124

³¹⁴ *Prohlášení mimořádného XIV. sjezdu KSČ k občanům ČSSR*, v: MACEK, Josef a kol.: *Sedm pražských dnů, 21. – 27. srpen 1968*, Academia Praha 1990, str. 84-6; Dokument vyšel ve zvláštním čísle *Rudého práva* 23. srpna 1968.

³¹⁵ *Výzva delegátů mimořádného XIV. sjezdu KSČ komunistickým a dělnickým stranám světa*, v: MACEK, Josef a kol.: *Sedm pražských dnů, 21. – 27. srpen 1968*, Academia Praha 1990, str. 86-7; Dokument vyšel ve zvláštním čísle *Rudého Práva* 23. srpna 1968.

všech vrcholných orgánů odmítá a konstatuje, že „v Československu nebyla žádná kontrarevoluce a nebyl ohrožen socialistický vývoj“. Vedení strany mělo plnou důvěru, realizovalo socialistickou demokracii v souladu s Marxovými a Leninovými představami,³¹⁶ neporušilo spojenecké závazky, tyto závazky „byly však porušeny vojsky okupačních zemí“. Byla „pošlapána svrchovanost“ státu, porušeny dohody v Čierné i Bratislavě i Varšavská smlouva, představitelé státu byli „protiprávně zatčeni“. Sjezd proto *Prohlášením* žádá o jejich okamžité propuštění. Vzhledem k jednotě lidu vstříc nastalé situaci mohou komunisté „uskutečnit svou vedoucí roli pouze tím, že stanou nejaktivnějšími a nejobětavějšími organizátory úsilí o odchod cizích vojsk“ a to ve spolupráci se „všemi aktivními demokratickými silami“ ve společnosti. „Československo nikdy nepřijme ani okupační správu ani domácí kolaborantskou moc, která se o síly okupantů opírala.“ *Prohlášení* uznává nadále pouze zvolené představitele, „neuzná však ani jako členy strany ty členy dosavadního ústředního výboru, kteří by v této těžké zkoušce neobstáli.“ Základní požadavek *Prohlášení* formuluje jako „odchod cizích vojsk“ a v případě, že o něm nebude zahájeno jednání do čtyřadvaceti hodin, vyzývá sjezd na pátek 23. srpna poledne k uskutečnění hodinové protestní stávkou. Závěrem konstatuje, že právoplatným orgánem bude nadále nově zvolený ústřední výbor a že je třeba zachovat klid.

Odlišnost interpretace *Prohlášení* vynikne zejména ve srovnání s *Moskevským protokolem* či *Poučením*, které jsou jeho přímou interpretační negací: místo „cizích vojsk“ „bratrská vojska“, místo realizace „socialistické demokracie“ „kontrarevoluční situace“, místo „pošlapané svrchovanosti“ „internacionální pomoc“. Samotné zneplatnění sjezdu, odůvodňované tím, že byl svolán v rozporu se stanovami a volil ústřední výbor aklamací (jakoby takové věci měly váhu ve srovnání se sedmi tisíci nezvanými tanky), bylo předmětem klíčové části moskevského jednání. *Prohlášení* tedy formuluje zásadně toto: sjezd je řádný, *kontrarevoluce* neexistovala, vojska jsou *cizí* a musejí co nejrychleji odejít, jde o *okupaci*, a kdo s její mocí spolupracuje, *kolaboruje* a bude vyloučen ze strany, stávka bude hodinová, výstražná a musí být zachován klid. Právě v posledních dvou bodech se konečné znění od původního návrhu ovšem zcela zásadně odlišovalo: původně bylo navrženo zahájit časově neomezenou stávku a v případě nutnosti měla „armáda splnit svoji přísahu“. Oba tyto

³¹⁶ Ne náhodou se v textu zřejmě nepíše o „marxismu-leninismu“, ale o Marxovi a Leninovi přímo. Je za tím cítit snaha po jejich novém, nedoktrinářském a mimoděk tím i nové interpretace umožňujícím čtení.

požadavky ale delegáti odmítli.³¹⁷ I sjezd tak svým *Prohlášením* zůstal v mezích konformních s prohlášením *reformního* předsednictva a k aktivnímu odporu se neodhodlal, přesto svou samotnou existencí a jednoznačným postavením se za zatčené a unesené politiky přinutil sovětské politbyro k jednání opět s nimi.

Znění *Výzvy* bylo v zásadě formulováno ve stejném duchu, její význam spočíval především v tom, že se věrna internacionálním zásadám a inspirována zřejmě Leninovým *Dekretem o míru*, neobracela na vlády, první tajemníky ani ústřední výbory, ale na strany a lid socialistických zemí, jejichž vojska Československo obsadila a je žádal o podporu tří požadavků *Výzvou* formulovaných: propuštění zadržovaných politiků, obnovení svobod a odchod „okupačních armád“. Také její znění bylo zmírněno: kde se navrhovalo původně vyzvat komunistické strany k bojkotu jejich plánované společné porady v Moskvě (nakonec se uskutečnila až po nástupu Husáka), zůstal pouze návrh na konferenci o Československu.³¹⁸

Vysočanský sjezd tak dříve, než byl *Moskevským protokolem* vyjma kooptace osmdesáti jím zvolených členů ústředního výboru anulován, na jedné straně splnil svou přechodnou úlohu a zaštitil československé představitele unesené do Moskvy, autonomním politickým tělesem se však tak docela nestal. V ničem podstatném nakonec nepřekročil rámec *reformní* politiky. Nehledě na to jej *reformisté* po krátkém nátlaku v Moskvě obětovali mezi prvním z toho, co sovětské vedení požadovalo. Byl to tedy sjezd nový hlavně formou, upomínající na bouřlivou spontaneitu revolučních jednání roku 1917, jak je zachycuje John Reed v *Deseti dnech, které otřásly světem*,³¹⁹ obsahem zůstal do značné míry pod svými možnostmi. Přesto: stanoviskem obou programových dokumentů se vahou nejvyššího orgánu Komunistické strany Československa postavil poprvé v její historii zcela jednoznačně proti sovětskému *internacionalistickému* paternalismu znovu za vlastní, československou cestu k socialismu. Právě tento postoj vysloužil KSČ její posrpnovou celospolečenskou spontánní podporu. Jejím odrazem byla i zmíněná rozsáhlá kooptace větší poloviny vysočanského ÚV do ústředního výboru původního, nejzdařilejší Dubčekův posrpnový taktický manévr, jehož však nedovedl ani jednou významněji použít. Jednoznačná stanoviska, *reformní* převaha nového ústředního výboru a spontánní *antikapitulantská* podpora KSČ zespodu se spolu mohly stát

³¹⁷ PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004, např. str. 223

³¹⁸ tamtéž

³¹⁹ REED, John: *Deset dnů, které otřásly světem*, Mladá fronta, Praha 1957

podstatnou součástí možné strategie organizovaného *ústupu*, jak jej původně zamýšleli po návratu z Moskvy alespoň někteří *reformátoři*, anebo dokonce odrazem k *nástupu*, jak se o něj pokoušely až do léta 1969 odborové svazy, studenti a *radikální demokraté*. U této *radikálně demokratické* strategie nástupu a jejích projevů je třeba se ještě závěrem zastavit.

Jednohodinová generální stávka 23. srpna, které se, jak je zachyceno i na filmových záznamech, zúčastnilo prakticky všechno obyvatelstvo bez ohledu na činnost, kterou kdo zrovna vykonával a mnozí se tak prostě zastavili na chodnících, setrvali v zastavených tramvajích atd., osvědčila takovou potenciální sílu, že se během podzimu, po listopadovém plénu ústředního výboru a nakonec v rozhodujícím okamžiku zápasu o místo předsedy Národního shromáždění stala klíčovým zvažovaným nástrojem výrazu odporu odborů k postupující *normalizaci reformy*. Poprvé padl návrh na generální stávku od odborářů z pražského podniku Nářadí v polovině prosince: „Jeho (Smrkovského, pozn. aut.) odvolání z funkce se budeme bránit všemi prostředky, které má dělnická třída k dispozici, včetně generální stávky“.³²⁰ Stávka měla být akcí zaměřenou nejen na obranu Smrkovského, ale skrze něj na obranu proti postupu *normalizace*, ustupování *reformátorů* a vlastně první samostatnou akcí už i proti části vedení KSČ.³²¹ S odvoláním na principy rovného zastoupení českých a slovenských zástupců, od nichž „nemůžeme ustoupit – nikam a na žádnou stranu“ Smrkovský slovy „vím dobře, co je to stávka, že je to stará zbraň dělnické třídy, a vím také, že to vždy byl až poslední prostředek. Je u nás taková krajní situace (...)?“ požádal o její zvážení a de facto stávku odmítl.³²² Loajalitu k „legální platformě“ listopadové rezoluce ÚV KSČ Josef Smrkovský nepřekročil a odborové hnutí se k samostatné akci neodhodlalo.³²³

V listopadu se začaly ustavovat akční, stávkové výbory a také tzv. koordinační centra pro spolupráci studentů a dělníků. Od 17. listopadu také vyhlašovaly jednotlivé vysoké školy symbolické trojdenní stávky za požadavky formulované stále v duchu *Akčního programu* a ve smyslu odchodu vojsk, o nichž však sdělovací prostředky nepřinášely již téměř žádné informace. V otevřeném dopise „dělníkům a rolníkům“

³²⁰ VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání*, Mladá fronta 1990, str. 122

³²¹ srov.: PECKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993, str. 210

³²² srov.: SMRKOVSKÝ, Josef: *Televizní projev z 5. ledna 1969*, Práce, 6. ledna 1969, str. 1 a 3; citováno podle: PECKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993, str. 238-43

³²³ PECKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993, str. 211

studenti vysvětlili smysl stávky tedy sami: „Akční program je vynikající dokument, který jsme přijali s uspokojením. (...) Ale nechceme v žádném případě přistoupit na to, že je nám slovy přisuzována suverenita a samostatnost, a ve skutečnosti je na nás vytvářen soustavný tlak zvenčí – například v tom, kdo má zastávat tu či onu vedoucí funkci anebo, kdo ji vykonávat nemá (...), zda má ten či onen časopis vycházet nebo se má zakázat, zda se ve sdělovacích prostředcích může hovořit otevřeně či nemá.“³²⁴ Neúspěch stávek však přivodil do studentského hnutí rozkol mezi rostoucí skepsí na jedné a radikalismem na druhé straně. Poslední stávkový pokus následující po dubnovém plénu a volbě Gustáva Husáka nenalezl podporu ani u odborů, s nimiž měli studenti uzavřenu smlouvu o spolupráci. „Neúspěch, podlomil odhodlanost obou vrstev k dalšímu boji (...) a jejich spojení se fakticky rozpadlo.“³²⁵

Třetím projevem občanského odporu, který nelze opomenout, je petice *Deset bodů*³²⁶ symbolicky datovaná 21. srpnem 1969. Vznikala již dříve v létě a podepsáni pod ní byli Rudolf Battěk, Václav Havel, Luboš Kohout, Karel Kyncl, Michal Lakatoš, Vladimír Nepraš, Luděk Pachman, Jan Tesař, Ludvík Vaculík a Josef Wágner – je na ní však, zejména na úvodu, zřetelný především Vaculíkův rukopis. Třetí bod byl věnován odmítnutí cenzury: „Pohrdáme cenzurou, jejíž zavedení nás zařadilo mezi politováníhodné národy, které nesmějí mluvit k sobě ani ke světu. Cenzura nás vrací o sto let zpátky, maří výměnu názorů a informací, znemožňuje tvorbu informovaného veřejného mínění, podporuje četbu hloupostí, ztěžuje kontrolu moci, chrání neschopné funkcionáře a nakonec umožňuje další politické nemravnosti. Znamená krok k tomu, aby se umění a věda staly jen služkou moci, trpěnou ozdobou na státní fasádě.“ Výčet úloh, jež svoboda slova v období *Pražského jara* a ještě nějakou dobu po něm plnila, a cenzura umlčela a neumí nahradit, text petice shrnul výstižně: od její existence odvozuje jedině možné rozumné fungování společnosti bez ohledu na společenské zřízení – veřejné mínění skrze sdělovací prostředky kontroluje volenou moc a jeho potřeby jsou ve veřejném prostoru artikulovány.

³²⁴ *Otevřený dopis dělníkům a rolníkům od shromáždění stávkujících studentů Fakulty strojní ČVUT*, v: PECKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993, str. 259-62

³²⁵ OTÁHAL, Milan: *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968-1989*, Dokořán, Praha 2003, str. 31

³²⁶ *Deset bodů adresovaných federální vládě, Federálnímu shromáždění ČSSR, České národní radě, vládě České socialistické republiky a ÚV KSČ*, v: PECKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993, str. 282-9

Se vznikem veřejného mínění během března osmašedesátého, který byl umožněn obnovenou svobodou projevu, stávají se *radikální reformátoři* a mezi nimi *demokraté* významným proudem, který spolu s *reformátory*, ale postupem času vedle nich a nakonec i částečně proti nim aspiruje na jeho vedení. Základní strategií *radikálních demokratů* je dosáhnout takového prohloubení *reformy*, které by naplnilo očekávání všech rozhodujících vrstev společnosti a zároveň jim vytvořilo prostor pro artikulaci autentických očekávání dalších. Svoboda projevu je *radikálním demokratům* sine qua non předpokladem výkonu politické moci dělnictvem, na níž i nadále staví jako na základu své pojetí *demokratického socialismu*. Neredukují jej ovšem dělnicko-rolnickým dogmatem, ale vrací nejprve do dějin dualitu aliance „trpícího a myslícího“ lidstva a další radikalizací tohoto spojení usilují v teoretickém rámci beztrždní společnosti o konstituování společnosti jako společnosti. Stěžejním rozdílem této koncepce oproti shora prováděné *reformě*, v níž je svoboda projevu a skrze ni veřejné mínění jejím *nástrojem* ve prospěch reformy a proti *dogmatické restauraci*, je *radikálně demokratické* pojetí občanské společnosti jako samostatného subjektu.

Formulací *radikálně-demokratické* strategie je dokument *Nutnost nové iniciativy*, předpoklady jejího teoretického rámce jako samostatné koncepce umožnil svými pracemi *Česká radikální demokracie* a *Dialektika konkrétního* a statí *Naše nynější krize* filosof Karel Kosík. Platformou této politické koncepce jsou v průběhu *Pražského jara* nejprve především *Literární listy*, ale postupně stále častěji široce distribuované apelativní texty – a mezi nimi na prvním místě *Dva tisíce slov*, které zásadním způsobem přispěly k autonomizaci společnosti. Oktrojovaná a spontánní *reformní* politika se protínají na Vysočanském sjezdu, který svými programovými dokumenty formulovanými *radikálními demokraty*, sjednocuje na půdorysu specifity rehabilitované československé cesty k socialismu jako socialismu demokratického a antikapitulatské strategie nástupu. Poté se *reforma* ve své *normalizované* podobě začíná s politickými postoji osamostatněné veřejnosti rozcházet a dostává se s ní opakovaně do stále silnějšího konfliktu, umlčeného nakonec druhým srpnem, provedeným už silami domácí moci.

Radikálně demokratický přístup ke svobodě slova zahrnuje i problematické projevy. Projevují se jednak extenzivním pojetím významu vlastního hlasu skrze sdělovací prostředky spojeného občas se zneužíváním privilegovaného přístupu k veřejnému mínění skrze média, jednak druhou stránkou téhož: výběrovým pojetím demokratické legitimacy, které odpovědnost žádá, ale samo si ji neukládá – stojí jakoby nad ní, a

konečně i nepominutelnou vulgarizací vlastního pojetí společnosti jako subjektu přechodným nekritickým návratem k její odvozenosti od existující politické moci organizovanou manifestací loajální podpory. V těchto projevech se vyjevují určité praktické i teoretické limity *radikálně demokratického* pojetí svobody projevu. Jejich specifickou formou je také trauma z *příchodu vojsk*, která způsobují otřes, s nímž se i mnozí *radikální demokraté* nedokážou vyrovnat jinak než popřením svého dosavadního přesvědčení, jež *příchod vojsk* domněle usvědčuje z omylu. Tento otřes *přechodné* skutečnosti jim znemožňuje trvat na možnosti *radikální demokracie à la longue*. Zároveň obhajují platnost svého podílu na *reformním* úsilí předcházejícím *Pražskému jaru* i vlastní svébytnost v jeho průběhu. Právě tím vzniká nerozřešitelný rozpor formulovaný kritiky *radikálního demokratismu* mezi *realitou* tanků implikující nemožnost *reformy* i *radikální demokracie* a *iluzemi* jejich možného pokračování. Myšlení mnoha *radikálních demokratů* tento otřes nevydrželo a na možnost *radikální demokracie* rezignovalo. Právě tento spor je podstatou zásadní diskuse o českém údělu mezi Milanem Kunderou a Václavem Havlem, mezi trváním na možnosti *radikální demokracie* a jejím opuštěním. K němu nyní přistoupíme v rámci závěru.

závěr – myslet socialismus bez tanků

Po potlačení polské Solidarity generálským režimem se jeden z programových vůdců hnutí, Adam Michnik, z vězení ohlížel nad zisky, ztrátami, smyslem a výhledem odporu proti *restaurovanému policejně-byrokratickému* systému.³²⁷ Četba jeho textu dokládá – s dobovými, místními, programovými a dalšími odlišnostmi – pozoruhodnou shodu *dynamiky* polského a československého pokusu o *reformu* moci ústící do střetu s ní včetně opakovaného tematizování vztahu radikalismu a kompromisu. Tamní *reformátoři* vyvraceli tamním *radikálním reformátorům* přílišnost i předčasnost a tedy neodpovědnost jejich požadavků,³²⁸ zkušenost obou *reformních* proudů vyjednat změny především uvnitř mocenské struktury se střetávala s politickým bojem „až po konečné osobní riziko“ tamních *nepojmenovaných*,³²⁹ radikalismus požadavků byl zapříčiněn umírněností *reforem*,³³⁰ antisovětské projevy odvíjí Michnik až od okamžiku vyhrožování sovětským vojenským zásahem *dogmatiky* („betonem“),³³¹ které mu je především snahou dosáhnout „účinku intervence bez intervence“³³² atd. *Realistickou* kritiku, totiž „nespornou pravdu, že již při podpisu gdaňské dohody byli komunisté rozhodnutí zlikvidovat nezávislé odborové hnutí silou“ a „axiomatické přijetí skutečnosti, že zdroje vojenského stavu je třeba hledat v nadměrném radikalismu požadavků Solidarity“ vyvrací jako – stereotypní.³³³ Skutečnost denně znovu a znovu nastolovala spor mezi radikalismem a umírněností, polským dobovým termínem vyjádřený „samoomezující se revolucí“. Všichni si tuto potřebu opakovali, všichni ale žili každodenní skutečností hnutí a tou byl konflikt.³³⁴

Středem tohoto sporu, sporu vlastně o oprávněnost požadavků, o legitimitu prvorozenství jejich nositelů, jedním slovem – o revolučnost,³³⁵ se v československém roce 1968 stala svoboda projevu.

³²⁷ MICHNIK, Adam: *Taková je doba... O kompromisu*, samizdat, Knihovna Lidových novin, Praha 1988

³²⁸ tamtéž, str. 16

³²⁹ tamtéž, str. 37

³³⁰ tamtéž, str. 51

³³¹ tamtéž, str. 65

³³² tamtéž, str. 103

³³³ tamtéž, str. 57-8

³³⁴ tamtéž, str. 105

³³⁵ „Revoluční praxe je nejabstraktnějším výrazem samé podstaty moderny – moderního světa, jehož konstitutivním rysem je nepřetržitá civilizační proměna.“; viz.: ŠABATA, Jaroslav: *Zrádná revoluce. Od ‚Zrazené revoluce‘ Lva Davidoviče Trockého k revoluci novodemokratické*, v: TROCKIJ, Lev Davidovič: *Zrazená revoluce. Co je SSSR a kam spěje*, Doplněk, Brno 1995, str. 43

V *dogmatické* interpretaci se svobodných sdělovacích prostředků organizovaně zmocnila jedna určitá *kontrarevoluční* společenská vrstva, která z nich vytvořila svůj mocenský nástroj a vytvořila tak ve skutečnosti opoziční stranu. Její ženoucí silou byl minulý oportunistus projevující se konformismem s předlednovým československým režimem a z něj plynoucí špatné svědomí léčené nově předháněním se v radikalismu. Obava z ostrakizace nedovolila zdravým silám účinně proti této organizované skupině vystupovat. *Dogmatici* však svou kritiku působení médií během *obrodného procesu* před veřejností oportuně tajili a sami se možnosti veřejné polemiky zbavovali. Prosazení své interpretace úlohy svobody slova jako *zdroje kontrarevoluce* na dvacet let dosáhli teprve silou *spojeneckých* vojsk. Na jejich kritice skupinového, kolektivního přijímání *reformy*, na kolektivně „reformních názorech“ novinářů však přece nejde neshledat stín pravdy: byla kolektivní, ale nikoli organizovanost, jak tvrdí spiklenecky Jiří Hájek nebo *Poučení*, ale kolektivní zkušeností novinářů – jejich *poučením* z předlednového vývoje. V tom se potkala i se zkušeností veřejnosti.

Postoj *reformátorů* ke svobodě slova se proměňoval. Na jedné straně byla pro ně integrální součástí *reformy* a zároveň nástrojem, jímž *reformu* chtěli prosadit proti *dogmatickým* silám. Na druhé straně s tím, jak *reforma* radikálnější proudy a spolu i veřejné mínění přestávala uspokojovat a dokonce opakovaně hrozilo její zpomalení či zmírnění, sdělovací prostředky formulovaly její podobu stále více po svém a tím se stávaly politickou mocí nekontrolovatelnou kontrolou politické moci. Součástí identitárního sváru *reformismu* zůstalo po celou dobu *obrodného procesu* kolísání mezi autoritářským zvykem zasáhnout, omezit, zrušit, zakázat a odhodláním k demokratickému, politickému řešení konfliktu. Na tom, že se *reformátoři* mezi lednem a srpnem k žádnému zásahu neodhodlali, měla značný vliv i osobní zkušenost Alexandra Dubčeka v době *bratislavského předjaří* šedesátých let: dobré vztahy s novináři, slovní kritika, ale měkká administrativní praxe. Jako však byla svoboda projevu pro *reformátory* v předsrpnové situaci praktickou konstantou a vnější ohrožení teoretickou proměnnou, po podpisu sovětského *diktátu* v Moskvě začala jako konstanta působit přítomná vojska a od ní už jen odvozenou proměnnou se stala svoboda projevu. *Nástrojem reformy*, předsrpnové i té *normalizované*, však v pojetí *reformátorů* zůstávala trvale.

Realistické pojetí bylo k projevům svobody slova kritické se vzrůstající intenzitou. *Realisté*, kteří jako Gustáv Husák přijali přítomnost vojsk po srpnu jako fakt a

nadřadili existující podobu socialismu jeho *reformě* i svobodě slova jako její součástí, se nakonec vzdali obou. *Realisté*, kteří jako Petr Pithart neodpovědné projevy svobody slova vřadili mezi soubor příčin *okupace*, přijali jako dogma postulující *nereformovatelnost* každého socialismu. Ocitli se v neřešitelném rozporu *konzervativní* kritiky přílišného demokratismu při souběžné radikální kritice jeho nedostatečnosti a vykoupili se z úsilí o socialismus přerušného tanky zřeknutím se toho socialismu. Ve své teorii *realistická* kritika zformulovala ústy Václava Bělohradského podmínky „politické politiky“ v podobě souběžného respektování hodnotového rámce, normy a situační mapy, z jejichž aplikace plyne prvek *nerealističnosti*, utopický moment *reformy* i *projevů neodpovědnosti* svobody slova – aniž však přinesla vlastní řešení.

Nepojmenování, tedy politicky se teprve během *Pražského jara* hledající většina společnosti, brali svobodu projevu jako teoretickou samozřejmost, již netřeba objevovat ani obhajovat. Soustředili se na teoretické formulování možností pro vznik zárodků alternativ k převládající moci i na samotný jejich praktický vznik. Úsilí ustavit se jako samostatný subjekt, *pojmenovat* se, programově, institucionálně a s vlastní strategií projeví především sociální demokraté, bývalí političtí vězni a angažovaní nestraníci sdružující se do vlastního klubu. Aktivita *nepojmenovaných* zahrnovaly výše popsanou systémovou činnost, založenou na předpokladu legální platformy, ale objevovaly se zleva i zprava i projevy antisystémové. *Nepojmenování* vstupovali do veřejného prostoru sdělovacích prostředků sice i s konvergentní představou soužití se stávajícím systémem, ale i s představou konfliktní, jejíž součástí nebyla jen *reformní soutěž názorů* u Zdeňka Mlynáře, ale ani konvergentní *soutěž o důvěru* v podání Václava Havla, ale přímá *soutěž o moc*, jak ji formuluje Ivan Sviták. Tak se *nepojmenování* od *reformátorů* lišili v pojetí plurality: *reformní* představy nepřekročily horizont *monopolizované plurality*, v níž budou komunisté o svou vedoucí úlohu usilovat a nutně ji získávat, byť nově již v heterogenním politickém prostředí, *nepojmenování* odmítali jinou, než *otevřenou, konkurující si pluralitu*. Projevy *nepojmenovaných* byly však ve svém celku ve sledovaném období spíše cennými *ohnisky subverze*, než skutečnými politickými alternativami.

Pro *radikální demokraty* byla svoboda slova sdělovacích prostředků od počátku nejen součástí *reformy* a jejím nástrojem, ale také prostorem pro utváření samostatného veřejného mínění. A to i tehdy, šlo-li nad rámec *reformy* nebo proti ní. Svoboda slova v tomto pojetí umožnila rekonstituovat společnost jako politický subjekt a některé

radikálně-demokratické projevy k tomu přímo vyzývaly – na prvním místě mezi nimi manifest *Dva tisíce slov*. Svobodný prostor artikulace provázely však i některé problematické jevy *radikálně-demokratického* přístupu. Jednak extenzivní pojetí významu vlastního hlasu, často tendující ke zneužívání privilegovaného přístupu do médií, jednak výběrové pojetí demokratické legitimacy, v jehož rámci byla politická moc volána k odpovědnosti, ale vlastní „sebeomezující“ odpovědnost byla akcentována méně, a jednak i nejednoznačnost aktivního prosazování samostatnosti společnosti projevující se jejím občasným strháváním zpět manifestacemi loajality. Srážku s příchodem tanků vydržela jen část *radikálních demokratů*, jakkoliv v rámci ztenčujícího se prostoru artikulací *nekapitulantských* postojů představovali mezi srpny jejich oporu. Mnozí však pod intenzitou tankového traumatu své přesvědčení orientované na demokratický socialismus s časem explicitně nebo tiše přehodnotili jako utopické, aniž přitom ale přestali hájit původní smysl *reformy* i svůj podíl na něm, čímž budoucí možnost *radikální demokracie* zpochybnili. Ne však všichni.

Historik Jan Tesař v knize *Zamlčená diagnóza*,³³⁶ věnované prvním politickým procesům se skupinami protiokupačního odporu, připisuje formulaci posrpnové strategie *nástupu* protiokupačních sil autorovi Výzvy, Jaroslavu Šabatovi, který podle Tesaře posrpnový vývoj nahlíží ne už optikou *reformistů*, ale z perspektivy hnutí jdoucího zespoda, „které se teprve v srpnu zrodilo, od listopadu 1968 se začíná emancipovat od ideové závislosti na dubčekovcích, na jaře 1969 nabývá na síle a v létě 1969 vrcholí!“³³⁷ Právě z nepojmenovaného střetu těchto dvou perspektiv vzniká na přelomu roku '68/9 spor mezi Milanem Kunderou a Václavem Havlem o český úděl.

Milan Kundera začíná ze široka, aby svou argumentaci podepřel pozornost ubírajícími historickými příklady, ale podstatné jsou ve skutečnosti až jeho závěrečné teze: československá politika srpnový střet „vydržela. Ustoupila sice, ale nerozpadla se, nezhroutila se. Neobnovila policejní režim (...), nezřekla se sama sebe, nezdala své principy“. A víc: široká veřejnost, „zejména mládež“, uchovává ve svém vědomí předsrpnové cíle demokratického socialismu „v nekompromisní celosti“. Kundera proto rozlišuje dvojí český kriticismus: automatické zamítání naděje, „kriticismus degenerovaný v pouhý pesimismus“, a kriticismus, který „ví, že postoj pesimismu je stejně šalebný jako postoj optimismu“, sám proto zůstává „pln sebevědomí, neboť ví,

³³⁶ TESAŘ, Jan: *Zamlčená diagnóza*, Triáda, Praha 2003

³³⁷ tamtéž, str. 50

že on sám je silou“. Tento druhý criticismus byl Kunderovi zdrojem *Pražského jara* v *reformním* hnutí, ale po srpnu se prokázal v mnohem širší veřejnosti a to je zdrojem jeho hodnocení, že „význam československého podzimu snad ještě převyšuje význam československého jara“. ³³⁸

Václav Havel Kunderovi oponuje tím, že ve skutečnosti „uniká od kritiky k iluzi“, neboť: vydržela to posrpnová politika „opravdu? (...) Vydržela například svoboda slova a svoboda shromažďovací? Vydržela naděje na otevřenou a veřejně kontrolovanou politiku a skutečně demokratický způsob vlády?“ Ti, kdo říkají, že nevydržela, projevují podle Havla více kritičnosti a nelze je najednou „chválit za srpnovou odvalu“ a „kárát za odvalu prosincovou“, neboť „pokračují v tom, co dělali tehdy, vedeni týmiž ideály, týmž svědomím, touž schopností riskovat!“ Havlova kritika vrcholí výsměchem Kunderově tezi, podle níž jsme stanuli „poprvé od středověku – ,ve středu světových dějin“, protože byl zaváděn socialismus bez policie a se svobodou slova, namítá, že ta je ve „většině světa samozřejmostí“. Kunderův výklad tak podle Havla jen zapadá do „tradice sebeobdivných obrozenecko-vlasteneckých přeludů“. ³³⁹

Polemika ještě pokračovala Kunderovou reakcí, v níž vysvětloval, že „má-li široká radikální fronta zvítězit, musí vyjít ve své aktivitě právě z negativů Havlových tří omylů: 1/ musí pochopit dnešní situaci v nejširší zeměpisné i dějinné souvislosti a vytvořit propracovaný koncept naší československé možnosti; 2/ musí pochopit, že tato možnost je uskutečnitelná jen za podpory celosvětové protistalinské levice; 3/ musí pochopit, že po srpnu sice ustoupila, ale nebyla poražena“. ³⁴⁰ Zapojili se ještě Karel Kosík a Jaroslav Střítecký. Milan Jungmann vzpomíná, že si Kundera pak s Havlem v půli osmdesátých let vyměnili na to téma několik dopisů „svůj starý spor si vysvětlili a našli společnou řeč“. ³⁴¹

³³⁸ KUNDERA, Milan: *Český úděl*, Literární listy, 19. prosince 1968, str. 1 a 5, citováno podle: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 295-9

³³⁹ HAVEL, Václav: *Český úděl?*, Tvář, únor 1969, str. 30-3, HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 333-7

³⁴⁰ Jde o Jungmannovo shrnutí nejpodstatnější pasáže odpovědi Milana Kundery *Radikalismus a exhibicionismus*, srov.: JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999, str. 317, celý Kunderův text viz: KUNDERA, Milan: *Radikalismus a exhibicionismus*, Host do domu, březen 1969, str. 24-9, v: HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004, str. 351-4

³⁴¹ JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999, str. 319

Celý spor je myslím založen na nedorozumění. Tam, kde Kundera v prvním eseji píše o tom, že československá politika střet s tanky vydržela, nemá na mysli ani tolik *praktickou* posrpnovou politiku *normalizující se reformy*, ale fakt, že ji *reformátoři* jako *teoreticky* správnou neodvolali. Totiž, že trvají na tom, že socialismus může být i demokratický, i když jej nemohou a ani neumějí právě oni a v této situaci politicky prosadit. Milan Kundera však na tomto hodnocení, ne zcela explicitně formulovaném – právě že ne zcela explicitně: ať už z neobratnosti nebo taktického úmyslu neodepsat ještě zcela ani praktickou politiku *reformního* vedení – nepřestává, ale naopak výslovně jarní, shora jdoucí *reformě* nadřazuje podzimní nekapitulantské projevy veřejnosti v její prospěch: pro ideu demokratického socialismu se totiž podařilo získat podporu celé veřejnosti, to je zdrojem Kunderovy naděje. Pro něj je tento fakt podpory důkazem o „vědomí předsrpnových cílů v nekompromisní celosti“ a toto „vědomí“, které má Václav Havel za plačtivé ohlížení se, je pro Kunderu důležitější: je Žižkou v bubnu.³⁴²

Sebevědomí kritického, takříkajíc *dějinného* optimismu umožňuje překonat trauma z tanků i z něho pramenící nihilismus nejen veřejnosti v jejích *nekapitulantských* projevech mezi oběma srpný, ale umožňuje především nerezignovat na možnost *radikální demokracie* do budoucna – umožňuje odvahu myslet socialismus bez tanků.

³⁴² Když se Táborité ptají svého vojevůdce, vypráví v *Historii české* Aeneas Sylvius, odpoví jim Žižka: udělejte z kůže mé bubnu a ten bude vůdcem vojínů v bitvě, neboť kdekoli Němci uslyší zvuk jeho, hned utekou, bojíce se Žižky v bubnu (*Ziscam in timpano formidantes*). ; Srov.: PEKAŘ, Josef: *Žižka a jeho doba II*, Vesmír, Praha 1928, str. 250

cizojazyčné shrnutí – summary

Trying to overcome the traditional analytic nihilism of papers dealing with Czechoslovakia in 1968, which arises from the military occupation, the author puts the fact of freedom of speech into his work's central interest. In a comparative study this work values the different interpretations of its role and meaning and identifies five autonomous approaches.

The Party *dogmatics* consider the freedom of speech as a source of *counterrevolution*. Not enough they go further and construct a spy theory in which the *counterrevolution* in the media has been prepared for years preceding 1968 and is organized during the *reform* year together with *antisocialistic* forces, both domestic and foreign. The key argument for the *dogmatic* point of view is the fact of non-representation of their interpretation in the media during the discussed period. Their construction has been made official by the *presence* of the army for the twenty years following 1968.

The *reformers* make an effort to integrate the freedom of speech into their *reform* and more, make it an instrument in its enforcement. Instead of becoming their mere tool, the freedom of speech of the media becomes an autonomous control politically uncontrollable. The *reformers* hesitate between its repeated restriction and their attempt for consistency of freedom of speech being part of the *reform*. The invasion of Warsaw pact armies turns the situation, but not the tactics of the *reformers* who from then on continue to use the media to endorse their newly normalized *reform*.

The *realistic* criticism is concentrated on the manifestations of irresponsibility in the press endangering the *reform* on the one side and not being able to exit the temporary system of *reformed communism* on the other. The *realists* however differ in their preferences: some take the presence of the armies as the main fact and decide to stay devoted to socialism under new conditions abandoning both *reforms* and freedom of speech, others abandon socialism meanwhile blaming the freedom of speech for having part in the causes of the occupation.

The '*unnamed*', non-members of the Party, process their self-establishment as an opposing political current both theoretically in the media and practically as establishing parties. Some of their manifestations tend to a convergence towards the present power while some are more divergent. Several even propose antisystem

orientated criticism. However, their influence remains no less than a source of interesting subversion.

Finally, the *radical democrats* approach towards an understanding of the freedom of speech as an obligatory condition of their politics together with a projection of the reconstitution of the society as an autonomous political subject. Their attempt to articulate the reestablished existence of public opinion is nevertheless from time to time accompanied by an overestimation of their own role. They tend to substitute journalism for politics and become from a certain point a power of its own with little democratic responsibility.

The different voices of the *Prague spring* interpreting the role of freedom of speech as a source of *counterrevolution*, instrument of the *reform*, manifestation of irresponsibility, focus of subversion and space of articulation are due to the centrality of the freedom of speech in the Czechoslovak sixty-eight together the different interpretations of the meaning of the period as a whole. Although not in its entirety, those, who preserve the *radical democracy* at least as a possibility, are the ones able to overcome the tank trauma and have the courage to persist in thinking the socialism without the tanks.

použitá literatura

BAUER, Michal (vyd.): *Protokol: II. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha, 22. - 29. dubna 1956) I a II*, Akropolis, Praha 2011

BĚLOHRADSKÝ, Václav: *Antipolitika v Čechách. Příspěvek ke gramatice kýče*, v: FIALA, Petr; MIKŠ, František (vyd.): *Česká konzervativní a liberální politika. Sborník k desátému výročí založení revue Proglas*, Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2000

BESANÇON, Alain: *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses*, Hachette, Paris 1976

BILÁK, Vasil: *Paměti Vasila Biláka. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ I a II*, Agentura Cesty, Praha 1991

BILÁK, Vasil: *Pravda zůstala pravdou. Projevy a články (říjen 1967 - prosinec 1970)*, Svoboda, Praha 1971

BLAŽEK, Petr; EICHLER, Patrik a kol. (vyd.): *Jan Palach '69*, FF UK, Praha 2009

BONDY, Egon: *Neuspořádaná samomluva*, L. Marek, Brno 2002

BONDY, Egon: *Pracovní analýza*, kopie rukopisu, Libri prohibiti VME 6055; 6073 z roku 1969

ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný: Pozdní obhajoba*, Kiezler, Praha 1992

ČERNÝ, Václav: *Boje a směry socialistické kultury*, Fr. Borový, Praha 1946

DIENSTBIER, Jiří; LÁNSKÝ, Karel: *Rozhlas proti tankům*, v: *Srpen 1968*, Index, Kolín nad Rýnem 1989

DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno a Praha 2006

DUBČEK, Alexander; (HOCHMAN, Jiří – vyd.): *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, Svoboda – Libertas, Praha 1993

DUBČEK, Alexander; (LALUHA, Ivan; ŽATKULIAK, Jozef – vyd.): *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory; výber 1963-1992*, VEDA – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2002

FIDELIUS, Petr: *Jazyk a moc*, Arkýř, München 1983

GOLDSTÜCKER, Eduard: *Vzpomínky II. 1945-1968*, G plus G, Praha 2005

HÁJEK, Jiří: *Mýtus a realita ledna 68*, Svoboda, Praha 1970

- HAMŠÍK, Dušan: *Spisovatelé a moc*, Československý spisovatel, Praha 1969
- HAVEL, Václav: *Dálkový výslech. Rozhovor s Karlem Hvižd'adou*, Melantrich, Praha 1989
- HEJZLAR, Zdenek: *„Pražské jaro“ 1968 a jeho odkaz. Výběr statí a komentářů z let 1970-1987*, Index, Kolín nad Rýnem 1988
- HOCHOVÁ, Dagmar; KLIMENT, Alexandr; ŠÍCHA, Jan: *Hlas nepojmenovaných. Pražské jaro jako pokus o svobodu*, Centrum pro média a demokracii a Dagmar Hochová, Praha 2008
- HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*, Prostor, Praha 2009
- HOPPE, Jiří (vyd.): *Pražské jaro v médiích*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970, 11. díl, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplněk, Praha - Brno 2004
- JUNGMANN, Milan: *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Atlantis, Brno 1999
- K událostem v Československu. Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků*, Tisková skupina moskevských žurnalistů, Moskva 1968
- KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy I a II*, Doplněk, Brno 2002
- KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, Argo Praha 2009
- KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie*, SNPL, Praha 1958
- KOSÍK, Karel: *Čeští radikální demokraté. Výbor politických statí z r. 1848-1870*, SNLP, Praha 1953
- KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka a světa*, ČSAV, Praha 1965
- KUNDERA, Milan: *Kniha smíchu a zapomnění*, Sixty-Eight Publishers, Toronto 1981
- KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces*, Parta, Praha 1993
- LACLAU, Ernesto; MOUFFE, Chantal: *Hegemony and Socialist strategy. Towards a radical democratic politics*, Verso, London/New York 2001
- LEDERER, Jiří: *Jan Palach. Zpráva o životě, činu a smrti českého studenta*, Novinář, Praha 1990
- LUKÁCS, György: *Existencialismus či Marxismus?*, Nová osvěta, Praha 1949

MACEK, Josef a kol.: *Sedm pražských dnů, 21. – 27. srpen 1968*, Academia Praha 1990

MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, Epoque, Bratislava 1969

MACHONIN, Pavel: *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara*, Karolinum, Praha 1992

MICHNIK, Adam: *Taková je doba... O kompromisu*, samizdat, Knihovna Lidových novin, Praha 1988

MILTON, John: *Areopagitika aneb Řeč o svobodě tisku*, Ing. Mikuta, Praha 1946

MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremly*, Mladá fronta, Praha 1990

MORAVEC, Jan: *Antipoučení*, Naše vojsko, Praha 1990

NOELLE-NEUMANNOVÁ, Elisabeth: *The Spiral of Silence*, The University of Chicago Press, Chicago 1984

OTÁHAL, Milan: *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968-1989*, Dokořán, Praha 2003

PATOČKA, Jan: *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Academia, Praha 1990

PATOČKA, Jan: *O smysl dneška*, v: TÝŽ: *Češi I*, OIKOYMENH, Praha 2006

PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy /pozadí-plánování-provedení/*, Argo, Praha 2004

PITHART, Petr: *Osmašedesátý*, Rozmluvy, Praha 1990

PECKA, Jindřich; PREČAN, Vilém (vyd.): *Proměny Pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Doplněk, Brno 1993

PEKAŘ, Josef: *Žižka a jeho doba II*, Vesmír, Praha 1928

PELIKÁN, Jiří (vyd.): *Potlačená zpráva. Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949-68*, Europa-Verlag, Wien 1970

PEROUTKA, Ferdinand: *Tak nebo tak*, Fr. Borový, Praha 1947

PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Tatrapress, Bratislava 1991

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám strany, Svoboda, Praha 1978

Protokol: III. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha, 22. - 24. května 1963), Československý spisovatel, Praha 1963

Protokol: IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (Praha 27. – 29. června 1967), Československý spisovatel, Praha 1968

PULLMANN, Michal: *Konec experimentu*, Scriptorium, Praha 2011

REED, John: *Deset dnů, které otřásly světem*, Mladá fronta, Praha 1957

Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ, Svoboda, Praha 1969

REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma a v exilu*, ÚSD AV ČR, Praha 2008

RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědecko-technické revoluce*, Svoboda, Praha 1969

SATRE, Jean-Paul: *Marxismus a existencialismus*, Svoboda, Praha 1966

SVITÁK, Ivan: *Kulatý čtverec. Dialektika demokratizace, úvahy a statě, články z let 1968-1969*, Naše vojsko, Praha 1990

SVITÁK, Ivan: *Lidský smysl kultury*, Československý spisovatel, Praha 1968

ŠABATA, Jaroslav: *Zrádná revoluce. Od ‚Zrazené revoluce‘ Lva Davidoviče Trockého k revoluci novodemokratické*, v: TROCKIJ, Lev Davidovič: *Zrazená revoluce. Co je SSSR a kam spěje*, Doplněk, Brno 1995

ŠILHÁN, Věněk: *XIV. mimořádný – ‚vysočanský‘ – sjezd KSČ*, v: SRPEN 1968, Index, Köln 1989

ŠIK, Ota: *Jarní probuzení: iluze a skutečnost*, Polygon, Zürich 1989

ŠKVORECKÝ, Josef: *Lvíče*, Československý spisovatel, Praha 1969

ŠPIRIT, Michael (vyd.): *Tvář. Výbor z časopisu*, Torst, Praha 1995

TATARKA, Dominik: *Démon souhlasu*, Československý spisovatel, Praha 1964

TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex*, Prostor, Praha 2000

TESAŘ, Jan: *Zamlčená diagnóza*, Triáda, Praha 2003

THOREAU, Henry David: *Občanská neposlušnost a jiné eseje*, Christiania, Poprad 1994

TRÁVNÍČEK, Jiří (vyd.): *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*, Host, Brno 2009

UHER, Ján: *Zo zákulisia rehabilitácií*, Kalligram, Bratislava 2001

Úloha Alexandra Dubčeka v moderních dejinách Československa. Sborník z konferencie konané 19. listopadu 2001 v Praze, Masarykova dělnická akademie, Praha 2002

VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání*, Mladá fronta, Praha 1990

VRABEC, Václav: *Vybočil z řady. Medailon Josefa Smrkovského a doby, v níž žil*, Naše vojsko, Praha 1991

ZÁBRANA, Jan: *Celý život I*, Torst, Praha 1992